

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն

(Հրէաստղագիտութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

I

Մահմադ Շահ Ղաջարի թագաւորութեան վերջին տարիներն էին:

Արքաների արքան, շահնշահը, Աստուծու ստուերը երկրի վրայ, աշխարհի աղօթարանը, իմաստութեան, հանճարի, գեղեցկութեան, բարութեան քուրան ¹⁾ արդէն հրաման էր տուել, որ բարխանները ²⁾ ճանապարհ դրուեն դէպի Դամավանդի բարձունքը, ուր նա մտադիր էր պատսպարուել ամառային տօթերից ծիրանադոյն վրանների տակ և հանգստանալ հարեմական զուարճութիւնների ծոցում: Հարեմը արդէն բեաշականներով, թախտրավաններով ³⁾, ներքինիների և Ղըզլար-Աղասիի ⁴⁾ ընկերակցութեամբ Մունէջիմ բաշու ⁵⁾ բարեգուշակ յայտարարութիւնից յետոյ ճանապարհ էր ընկել: Արեգակնաւիայլ Շահը այս անգամ չափաւորութեան մեծ օրինակ էր ցոյց տուել: Հարեմի 400 կա-

1) Պարսից Շահի տիտղոսներն են: 2) Ցան իրեր, կահ կարասի: 3) Պեաշավա, թախտրավան, ամենահին ժամանակից Պարսկաստանում դործածուող վանդակաձև անանիւ կառքեր են, որոնցով ճանապարհորդում են: քեաշավան բաղկացած է երկու վանդակից և զցւում է ջորու վրայ, իսկ թախտրավանը մի մեծ վանդակ է, որ տանում են երկու ջորի կամ ձի: 4) Ներքինապետ: 5) Գլխաւոր աստղագէտ, որ ամեն մի Շահ ունի: Յունուար, 1902.

նանցից միմիայն 200-ը պէտք է արժանանային քաղցրացնել իրանց տիրոջ սիրտը և ծառայել նրան. մնացածը պէտք է մնային Թէհրանում և երկրորդ Ղզլար-Աղասիի հսկողութեան տակ գիշեր և ցերեկ աղօթէին Աստուծու ստուերի կեանքի երկարութեան համար:

Մի գարնանային օր էր, մայիս ամսի սկիզբները, երբ Թէհրանում արդէն սկսւում է տօթը: Ջր նայելով որ դեռ առաւօտ էր, օդը չափազանց հեղձուցիչ էր. փողոցները փոշոտ և գարշահոտ ապականութիւններով լի: Սակայն քաղաքի գլխաւոր փողոցներից կամ խիաբաններից մէկի վրայ, Ալա-Դօվլա խիաբանի վրայ մեծ շարժում և իրարանցում կար: Դա այն փողոցն էր, որով Շահը պէտք է իր պալատից անցնէր և դուրս գար քաղաքից: Խիաբանի երկու կողմով ընկած ծառուղիները բաց էին անում իրանց արանքում մի լայն ճանապարհ, որ եռանդուն կերպով ջրւում էր ծառուղիների երկարութեամբ ձգուող բաց ջրանցքներից սաղկանների ¹⁾ ձեռքով: Փէրրաշները՝ ճիպոտները ձեռին, կտրմաղգեստ ու խայտաճամուկ փետրաւոր գլխարկներով զարդարուած շաթիրները իրանց հաստ և արծաթապատ գաւազաններով վազվզում էին խիաբանի միջոցով և իրանց սպառնական հայեացքներով հալածում անցորդներին: Ծիպոտները երբեմն-երբեմն բարձրանում և ընկնում էին անզգոյշ անցորդների ուսերի վրայ: Վեղէր-սուխտաներ ²⁾, գոռում էին շաթիրները և ֆէրրաշները, ճիպոտի հարուածներից ուսերը դադուած անցորդների ուֆը լսելով,—կամենում էք ֆալսիկայի մէջ չորացնենք ձեզ. կորէք այստեղից: Միայն սև չարշաւների մէջ տռզած և ուրբանդով ³⁾ երեսները օտար տղամարդի հարամ նայուածքից թազցրած կանայք, առանց երկիւղի, անցնում են խիաբանով անպատիժ, լաւ իմանալով, որ ոչ ոք չի համարձակի վի-

¹⁾ Զրկիր. ջուրը ածում են կաշուէ տիկերի մէջ: ²⁾ չկարդարուած, —հայդուանք, որ նշանակում է թէ հայրը այրուել է դժոխքում: ³⁾ Դօշ, որով պարտիկ կանայք ծածկում են երեսները:

բաւորել իրանց: Կնոջ խփելը համարուում է տմարդուն-
թիւն և արգելուած է Ղուրանից:

—Իբրահիմ, չշնչաց մի շաթիր իր ընկերին, արե-
ւիդ խաթեր, մի այստեղ նայիր. ախ, կեղծաւոր, խա-
բերայ:

Եւ այդ խօսքերը արտասանելով հանդերձ, նա մի
խոր գլուխ տուեց խիաբանով անցնող և սպիտակ էշի
վրայ հեծած մի մօլլայի, որ ջուբբան ¹⁾ քաշել էր գլու-
խին. սուրբ մարդը, ամբողջովին անձնատուր եղած վե-
րացական և հոգեշահ մտածողութիւնների, խլացրել էր
ականջները, ծածկել աչքերը, որպէս զի, նահլաթ չար
սատանային, որեւէ պիղծ բան չը տեսնի, երկրային
մնոտի խօսակցութիւն չը լսի և, մանաւանդ, քեափի-
գեափուրի չը պատահի: Նրա բոլոր հագուստները—
վարտիքը, ջուբբան, ամմաման ²⁾ ձիւնի պէս սպիտակ
կտորից էին,—առաքինութեան, անմեղութեան և ա-
նարատութեան նշաններ: Էշի սանձից բռնած, առաջից
դնում էր մի գեղեցկատեսիլ պատանի, որ սուրբ մարդին
և ծառայում էր, և Ղուրանի, մարգարէների, իմամների ի-
մաստութիւնները ու հադիսները ³⁾ սովորում նրանից...
Ամբօխը, պատկառանքի և մեծարանքի ամենամեծ նը-
շաններով, մօտենում էր էշի վրայ հեծած մօլլային և
համբուրում շորերի բղանքները: Դա՛ թէհրանի իմամ-
Ջուլման էր, Հաջի Միրզա Ջաւադ աղան, որ հռչակ-
ուած էր իր օրէնսգիտութեամբ և շարիաթի կանոննե-
րի խիստ պահպանութեամբ: Նրա ետեւից մի ծառայ
էր դնում զայլանը ձեռքին բռնած. ապա հետեւում
էին մի խումբ միրզաներ ⁴⁾, թալաբաներ ⁵⁾ և ծա-
ռաներ:

Իմամ-Ջուլման դնում էր Շահաբդուլ-ազիմ ուխ-
տատեղին՝ աղօթելու:

Նա մօտ 50 տարեկան մի անձն էր, հիւծուած.

¹⁾ Վերարկու: ²⁾ Գլխի փաթաթոց: ³⁾ Պատգամ: ⁴⁾ Գրադիր: ⁵⁾ Առա-
ածարանութեան ուսանողներ:

մաշուած. հաւատացեալները և թալաբաները ասում էին, որ տքնութիւնից, գիշեր-ցերեկ աղօթելուց է նա հիւժուել և մաշուել. աչքերը խոր էին ընկել, գլուխը բոլորովին ածելած էր, իսկ մօրուքը, ալեխառն, հասունում էր մինչև գօտին, որի անհամար ծալքերի մէջ խրուած էր մի փոքր ձեռագիր զուրան. Բոլոր գէմքը արտայայտում էր մի տեսակ դժնդակ, խիստ, անգուժ տրամագրութիւն. աչքերի մէջ երբեմն-երբեմն վազում էր մի մոլի կայծ, որը, սակայն, իսկոյն հանգչում էր, և աչքերը իրանց առաջուկ պաղովութիւնն ու անշարժութիւնն էին ստանում: Թէև էլի վրայ նստած և նրա գլուխը ծածկուած էր սպիտակ ջուլբայով, բայց նա ամեն րոպէ արտասանում էր բարձրաձայն «ալէ-քում-սալամ», անցորդների «սալամ-ալէքում» ողջոյնին:

— Ինչ անեմ, — ասաց Սէլիմ շաթիրը Իբրահիմին, երբ գնացքը անցաւ, — Թոհ Ալլահը գոնէ մի օր, մի ժամ ինձ Շահ դարձնի և ես ցոյց կը կամ Միրզա Ջաւադ աղին, թէ նա ինչ պտուղն է: Ալլահ, Ալլահ, փառք Քեզ, փառք մարդարէին. ինչո՞ւ, Ալլահ, թոյլ ես տալիս որ այսպիսի անղգամները մուսուլմաններին խաբեն և շարիաթը ոտնատակ տան:

— Խուբ ¹⁾, ասաց Իբրահիմը, ենթադրե՞նք, որ Ալլահը — անբաւ է նրա ողորմութիւնը — կատարեց խընդիբդդ և դու մի օր Շահ դարձար. էհ, ինչ կ'անես:

— Ինչ կ'անեմ, աչքերը բարկութեամբ վառուած բացականչեց Սէլիմը. ինչ կ'անեմ: Ես նրան կը տկո՛րացնեմ և նրա մարմնի վրայ իմ այս գաւազանի միջոցով ցոյց կը տամ, թէ ինչպէս են «տկո՛րներին» ուղորմութիւն տալիս:

— Դու էլի պնդում ես ըո ասածների վրայ:

— Թոհ Ալլահը խռով կենայ գլխիս, Թոհ Ազրայիլը հոգիս առնի և ջհաննամի փայ ²⁾ դառնամ, եթէ ասածիս մէջ ստույթիւն կայ. բայց ո՞վ է լսում խեղճ

¹⁾ Լաւ ²⁾ Դժոխքի բաժին:

շաթիրին. յոյսս մնացել է միայն հաղթէթ Աբբասի¹⁾ վրայ. նա է թշուառների և խեղճների պաշտպանը:

—Դէ մի լաւ պատմիր, նորից լսեմ. մինչև այժմ ուշադրութիւն չեմ դարձրել ասածներիդ վրայ. դուցէ մի բան անել կարողանանք. արխային կաց, էնդէրու-նում²⁾ ծանօթներ ունեմ:

Եւ նստելով փողոցի դռներից մինի սաքունների վրայ, Սէլիմը մի խոր ախ բաշեց ու սկսեց.

—Դու գիտես, որ հայրս, հաճի թաղին, մի հարուստ վաճառական էր. նա աստուածածանաչ մարդ էր. նա-մազ, զաքեաթ³⁾ նա ճշտութեամբ կատարում էր. շա-րիաթի կանոնները գրեթէ անգիր գիտէր. տարին հինգ անգամ թաղիս⁴⁾ կը սարքէր, աղքատներին ու խեղճե-րին կը կերակրէր. սէյիդների, մօլլանների տասանորդը իր ձեռքով կը բաժանէր. Ալլահն էլ, տեսնելով նրա մա-քուր մօլսիլմանութիւնը, կրկնապատկեց նրա հարստու-թիւնը, լցրեց նրա տունը ամեն տեսակ բարիքներով: Հէնչ որ ես, նրա մինուճար զաւակը, տասնեութ տա-րեկան դարձայ, նա ինձ հարսանիք արեց և ինձ հա-մար սւգեց մուշթայիդի, այդ անիծուած Իմամ Ջումայի եղբօր աղջիկը, Ֆաթմային. խեղճ մայրս հակառակ էր, որովհետև Ֆաթման շատ տգեղ և չար աղջիկ էր. ինչ-պէս ասում էր, նա կամենում էր ինձ համար կին ու-զել գեղեցկուհի Լէյլային, մեր դրացի մաշադի Քէրիմի աղջկան. բայց ով կարող էր հակառակել հօրս կամքին. նա կամենում էր և մեծ պարծանք էր համարում բա-րեկամանալ Իմամ Ջումայի տան հետ: Մեր հարսանի-քը կատարուեց. Ֆաթման իմ կինը դարձաւ. բայց ես նրան սիրել չէի. կաբող. նա տգեղ էր, անչնորհք, չա-րասիրտ. ուրիշ կին էլ ուզել չէի կարող Իմամ Ջումայի վախից. հայրս էլ թօյլ չէր տայ. ես պատրուակ բռնե-

¹⁾ Ամենալարգի իմամներից մինը: ²⁾ Ներքնանոց, կանանոց: ³⁾ Կրօ-նական տուրք: ⁴⁾ Սուգի հանդէս, էրբէ կրօնական միստերիաներ են կա-տարում և հանդիսականներին կերակրում, «հոգու հաց» տալիս:

ցի, որ մեծ ցանկութիւն ունեւմ գնալ ուխտ Քեալբա հազրաթ Ալու գերեզանին, խնդրեցի հօրս թոյլ տալ ինձ այդ ուխտը կատարելը. Իմամ Զուման հաւանութիւն տուեց դիտաւորութեանս և ես ճանապարհ ընկայ Վերջապէս ես ազատ շունչ քաշեցի. մտածում էի Քեալբայից Մէքքէ գնալ. երբ «քեալբայ ու հաճի» տիտղոսներն ստացած կը լինեմ արդէն, այն ժամանակ հեշտ կը լինի ինձ համար ազատուել տգեղ Փաթմայից կամ երկրորդ անգամ ամուսնանալ գեղեցիկ Լէյլայի հետ. չէ որ մեր շարիաթը հալալ է համարում չորս օրինաւոր կին ունենալը: Ես երկու տարի մնացի Քեալբայում և Մէքքայում. վերադարձայ Թէհրան հաճի Սէլիմ փառաւոր տիտղոսով, բայց, ախ, երանի թէ, հէնց մարգարէի գերեզմանի վրայ մեռած լինէի և չը վերադառնայի. Իմ բացակայութեան ժամանակ հայրս մեռել էր և կտակ էր արել, որ եթէ ես Ալլահի կամբով մեռնեմ և չը վերադառնամ, իմ բոլոր գոյքը բաժանուի «քաղցածներին և տկոյրներին». կտակակատար էր կարգել Իմամ Զումային, իբրև շարիաթի ներկայացուցչին, այս սատանայ կեղծաւորին, որ այժմ մեր առաջից անցաւ:

Սէլիմը կանգ առաւ. դառն յիշողութիւնները կարծես ճնշում էին նրա միտքը և հոգին և նա ընկաւ խոր մտածողութեան մէջ:

— Դէ, շարունակիր, շարունակիր, ասաց Իբրահիմը կարեկցութեամբ. Ալլահ թաալան ¹⁾ մեծ է և ողորմած:

— Այո, զուրբան լինեմ նրա զօրութեան. երեւի ճակատագիրս այդպէս էր: Որտեղ մնացի. հա, հայրս կտակակատար նշանակել էր Իմամ Զումային: Հաղիւ անցնում է 4—5 ամիս հօրս մահից յետոյ, Իմամ Զուման, որ արդէն գրաւել էր հօրս բոլոր ունեցածը իբրև կտակակատար, յայտնում է մօրս, թէ իբր ես ևս վախճանուել եմ Մէքքայում. տանում է Փաթմային իր

¹⁾ Ամենազօր Աստուածը:

տունը և մի քանի հարիւր թուման փող տալով մօրս՝ յայտնում է, որ կտակի համաձայն, հօրս մնացած բոլոր կարողութիւնը, Յաթմայի քեաբինի փողն դուրս գալուց յետոյ, պէտք է բաժանի «տկլորներին և քաղցածներին»։ Այդ նպատակով, նա, այդ անգութը, տկանջ չը գնելով մօրս լաց ու կոծին, աղաչանքին, ծախում է հօրս տունը, գիւղը, գոյքը և փող շինում. հօրս կարողութիւնը 100,000 թումանից աւելի է լինում։

— Էհ, ինչ եղաւ. միթէ այդքան փողն էլ բաժանեց տկլորներին և քաղցածներին։

— Ինչպէս չէ, պատասխանեց հեգնութեամբ Սէլիմը, բաժանել է, բաժանել «տկլորներին և քաղցածներին»։ աղա Խմամ Զուման «չարից»¹⁾ է արել։

— Ինչպէս, պատմիր շուտով։

— Այդ խաբեբան ամեն օր, առաւօտեան նամազը անելուց յետոյ, տկլորացնում է իր բաղմամբիւ կանանց և մանկաւիկներին և շար դցում իր մեծ սենեակում, ապա սկսում բաժանել այդ «տկլորներին» մի-մի ոսկի. երբ նրանք շորերը հագնում են, դարձեալ այդ ոսկիները բերում տալիս են իրան։ Այդպէս շարունակում է ամբողջ երեք ամիս. բացի դրանից ամեն օր, կէսօրին, գնում է հաւերի բակը, հրամայում է հաւանոցից բաց թողնել բոլոր հաւերին, որոնց սոված էին պահում մինչ այդ ժամանակ. երբ քաղցած հաւերը վրայ են թափւում, նա կուտի հետ միասին թափում է և ոսկիներ, որ դարձեալ յետ է հաւաքում։ Այդպիսով, նա կատարում է հօրս կտակը, տալով նրա փողն «տկլորներին և քաղցածներին» ու «չարից» է անում։

— Վայ խաբեբայ, վայ սատանայ, ծիծաղեց Իբրահիմը. անիծածը ինչ խելօք է եղել. է՛հ, դու հրտեղից իմացար այդ բոլորը։

¹⁾ Համաձայն շարիաթի. մահմեդական իրաւագէտների կարծիքով ամեն բան ներելի է, եթէ բառացի մտքով համաձայն է շարիաթին։

—Մօրս պատմել է Լէյլան, որ Իմամ Ջումայի սիրա կինն¹⁾ է դարձել:

—Լաւ, հապա երբ դու եկար, չը գնացիր, չը պահանջեցիր նրանից հօրդ հարստութիւնը:

—Ինչպէս չը գնացի. սակայն նա ասաց թէ շատ ցաւում է, որ այդպէս է պատահել. միայն, երևի, այդպէս է եղել Ալլահի կամքը և իմ ճակատագիրը և ես իբրև բարի մուսուլման, պէտք է հնազանդեմ ճակատագրիս: Նա առաջարկեց ինձ, իբր պարզեւ իր կողմից, չորս հարիւր թուման, որն ես մերժեցի:

—Իսկ կինդ, Փաթման:

—Փաթմային Իմամ Ջուման արդէն քեաբին էր կապել իր որդու հետ, իմ քեաբինի փողն լաւ մարսելու համար:

—Դէ, գնայիր, դիւանին գանգատ տայիր, Շահին արդ²⁾ անէիր:

—Այդ բոլորն փորձեցի. մի փոքր գումար էլ, որ դեռ մնում էր մօտս, այն փողերից, որ Մէքքէ գնալիս հայրս տուել էր ինձ, ծախսեցի, բայց անօգուտ. ո՞վ Իմամ Ջումային թողած, իմ կողմն պէտք է բռնէր: Շահին էլ մի գեղեցիկ աղախին փէշքէշ արեց և ամեն բան վերջացաւ. քիչ էր մնում, բանտը նստեցնէին ինձ: Յմբողջ 5 տարի դատ վարեցի. խեղճ մայրս, ցաւին չը դիմանալով, մեռաւ: Ախ, հայր, հայր, ինչ բերիր դու մեր գլխին քո միամտութեամբ:

Եւ Սէլիմի այտերի վրայով գլորուեցին արտասուելի մի բանի կաթիլներ. դարձեալ խորասուզուեց իր մտքերի մէջ. գլուխը քաշ արած մտածում էր և Իբրահիմը, բայց շուտով ձեռքը դնելով ընկերի ուսի վրայ, փիլիսոփայօրէն ասաց. «ճակատագիրը անկարելի է ջնջել. փառք Փեղամբարին. յոյսդ Ալլահից մի կտրիլ:

¹⁾ Բացի քեաբինի օրինաւոր չորս կնոջից, մուսուլմանները իրաւունք ունեն և օրդա, հարճ պահել. օրդային տւելի հեշտ է արձապել, քան քեաբինաւոր կնոջ: ²⁾ Ինգիրք, աղերսագիր:

ասած է՝ մի առուից, որ ջուր է գնացել, էլի ջուր կը գնայ և չի ցամաքի։ Բայց այս ինչ զարմաղալ է. Ալլահ, Ալլահ, ինչ է պատահել։

Եւ երկուսն էլ գաւաղանները վեր առնելով վազեցին դէպի խիաբանի ծայրը, որտեղ մեծ աղմուկ ու իրարանցում էր նկատուում։

II

«Սալաւաթ, սալաւաթ, եա Ալի, մահ ջհուդներին» — ահա այն աղաղակները, որոնք լսւում էին ամբոխի ժխորի մէջ։ Խառնիճանդանճ ամբոխի առաջից վազում էին ոտնաբսբիկ երեխաներ և փոքր քարեր իրանց փեշերի մէջ ածած «ջհուդ, ջհուդ» ասելով ոստոստում էին. ապա դալիս էին սէյիդներ, թալաբաներ և մօլլաներ. մի բանի դարվիշ ևս, մազերնին գզգզուած, չաւազները ¹⁾ ուսերնին ձգած, տապաւնները շարժելով, «եա հակ, եա հու» գոռումներով թնդացնում էին օդը։ Ամբոխը գնալով-գնալով ստուարանում էր։ Մօտակայ փողոցներից վազում էին, փողոցի վրայ դռները բացւում էին և ամեն մարդ հարցնում էր. «ինչ խաբար է. ինչ է պատահել»։ «Ջհուդ-քուշան» է, պատասխանեց մի սէյիդ և այս խօսքի վրայ յանկարծ հարիւրաւոր բերաններից, գայլի ոռնոցի նման լսուեց մի ընդհանուր գոռոց՝ «ջհուդ-քուշան, ջհուդ-քուշան»։

—Սալաւաթ, սալաւաթ, նորից թնդաց օդը։

Յանկարծ լուռութիւն տիրեց. ամբոխը կանգ առաւ խիաբանի մէջ տեղ. մի սէյիդի կապոյտ փաթոթաւոր գլուխը երեւաց մի դռան սաքուրի վրայ և ամենքի աչքերը դէպի նրան ուղղուեցին։

—Մուսուլմաններ, պոռաց սէյիդը, լսեցէք. տեսնում էք այս ջհուդ աղջկան. սա «միւրթաղ» ²⁾ է, սա

¹⁾ Կամ քեաշկիւլ։ ²⁾ Ով խլամութիւն ընդունէ և ապա ուրանալ, նա միւրթաղ է, արժանի մահուան։

ընդունել է իսլամը, այժմ ուրանում է. ինչ է սրա պատիժը:

— Մահ, ոռնաց ամբոխը, բարկոժ պէտք է անել:

— Բայց սպասեցէք, շարունակեց սէյիդը, շարիաթը կնոջ վերաբերմամբ մահուան պատիժ թոյլ չէ տալիս. նրան պէտք է յաւիտեան բանտարկել և ամեն օր, նամազի ժամանակ, գանահարել. սակայն գուցէ նա յետ դառնայ իր անօրէն դէնից. գուցէ այս անիծեալ ջհուդներն են նրան խելքից հանել. տաննէք սրանց աղայի մօտ և սպասե՛ք թէ ինչ ֆէթվա կը տայ աղան ¹⁾:

— Գնանք աղայի մօտ, գնանք աղայի մօտ—պոռաց ամբոխը. մուսուառ ջհուդները համարձակում են նախատել իսլամի կրօնը, մեր շարիաթը. մահ նրանց, ժամանակ է «ջհուդ-քուշան» սարքել:

Եւ նորից «սալաւաթ, սալաւաթ» կանչելով, սոսկալի ժխորի և աղմուկի մէջ, մուսուառ ամբոխը շարունակեց իր ճանապարհը, բայց, յանկարծ, կարծես մի խոչընդոտի հանգիպելով, կրնկի վրայ յետ դարձաւ և մի ընդհատ ափսոսանքով շփոթութիւն ու իրարանցում պատահեց, ու փախչող փախչողի եղաւ որ, ինչպէս աւուրած են, շուքը տիրոջ չէր ճանաչում:

«Հարամադաւաններ, փեղէր-սուխտաններ, այս ինչ աղմուկ է, որ բարձրացրել էք. հէնց այժմ Շահը կերևայ. ճանապարհ բացէք. խփէք դրանց վզակոթերին», — լսուեց մի խորխտ և թնդալից ձայն, որ ստիպեց շատերին փախուստ տալ. ճիպոտները, գաւազանները աջ ու ձախ թափուում էին սրա նրա գլխին. «վայ աչքս, վայ գլուխս, վայ ուսս» աղաղակները խառնուում էին երեխաների ու կանանց վայնասունի հետ:

Հրաման արձակողը, իրարանցումն առաջ բերողը թէհրանի Բէգլար բէգին ²⁾ էր, որ վրայ էր հասել ֆէր-րաշներով, լսելով աղմուկ և, զարհուրած՝ մնացել էր,

¹⁾ Ֆիթվա—վճիռ, իսկ աղա բառով սովորաբար հսկացում է կրօնապետը: ²⁾ Ոստիկանապետ:

տեսնելով որ ճանապարհը բռնուած էր ամբօխով: Ամեն
րոպէ կարող էր փչուել պալատից Շահի ելքը ծանու-
ցանող շեփորը և վայը եկել տարել էր Բէգլար բէգուն,
եթէ Շահի հանգիստաւոր գնացքը որևէ խոչընդոտի հան-
դիպէր ճանապարհի վրայ: Բէգլար բէգին կարծես ար-
դէն զգում էր իր ոտների վրայ ֆալախկայի հարուած-
ները, որոնց, անպատճառ պէտք է ենթարկուէր, եթէ
Շահը վրայ հասնէր: Այդ պատճառով Բէգլար բէգին
ձին քշելով, անդադար յորդորում էր ֆէրրաշներին և
շաթիրներին ցրուել ամբօխը. ֆէրրաշները, նրա առա-
ջից գնալով, աջ ու ձախ ճիպոտի հարուածներ հաս-
ցնելով սրա նրա գլխին, ճանապարհ բացեցին ամբօխի
միջով, մինչև հասան աղմուկի կենտրոնը և Բէգլար
բէկու առաջ հետևեալ տեսարանը պատկերացաւ: Գետ-
նի վրայ չորած էր և ձեռները դէպի երկինք բար-
ձրացրած մի ծերունի. երկար, բուխարէ մորթուց գլու-
խարկը ընկած էր նրա առաջ. գլուխը ածիլած էր, ե-
րեսը արիւնաթաթախ, մօրուքը, որ հասնում էր մին-
չև Գօտին՝ գզգզուած էր: Գօտին բացուած, կուրծքի
վրայ, աջ կողմին, գորշ դատաքից կարած արխալուղի
վրայ կարուած էր մի կլոր կարմիր կտոր, որից իսկոյն
կարելի էր իմանալ, թէ նա հրէայ է, «Նուրա» է. այդ-
ցոյց էր տալիս և դէմքի նուրբ գծագրութիւնը: Ծե-
րունին, ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում իր ուսե-
րին, մէջքին, երեսին անդադար տեղացող հարուած-
ներին և ապտակներին, այլ անմուռնչ, աղերսախառն
նայուածքով նայում էր հասարակութեան և հեծեծում:
Համան, աման, ձեր մարգարէի խաթրին խնայեցէք. աղ-
ջրկանս ձեռք մի տաք: Եւ ձեռքով ցոյց էր տալիս
գետնի վրայ պազած մի կնոյ, որ ամբողջովին փաթաթ-
ուած էր չարչաւի մէջ և որի չորս կողմը կանգնած
էին մի քանի սէյիդներ ու մօլլաներ, չրջանակ կազմե-
լով. երևում էր, որ կինը լացում էր, որովհետև ու-
սերը շարժւում էին, ինչպէս շարժւում են հեծկտան-
քի ժամանակ: Ծերունու կողքին երեսի վրայ գետնին

ընկած էր մի երիտասարդ, որ ամեն անգամ, երբ գլուխը բարձրացնում էր և որևէ շարժում էր անում, իսկոյն հայհոյանք, թուրք, հարուած տեղում էին նրա վրայ. նրա դէմքը արտայայտում էր խորին կսկիծ, երևում էր, որ նա գրեթէ անզգայ էր դարձել և անտարբեր էր ամբոխի իր վրայ թափած հարուածներին, հայհոյանքներին: Չը նայելով որ դէմքը թաթախուած էր փոշու մէջ և ուռած՝ ստացած հարուածներից, բայց գծագրութիւնը և հաղիւ բուսած ընչացքը ցոյց էին տալիս, որ նա գրեթէ մի պատանի է, հաղիւ 20—22 տարեկան. նրա կրծքից ևս կպցրած էր սիմբօլական կարմիր նշանը և երբեմն լսում էր նրա կրծքից խուլ հառաչանք:

—Ինչո՞ւ էր այս մարդկանց բռնել, ինչու էր ծածում սրանց, ինչու է լացում այս կինը—պօռաց Բէգլար բէգին. փեղէր-սուխտաններ, միթէ Շահը մեռել է, միթէ դիւան չը կայ: Ֆէրրաշներ, ցրուեցէ՛ք այս ամբոխը:

—Սպասիր, խան, առաջ եկաւ մի ծերունի սէյիդ. այս բոլորը կատարուում է աղա իմամ Զումայի հրամանով: Այս կինը—և մատով ցոյց տուեց գետնի վրայ պալաճ կնոջ—ահա այս սէյիդի կինն է, քեաբինի կինը. բայց այս մուռտառ ջհուդները փախցրել են նրան և գլխից հանել ու ջհուդ դարձրել. նրանց պատիժը մահ է:

—Ճշմտրի՞տ է ասածը, ջհուդ,—դարձաւ Բէգլար բէգին ծերունի հրէային. վեր կաց, պատմիր տեսնեմ, ինչ ես ասում:

Ծերունին կռացաւ, վերցրեց գլխարկը, և գլխին դնելով, ոտքի կանգնեց ու խոր գլուխ տալով, ասաց.

—Խան, քո գլուխդ վկայ, Շահի ազիդ գլուխը վրկայ, այդպէս չէ. այս աղջիկը, եսթերը, իմ մինուշար զաւակն է, այս զուլիդ¹⁾—և ծերունին ցոյց տուեց

¹⁾ Դուլ—ստրուկ. փոքրերը մեծերի հետ խօսելիս, այդպէս են անսահում իրանց:

մատով դետնի վրայ դեռ ընկած պատանուն—նշանածն է. շուտով հարսանիքը պէտք է լինէր, բայց մեր թաղի հարեան այս սէյիդը հինգ օր սրանից առաջ ուժով իրանց տունն է բաշում աղջկան, երբ նա աղախնի հետ փողոցով անցնում էր, և պահում: Երէկ երեկոյեան, դուռն բաց դռնելով, աղջիկս կարողանում է փախչել և վերադառնալ տուն, և երբ մենք պատրաստուում էինք դալ ձեզ գանգաւի, յանկարծ թափուեցին մեր վրայ Իմամ Զումայի մարդիկը և մեզ թակելով, հայհոյելով դուրս քաշեցին, ասելով, որ իբր մենք մուսուլման կին ենք փախցրել. ծեծելով, հայհոյելով, թքելով բերին մինչև այստեղ. միթէ մենք Աստծու ստեղծած չենք, միթէ մենք Շահի հպատակ չենք:

—Սուտ է խօսում այդ անօրէն ջհուդը, դուռաց հրէայ աղջկայ գլխին կանգնած մի երիտասարդ սէյիդ. սա իմ քեաբինաւոր կինս է, սա մուսուլման է. ահա թող մօլլա Քեազիմը վկայի:

—«Աչադան-Ալլահ»¹⁾, առաջ գալով վկայեց մօլլան աչքերը խօր ընկած, գաւազանի վրայ յենուած, թաս-բէհը²⁾ ձեռքին բռնած մի ծերունի. ես եմ սրանց քեաբինը կտրել, ես եմ «քեալմէի շահադաթը»³⁾ լսել այս ջհուդ աղջկայ բերանից, զարմանում եմ, որ այդ դինսը ջհուդը փոխանակ ուրախանալու, տխրում է. փառք տուր, ջհուդ, Ալլահին, որ աղջիկդ ջհաննամի փայ դառնալու, բհեշդի⁴⁾ փայ պէտք է դառնայ:

—Խան, երդւում եմ մեզ Ստեղծողով, որ մի է, մօլլան սուտ է խօսում: աղջկանս վախեցրել են, թէ կը սպանեն, եթէ չը կրկնի, ինչ որ իրանք ասում են և քեաբինն էլ իրանք են կատարել զօռով. քեզ երդուեցնում եմ Շահի ջրգդայով⁵⁾, վերահասութիւն գործիր և այն ժամանակ կը տեսնես, որ ասածներին մէջ մի զարրայ⁶⁾ սուտ չը կայ. հազրաթ Մուսան⁷⁾ գլխիս

1) «Վկայ է Աստուծոյ: 2) Ցէրողորմեայ: 3) Հանգանակ հաստոր: 4) Արքայութիւն: 5) Բազ: 6) Նշանախեց: 7) Մովսէս մարգարէն:



խռով կենայ, ինչ տուր թխքա-թխքա¹⁾ անեն, եթէ տուտ դուրս գամ ծաթեր, զաւակս, պատմիր խանին եղելութիւնը:

Բէգլար-բէգին շուարած մնացել էր. յանձնել աղ-ջըկան հօրը, անկարելի բան էր. այդ կը նշանակէր գրգռել Իմամ-Ջումայի բարկութիւնը և մեծ վտանգի ենթարկել հրէական թաղը, մանաւանդ որ սովորական ջհուդ-քուշանի օրը մօտենում էր. թոյլ տալ որ սէյիդները տանեն աղջկան, այդ ևս անկարելի էր, որովհետեւ հրէաները կարող էին դիմել Շահին. վերջապէս, անգլիական դեսպանը կարող էր միջամտել և խնդիրը կարող էր շատ բարդուել:

Այդ միջոցին յանկարծ լսուեց շեփորի ձայնը. «Շահը գալիս է, Շահը գալիս է», լսուեց ամեն կողմից: Բէգլար-բէգին զարհուրեց. ըոպէապէս նա վճռեց իր անելիքը: «Շահտ, շուտ—հրամայեց նա,—ջհուդներին և աղջկան տարէք աղայի տունը և այնտեղ սպասեցէք ինչ. հէնց որ գըբլէյի-ալէմը²⁾ կ'անցնի, ես կը գամ և աղայի ներկայութեամբ վերահասութիւն կը տանք գործին. դուք էլ, աղա սէյիդներ, գնացէք աղայի մօտ»:

Դառնալով ապա իր կողքին կանգնած Սէլիմ շաթիրին, նա մի քանի խօսք փսփսաց նրա ականջին, և ապա, բարձրաձայն ասաց.

—Հաջի Սէլիմ, տար ջհուդներին աղայի տունը և հսկիր, որ նրանց ոչ ոք չը նեղացնի. այժմ հեռացէք ամենքդ, կորէք. քչեցէք ամենքին:

Ֆէրրաշների, շաթիրների ճիպոտները նորից բարձրացին օդի մէջ և սկսեցին տեղալ ամբոխի գլխին: Այն միջոցին, երբ Սէլիմ շաթիրը հրամայեց գետնի վրայ ընկած երիտասարդ հրէային վեր կենալ և հետեւել իրան միւս հրէաների հետ, երբ ծերունի հրէան բռնեց Ծաթերի ձեռքից, երիտասարդ սէյիդը մօտեցաւ երիտասարդ հրէային և ասաց.

1) Գտար-կտոր: 2) Աշխարհի աղօթարան:

—Եթէ իմ կնոջ մօտենաս, երեսին նայես, տեղն ու տեղը կը սատկեցնեմ քեզ, մոռտառ ջհուդ:

Հրէան ոչ մի պատասխան չը տուեց. կարծես նա չը հասկացաւ, նոյն իսկ չը լսեց սէյիդի ասածը, այլ մեքենայաբար հետեւեց շաթիրին:

Շեփորը նորից փչուեց, այս անգամ աւելի զօրեղ և աւելի թնդալից. դա նշան էր, որ արեգակնափայլ Շահը պալատի դարպասից դուրս գալով, իր մուքարէք¹⁾ ոտքը դրել էր ձիի ասպանդակի մէջ: Նորից ճիպօտները, գաւազանների հարուածները տեղացին աջ ու ձախ ամբօխի վրայ. շաթիրները շարուեցին իրանց տեղերը և մի ըոպէում գերեզմանային լուծիւն տիրեց. ամբօխը, խիաբանի երկու կողմին, պատերի տակ շարուած, շունչը փորը գցած, սպասում էր. շատերը շտապ-շտապ հագնում էին իրանց շուքքաների և աբաների թեքերը²⁾:

Բէգլար-բէգին մի վերջին հայեացք գցեց ամբօխի վրայ. նրա սիրաւ թրթռում էր վախից. ռոզորմած Աստուած, տուր անփորձ անցնել այս ըոպէն», մրմնջում էր նա: Նա լաւ գիտէր, որ բողոքաւորները, հարստահարեալները, միջոց չունենալով իրանց արզը³⁾ հասցնել Շահին, այդպիսի օրերն են ընտրում Շահի առաջը կտրելու և իրանց գանգատը անելու. վայն եկել տարել է Բէգլար-բէգուն, եթէ Շահը վատ տրամադրութեան մէջ լինի. եթէ օտքերը ֆալախկայի չարժանանան, յամենայն դէպս գրպանը սաստիկ կը տուժէ. մի քանի հարիւր, գուցէ և հազար էշրէֆիներ⁴⁾ պէտք է մատաղ անել Շահի գլխին և սագրազամին: Սակայն նա կլակածելի ոչ ոքի չը նկատեց ամբօխի մէջ. բացի դրանից նա ամեն միջոց ձեռք էր առել. իր ֆէրրաշները պատուէր էին ստացել հսկել, որ ոչ ոքի չը թո-

1) Օրհնեալ, շնորհաւոր. 2) Սովորութիւնը պահանջում է, որ երբ փոքրը ներկայանայ մեծին, ի նշան խորին յարգանքի, վերարկուի թեքերը պէտք է հագած լինի և ոչ վերարկուի մէջ փաթաթուած: 3) Ինդիրք: 4) Ոսկի:

զեն մօտենալու Այնուամենայնիւ Ռէզլար-բէգին հանգարտ չէր և հոգին խռոված էր. գիշերը վատ երազներ էր տեսել և ժամանակ չէր ունեցել գնալ երազահան միրզա Դարաբէին հարցնելու: «Է՛հ, մտածեց նա, ինչ որ զըսմէթ ¹⁾ է, այն կը լինի»:

Երրորդ անգամ հնչեց շեփորը և Դարը-Ալմասիէի (ալմաստի դուռ) անկիւնից երևաց հանդիսաւոր գնացքի ծայրը:

III

Ամենից առաջ գալիս էին զամբուրակչիները ²⁾ ուղտերի վրայ նստած և զամբուրակիները առաջին դրած. ապա զօւռնա-նաղարէն ³⁾: Նրանց հետևում էին հարիւրաւոր ֆէրրաշներ, ճիպոտները ձեռքին և գոռալով. «տոհր բաշ, բրօ, բրին» ⁴⁾. ապա գալիս էին շաթիրները կարմիր մահուդի հագուստով, խայտաճամուկ փետրաւոր գլխարկներով, արծաթեայ թօփուղներով և դեղին լապչիներ հագած: Շաթիրներից յետոյ միւսխօռնները ⁵⁾ «եղակով» ⁶⁾ տանում էին Շահի նշանաւոր արար և թիւրքմէն նժոյգներից մի քանիսը, զարդարուած թանկագին մետաքսեայ զինփուշով ⁷⁾, ընդելուզուած մարգարտով, ոսկէ ըախտով ⁸⁾. մի քանիսի ճակատին ըախտի մէջ փայլում էր ադամանդ կամ մի այլ գուհար—զմրուխտ, յակինթ: Նժոյգների ագիները ներկուած էին ծիրանի գոյն՝ արքայական նշան: Եղակներից յետոյ մի ամբողջ տարածութիւն բաց էր մնացած: Եւ նորից սկսում էր գնացքը միրզազաւներով (գահիճներով), որոնց կարմիր հագուստը, ձեռքին բռնած տապարները և մետաքսէ պարանները իսկոյն որոշում էին նրանց պաշտօնը—տալիարի հարուածով կամ պարանի

✱

¹⁾ Ճակատագիր: ²⁾ Զամբուրակ, փոքր թնդանօթներ, տանելի ուղտերի վրայ, զամբուրակչի—թնդանօթաձիգ: ³⁾ Զօւռնի, թմբուկի ամբողջ սարքը: ⁴⁾ Հեռու կանգնիր, գնա, կորիր: ⁵⁾ Ախոռապետ: ⁶⁾ Հետևակ: ⁷⁾ Ծածկոց թամբի, ⁸⁾ Սարք—տանձ:

կապով տեղնուտեղը պատժել այն յանդուգն անձին, որ կը համարձակէր իր վրայ գրգռել գըբլէի-ալէմի (աշխարհի աղօթարանի) բարկութիւնը: Դահիճներէց յետոյ ընթանում էին խառ փռլխըդմէթները ¹⁾, թիրմաշալի հագուստներով: Ապա ծանրաքայլ գալիս էր «վէ-զերը թէշրիֆատը» ²⁾—Ջահիր-Դովլէն, պարսիկ հին մուս-տոֆիների պալատական հագստով—երկար թիրմա նուրբ շալի վերարկուով, եզրերը ընդելուզուած մարգարիտ-ներով և մարգարտեայ ծոպերով, գլխին դրած նոյնպէս շալի փաթոթ, գօտիի մէջ խրած՝ զալամդան ³⁾ և ձեռքին բռնած ոսկէ թօփուղ: Նրան հետևում էր արդէն Շահի ձիի առաջից մեծ վիզիւր ծերունի Հաջի Միրզա Աղասին, թիրմա շուքբան հագած, եռանկիւնեայ բուխարէ մորթի երկար գլխարկը ծածկած և սպիտակ ներքնավարտիքով և կանաչ սրածայր չմշկներով ու մի երեսնայ գաւաղան ձեռքին բռնած: Վերջապէս, մի հիանալի չքեղ սպիտակ նժոյգի վրայ նստած երևաց Մահմէդ-Շահը, աշխարհի աղօթարանը. ժողովուրդը մինչև գետին գլուխ էր ծռում ամեն անգամ, երբ Շահը նայում էր այս և այն կողմը. ձին ամբողջովին կորած էր ակներով ընդելուզուած ոսկէ րախտի մէջ, իսկ ճակատին փայլում էր մի խոշոր ադամանդ. ասպանդակները համակ ոսկուց էին: Խնքը Շահը հագնուած էր այնպէս, ինչպէս հագնում էին իր պապ Ֆաթալի-Շահը և իր հայր անուանի Աբբաս-Միրզան: Գլխին դրած էր մորթէ եռանկիւնի, բայց կարճ քուլահ ⁴⁾, որի մէջ տեղ, ճակատին պնդացրած էր փոքրիկ ջրգգան, շահութեան նշանը. դա մի շարք խոշոր ադամանդներից շինած առիւծի և արեգակի—Շիր ու Խուրշուդի պատկերն է: Թանկագին սամուր բիւրքի ⁵⁾ տակից երևում է թիրմա շալի բաճկոնակ, որի վրայ կապած էր լայն թիրմա գօտի, որից կախ էին ընկնում լեւեռի պէս խոշոր մե-

¹⁾ Պալատական կամերգէրներ: ²⁾ Մեծ արարողապետ: ³⁾ Գրչաման:
⁴⁾ Գլխարկ, փափախ: ⁵⁾ Մուշտակ:

ծովածեան մարգարիտների երկու ծոպեր, այդ գօտու մէջ խրուած էր արքայական թուրը, պատեանը ամբողջովին աղամանդից, յալնից, զմրուխտից շինած: Թեքին կապած ունէր օսկէ բաղպաններ, նոյնպէս խոշոր գոհարներով բանուած, օտքին հագած ունէր զինուորական կամ սէֆերի (ճանապարհորդական) երկար կոշիկներ: Դէմքը հիւանդօտ էր. մօրուքը, հակառակ իր պապի և հօր սովորութեան, երկար չէր թողած. մազերը խինայած էին, ինչպէս և եղունգները:

Ամբօխի երկրպագութիւններին նա ոչ մի նշանով չէր պատասխանում: Երբեմն-երբեմն նրա դէմքի վրայ երևում էր քմծիծաղ: Ձիի երկու կողմից գնում էին դարձեալ խառ փիշըղմէթները, մի քանի մուստօֆիներ¹⁾, ապա գալիս էին ղէյլանչիները, շերբէթիները, ձիի վրայ նստած և իրանց պաշտօնին վերաբերեալ ամբողջ սարասով—սալք ու կարգով. նրանցից յետոյ գալիս էին թիկնապահ ձիաւորները կամ զարափափախները, օտքից գլուխ զինուած: Ապա գալիս էր մի ամբողջ կարաւան ջորիների, եախտաններով²⁾, մաֆրաշներով, թամբալիտներով բեռնաւորուած:

Երբ Շահը մօտեցաւ Ալմասիէ խիաբանի մեծ կամարաւոր դռան՝ Թօփիւանի մէյդանը մտնելու համար, նա դիմեց ծերունի մեծ վիզիրին և ասաց. «Աթան, մուրախիսաս ես³⁾, այժմ գնա ձի նստիր»:

Սովորութեան համաձայն, մեծ վիզիրը և մեծ արարողապետը պէտք է ուղեկցեն Շահին օտքով մինչև քաղաքի դուռը, բայց Մահմէդ Շահը, որ իր մեծ վիզիրին աթա, հայր անունն էր տալիս միշտ, չէր կամենում ենթարկել ծերունուն յոգնածութեան, ուստի և ի նշան շահնշահական առանձին բարեհաճութեան, թօյլ չը տուեց նրան շարունակել: Հաջի-Միրզա-Աղասին խոր գլուխ տալով, համբուրեց Շահի փէշերը և յետ դար-

1) Պետական քարտուղար 2) Սնդուկ 3) Երբ մեծերը կամենում են արձակել իրանց ներկալութիւնից փեքրերին, ասում են «մուրախիսաս» (աղատ ես):

ձաւ նստելու իր ձին, որ իր միրախօրը ետեւից բերում էր, բայց հաղիւ ոտքը դրել էր ասպանդակի մէջ, որ յանկարծ տեղի ունեցաւ մի սարսափելի դէպք. տիրեց մի ընդհանուր իրարանցումն, որի մէջ լսում էր մի-միայն «Ալլահ, Ալլահ» ձայները, իսկ յետոյ լսուեց Շահի խրոխտ և բարկացոտ աղաղակը. «Հաջի-Միրզա-Աղասի». ծերունին հեալով, «ղուրբան, զուրբան¹⁾», այստեղ եմս ասելով, վազեց առաջ:

Ճիշտ այն րոպէին, երբ Շահի ձին անցնում էր մեծ դռան կամարի տակով, յանկարծ ամբոխի միջից մի անծանօթ մարդ ցայտեց դռան սէքուի վրայ և ձեռքին բռնած մի թուղթ բարձրացնելով գլխի վրայ, պոռաց. «Դուրբան, արդ ունեմ. առ այս իմ կեանքն էլ, թող իմ արիւնը քօ վզին մնայ, եթէ ազաւթ²⁾ չանես իմ որբերին. դատ, դատ անիրաւ Բէգլար-բէկու ձեռքից»: Եւ արտասանելով դատ, դատ խօսքերը, նա հանեց դատու մէջ խրած մի փոքր դաշոյն և կռ-լսելով փոքրի մէջ, ընկաւ գետին, ձեռքերը պարզած, երեսի վրայ:

Շահը լաւ տեսաւ, թէ ինչպէս մարդի փորձախրը, աղիքը թափուեցին, և ձեռքով աչքերը ծածկեց. ձին խրտնեց և քիչ էր մնում վայր գլորի Շահին, եթէ միրախօրները վազելով, չը բռնէին սանձից. Շահը հասկացաւ, կատարուեց մէկը այն տեսարաններից, որ անխուսափելի են բռնապետական երկրներում. այդտեղ, բողոքաւորը, հարստահարուածը, երբ բոլոր ատեաններին դիմելուց, բոլոր դռները բաղխելուց յետոյ չէ կարողանում արդարադատութիւն գտնել, յոյսը կըտրում է այլ ևս մարդկային արդարութիւնից, նա դիմում է վերջին, յուսահատական միջոցին, բողոքի ծայրայեղ արտայայտութեան. նա անձնասպանութիւն է գործում Շահի կամ կուսակալի աչքի առաջ, իր արեան

1) Մինիստրները, պալատականները Շահին գլմեղիս՝ «Ձերդ Մեծութիւն» ասելուտեղ, ասում են «ղուրբան», մատաղ: 2) Արդարադատութիւն:

պատասխանատուութիւնը նրանց վրին է գցում, որպէս զի արթնացնի նրանց խրճմտանքը, ստիպէ նրանց արդարութիւն անել և պատժել հարստահարողին։ Նա դրանով բողոքում է Ալլահին՝ Շահի ձեռից։

Անձնասպանը, թէև երեսի վրայ ընկած, բայց թուղթը դեռ ձեռքին բարձր բռնել էր։

«Ե՛հա, շուտ, տեսէք մեռել է, թէ կենդանի է, հրամայեց Շահը, առէք ձեռքից թուղթը և տուէք Հաջի-Միրզա-Աղասուն»։

Փիչխրտմէթները վազեցին. թշուառը դեռ շնչում էր. փորոտիքը ամբողջովին դուրս էին թափուել. նա շշնջում էր շարունակ. «Իմ տունս քանդողին տունը Ալլահն քանդի, Եզիզի, Շիմրի ¹⁾ ընկեր դառնայ»։

«Բէգլար-բէգին, ուր է փաղար-սուլտէ Բէլգար-բէգին, պոռաց յանկարծ Շահը, երբ մի ականարկ ձգեց անձնասպանի ձեռքից առած և իրան մատուցած թղթի վրայ ու յանձնեց մեծ վիզիրին. տարէք այդ խեղճին մի տեղ, կանչեցէք ջարրահ-բաշուն ²⁾ և թող բժշկի նրան»։

Ապա դառնալով մեծ վիզիրին, հրամայեց.

—Վերահասութիւն տուր գործին և յայտնիր ինձ. այժմ ի՞նչ ես ասում, շարունակէ՛նք ճանապարհը թէ ոչ։

—Ո՛չ, ղուրբան. անկարելի է, լաւ նշան չէ այս բոլորը, պէտք է վերադառնալ պալատ, պատասխանեց մեծ վիզիրը։

Շահի դէմքը մթազնեց. աչքերի մէջ փայլեց մի ըրպէ բարկութեան հուր, բայց, առանց առարկելու, դարձրեց ձիի սանձը, մեծ վիզիրը առաջը ընկաւ, և կանչելով Ֆէրրաշ-բաշուն, ասաց.

—Շղթայեցէք Բէգլար-բէգուն, տարէք պալատի բանտը, պահեցէք մինչև ինձանից նոր հրաման ստանալը։ Խեղճ Բէգլար-բէգին, որ այդ ըրպէին մկան ծակը

¹⁾ Ամենամեծ անէծքը, որ մի շիա մահմեդական կարող է տալ շիային. Եզիզը և Շիմրը Իմամ Հուսէյն և Հասանի հալածողներն ու սպանողն են եղել։ ²⁾ Վիրարդների գլխավորը։

հարիւր հազար թումանով կ'առնէր, կուշ եկած, անմոռնչ սպասում էր իր ճակատագրին, ուստի երբ ֆէր-րէշ-բաշին մօտեցաւ շղթաներով, նա միայն արտասանեց.

—Ա՛խ, երազս կատարուեց.

Նորից շեփօրները փչեցին և ներքինները, իմանալով Շահի անակնկալ վերադարձը, լեղապատառ վազեցին հարեմխանան՝ հսկելու կարգապահութեան վրայ:

Շահը շտապով վերադարձաւ պալատ և հագիւ իջաւ ձիուց ու մտաւ ներքին պարտէզը, որ հրամայեց. «Գտէք որտեղ որ է այդ փաղար-սուխտէ մունէջիմ բաշուն ու քաշ տալով բերէք այստեղ, մի տեսնեմ թէ այս ինչ ինչ որ էր, որ նա գուշակեց մեզ»:

Էշիկ-Աղասի բաշին ¹⁾ վազեց կատարելու Շահի հրամանը, բայց մունէջիմ-բաշին, որ փորձով գիտէր, թէ որքան վտանգաւոր է Շահին ներկայանալ նրա բարկութեան առաջին րոպէներում, արդէն իր գլխի ճարը տեսել էր. կամենալով ազատել ոտքերը ֆալախկայից, նա փախել բէստ ²⁾ էր մտել Շահի ախոռատունը, մինչև որ անցնի Շահի բարկութիւնը և փորձանքը հեռանայ իրանից:

Այն րոպէին, երբ գօտին քանդուած ու ոտնաբերիկ մունէջիմ-բաշին փախչում էր դէպի ախոռատունը և կարողացաւ գցել իրան այնտեղ, նա զարմացրով նկատեց, որ երկու հրէայ, մէկը ծեր, միւսը երիտասարդ և մի հրէայ աղջիկ, նոյնպէս լեղապատառ, վազում էին դէպի ախոռատունը և նրանց ետևից վազում էին մի շաթիր ու մի սէյիդ. վերջինս գոռում էր. «Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք մուռտառ ջհուզներին»:

Բայց հրէաները, հեալով, քրտնած, արդէն կարողացան մտնել ախոռատունը, մանաւանդ որ շաթիր Սէյիմը շատ էլ եռանդ գործ չէր դնում հասնելու նրանց:

Հրէաները նոյնպէս բէստ էին մտնում Շահի ախոռատունը, ինչպէս և մունէջիմ-բաշին. այստեղ այլ ևս

¹⁾ Պալատական գլխարկալի տերու ²⁾ Ապաստան:

ոչ դք, նոյն իսկ ինքը Շահը, չէր կարող հալածել նրանց և նրանք ապահով էին:

Սէյիդը ստիպուեց քող ու փոշիման յետ գնալ, իսկ Սէլիմ շաթիրը, ծիծաղելով նրա ետևից, ասաց.

—Սէլիմը դեռ շատ օյիններ կը բերի աղա իմամ Զումայի գլխին:

Նա ուրախ էր, որ կարողանում էր իր վրէժը առնել, միևնոյն ժամանակ մի քանի տասնեակ թուման, ի հարկէ կը ստանար ջհուգներից, որոնց նա հնարաւորութիւն տուեց փախչել և բէստ մտնել Շահի ախոռատունը: Նա կարողացել էր ճանապարհին փափսալ ծեր հրէայի ականջին, թէ ինչ պէտք է անել. այդ միտքը յղացել էր հնարագէտ Բէգլար-բէգին: Սէլիմը դեռ չը գիտէր վերջինիս գլխին հասած փորձանքը, ուստի և ասաց. «Այժմ գնամարդ անեմ Բէգլար-բէգուն, որ իր հրամանը ճշտութեամբ կատարեցի: Ո՛հ, որքան կը կատաղի իմամ-Զուման, որ որսը ձեռքից աղատուեց»:

Եւր գլխաւոր միրախօրը եկաւ և արդ արեց Շահին, թէ մունէջիմ-բաշին բէստ է մտել, նա յայտնեց միևնոյն ժամանակ, որ ջհուգներն ևս բէստ են մտել ախոռատունը:

Շահը քահ քահ ծիծաղեց և, դառնալով մեծ վիզիրին ասաց.

—Տեղն է, թող այժմ ջհուգների հետ քնի վեր կենայ. ես իմ Աստուածս, լաւ պատժուել է միւնէջիմ-բաշին. այդ նա չէր գուշակել, թէ չէ բէստ չէր մտնի. այժմ նրա նամազը բաթըլ¹⁾ կը լինի:

Եւ աշխարհի աղօթարանը անցաւ իսլավթխանէն, ուր պատրաստուած էր նհարը²⁾:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Կը ծաղուկակուի)

1) Մուսուլմանի համար նամազը բաթըլ է, անընդունելի է Ալլահին, եթէ մուսուսո բանի պատահի նամազ անելիս: 2) Նախածաղը:

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ¹⁾

(Հրէաստատումներ)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

IV

Նաղիրը ¹⁾ բարձրացրեց դռան վարագոյրը և տիեզերքի բևեռը ²⁾ մտաւ թալարը ³⁾, ուր պատրաստուած էր նախաճաշը: Քիրմանի գորգերով ծածկուած գետնի վրայ պատրաստուած էր դաստիարանը ⁴⁾։ Թալարի մէջտեղ մի ծայրից մինչև միւս ծայրը, դրոշմած էր մի երկար ընտիր զաւակների սփռոց: Նրա վրայ՝ ոսկեթել ասեղնագործած կաշեայ սփռոց, որ ամբողջովին ծածկուած էր արծաթեայ կլորակ մէջմահիւններով ⁵⁾։ ամեն մի մէջմահու մէջ դարսուած էին մի քանի տեսակ կերակուրներ, իրանց մազաններով ⁶⁾, համեմուններով, խուրուշներով, թթուեղէնով, բաղարեղէնով, պտղեղէնով, կանաչեղէնով, մածնեղէնով: Բոլոր կերակուրները լցուած էին կլոր չինական կամ հին պարսկական յախճապակեայ ափսէների մէջ, ծածկուած սրածայր սաղաւարտանման սարփուշներով ⁷⁾ և ապա կծրուած ⁸⁾ նաղիրի կնի-

*) Տե՛ս „Մուրճ“ № 1, 1902 թ.:

1) Տնտեսապետ. նաղիր և վէղիր—արեւելեան պէտուժիւնների մէջ գլխաւոր պաշտօնեաները: 2) Շահի մի ալլ տիտղոսը: 3) Դահլիճ: 4) Սեղան, ճաշ: 5) Մատուցարան, սինի. 6) Ախորժակ գրգռող ուտելիք: 7) Մածկոց: 8) Պարսկաստանում հնուց սովորութիւն է որ բոլոր կերակուրները Շահի սեղանի համար կնքուում են խոհանոցում նաղիրի կնիքով. այդ կնիքը բացուում է Շահի աչքի առաջ և առաջ ինքը նաղիրն է ճաշակում կերակուրից, ապա Շահը:

քով՝ Երբ նազիրը կնիքները քանդեց, և փելխըդմէթները վեր առան սարփուշները, բազմատեսակ փլաւաներից, չիւլաներից, խուրուշներից ¹⁾, աբգուշաներից ²⁾, քեաբաբներից ³⁾ բարձրացած բուրմունքները և շողիները հաճոյ կերպով գրգռեցին Շահի և թաւարում, երկար փէնջէրէի ⁴⁾ առաջ շարուած շահադէների քիմքը. այդտեղ էր և պատանի գահաժառանգ Նասրէդդին-Միրզան, Շահի եղբայր Բէհմէն-Միրզան — Ատրպատականի փոխարքան, միւս եղբայր Ղահարման-Միրզան. այդտեղ էր և Մէլիք-Գասըմ-Միրզան, Ֆաթալի-Շահի եօթանասուն որդիներից մինը, Մահմէդ Շահի հօրեղբայրը:

Շահադէները խոր գլուխ տուին Շահին, որ նրկատելով իր կրտսեր եղբայր Բէհմէն-Միրզային, կիտեց յօնքերը և գլխի թեթև շարժումով պատասխանելով շահադէների երկրպագութեան, չոքեց սեղանի գլխին, մէջքը թիկն տալով մութաքաներին: Մեծ վիզիր Հաջի Միրզա Աղասին կանգնեց շահադէների հանդէպ. նրանից մի քիչ ներքև կանգնեց հէքիմ-բաշի ⁵⁾ Լօղման-ուլ-Մէմալիքը ⁶⁾, իսկ Շահի մօտ չոքեց նազիրը, որպէս զի առաջ ինքը ճաշակէ այն կերակուրը, որ հէքիմ-բաշին թոյլ կը տայ ուտել և ապա մատուցանի Շահին, որպէս զի Շահը ապահով լինի, որ կերակուրները թունաւորուած չեն:

Հարիւրաւոր տեսակ կերակուրներից բացի մէջ առ մէջ շարուած էին սփռոցի վրայ բազմատեսակ պտուղներ, հազուադիւտ տարուայ եղանակի համար, անուշեղէն և թանկագին սրուակների ու շաքստանների ⁷⁾ մէջ գոյնզգոյն օշարակներ, շէրքէթներ, արդուղ ⁸⁾: Այդ սեղանը, անշուշտ, կարող էր կերակրել հարիւր հիւրեր

1) Համագամ: 2) Արգանակ: 3) Խորոված: 4) Լուսամուտ. սենեակի ամբողջ մի պատը՝ ծառայում է իբրև լուսամուտ, շարմարեցրուած լինելով այդ պահանջին. պատը շարժական է լինում, փախից շինած: 5) Պալատական բժշկապետ: 6) Ցէրուքիան Լօղմանը. վերջին բառով պարսիկները անուանում են Հիպոկրատին: 7) Խոր ափսէներ: 8) Քան:

իր առատ և ճոխ համադամ ուտելիքներով: Դանակ և պատառաքաղ ու անձեռնոց չը կար, միայն սփռոցի չորս կողմը շարուած էին սպիտակ, թղթի բարակու-
թեամբ լաւաշ հացեր:

Խաս-փիշիւղդմէթը¹⁾ ներկայացրեց Շահին ոսկէ ալթափա-լեադեան²⁾: Շահը լուաց ձեռները և նայե-
լով իր հօրեղբորը՝ ասաց. «Մէլիք-Գասըմ-Միրզա, նըս-
տիր, հաց կեր»: Եւ զառնալով մեծ վիզիրին՝
«Սատրաղամ, դու ևս նստիր, ծեր մարդ ես»: Դրանով
Շահը կամենում էր հասկացնել, որ եթէ, հակառակ
պալատական էտիկէտի, նա արժանացնում է մեծ վե-
զիրին Շահի հետ սեղան նստելու մեծ պատուին,
այդ՝ լոկ ի յարգանս նրա ծերութեան. իսկ գահաժա-
ռանդը իբրև որդի և եղբայրները, իբրև կրտսերներ,
ընդունուած աւանդութեան համաձայն պէտք է կանգ-
նած մնան և չը մասնակցեն սեղանին: Եթէ-Մէլիք-Գա-
սըմ-Միրզան արժանանում էր սեղանակից լինելու մեծ
պատուին, դրա պատճառն այն էր, որ նա, իբրև Շա-
հի հօրեղբայր, հօր պատիւ ունէր, իսկ հօր պատիւը
պարտադիր է շարիաթի պատուիրանով, որի պահպա-
նութիւնը Մահմէդ Շահը իր համար նուիրական պարտք
էր համարում: Ինչպէս մանկութիւնից սովորեցրել էր
իրան իր ուսուցիչ Հաջի Միրզա Աղասին: Սակայն թէ
ծերունի մեծ վիզիրը, թէ հօրեղբայրը, խոնարհ դուրս
տալով ասացին՝ «ղուրբան, դուք մէյլ արէք³⁾» նհարը,
մենք յետոյ վալիահգի⁴⁾ հետ սեղան կը նստենք»: Այս
մերժումով նրանք կամենում էին թէ չը վիրաւորել պա-
տանի գահաժառանգին և թէ պահպանել աւանդու-
թիւնը, որի համաձայն ոչ ոք չէ կարող նստել այնտեղ,
ուր վալիահգը կանգնած է:

Շահը այլ ևս չը պնդեց, կռացաւ մէջքից և նա-
զիրին մատով ցոյց տուեց փասեանով և կաքաւով փի-

1) Շահին ծառայող պաժերը կամ մանկաւիկները կոչում են այդ-
պէս: 2) Կոնք ու ջրաման: 3) Անուշ: 4) Գահաժառանգ:

լաւը. նազդիրը անմիջապէս մի թիքա լաւաշ հացով ճաշակեց փիլաւը և ապա ամբողջ ափսէն դրեց Շահի առաջ, որ հինգ մատերը մխելով մէջը, սկսեց ուտել:

— Ղուրբան, նկատեց հէքիմ-բաշին, լաւ կը լինի չլով-քեաբաբը ուտէք, փիլաւն մի քիչ ծանր է և դժուարամարս:

Նազդիրը ճաշակեց չլով-քեաբաբը և ափսէն դրեց Շահի առաջ:

«Դէ որ այդպէս է, այս փասեանով փիլաւը, հաջի, քեզ համար եմ թողնում»:

Եւ իւղաթաթախ մատները թափ տալով ափսէի վրայ, Շահը հրեց ափսէն դէպի մեծ վիղիրի կանգնած կողմը: Վերջինս խոր գլուխ տուեց այդ մեծ իլթիֆաթի¹⁾ համար և ասաց.

«Ալլահի օգնութեամբ, ձեր մէզա՛յը շէրիֆը (նուիրական ստամոքսը) շատ լաւ է երևում և կարծեմ հէքիմ-բաշին այսօր մասլահաթ²⁾ կը տեսնի, որ մի քիչ զափրանով փիլաւ մէյլ անէք»:

— Զափրանը շատ էլ չեմ սիրում, բայց այս բատըրճանի խուրուչը վատ չէ:

— Բատըրճանը, ղուրբան, հարարաթ³⁾ ունի, բայց մի բանի թիքա ուտելն փնաս չէ, միայն վրան նռան շերբէթ մէյլ արէք:

Շահի տրամադրութիւնը ակներև կերպով դէպի լաւն էր գնում: Մատները հանելով իւղալի բատըրճանի խուրուչի միջից և սրբելով լաւաշով, մի մեծ գդալ օշարակ տանելով դէպի բերանը, նա ծիծաղելով ասաց շահադէներին.

— Լսեցի՞ք մունէջիմ-բաշու գլխին ինչ օյին եկաւ:

— Բէլի, բէլի⁴⁾, ղուրբան, — պատասխանեցին միաբերան շահադէները, — նա լաւ պատժուել է՝ մուռտառ ջհուդներին ընկեր դառնալով:

1) Շնորհ: 2) Խորհուրդ: 3) Գրգռող է, հիանդութիւն լուող: 4) Այո, այո:

—Ի՞նչ պատիժ պէտք է տանք մոռնէ՛լիմ-բաշուն, շահագողէներ, հարցրեց Շահը իշխաններին:

—Հրամանն ձեր շահնշահական հրամանն է ¹⁾, ասացին շահագողէները, բայց մեր նուաստների կարծիքով, մոռնէ՛լիմ-բաշին արժանի է ֆալախկայի, որ լաւ չէ կարողացել իմանալ, թէ ինչ են գուշակում ասողերը:

—Իսկ դու, Հա՛լի-Միրզա-Աղասի, ի՞նչ ես ասում, դիմեց սադրազամին Շահը, որ գուրկ լինելով առհասարակ անհատական ինքնուրոյնութիւնից և հաստատ կամքից, ոչ մի գործ չէր կատարում և վճռում առանց իր ուսուցչի և մեծ վիզիրի կարծիքն ու կամքն իմանալու:

Ութսունամեայ ծերունի սադրազամը, լաւ զգալով որ իր կամքն է լինելու մոռնէ՛լիմ-բաշու բախտը վճռողը և կամենալով ցոյց տալ գոռոզ շահագողէներին իր անսահման իշխանութիւնն ու վիրաւորել նրանց ինքնասիրութիւնը, պատասխանեց.

—Ղուրբան, ի հարկէ, հրամանն ձեր ալքայական հրամանն է, բայց ես կարծում եմ, որ մոռնէ՛լիմ-բաշին արժանի է խալաթի ²⁾:

—Ի՞նչպէս, խալաթի, բացականչեց Շահը:

—Այո՛, Ղուրբան, խալաթի. արդ անեմ. յիշում էք, որ ես շարունակ արդ էի անում, թէ Շահնէմէթուլ-լահի աստղագէտի արած գուշակութիւնը սխալ է և զուր է աշխարհի ազօթարանդ անհանգիստ լինում:

Մահմէդ Շահի հիւանդոտ գէմքը մթադնուեց և երկիւղի արտայայտութիւն երևաց նրա աչքերում: Սադրազամը մատը դրել էր նրան կրծող վէրքի վրայ: Երկու հարիւր տարի առաջ մի մոռնէ՛լիմ (աստղագուշակ) դուշակել էր Շահնէմէթուլահ գրքի մէջ Պարսկաստանի

¹⁾ Բոլոր նախարարները, պաշտօնեաները, նոյն իսկ զահաժառանգը իր օրհնագիրը չեն կարող լսւոյնել իրանց կարծիքը: ²⁾ Վերադառնալով, իսկ փոխարեւական մտքով՝ վարձատրութիւն. երբ Շահը կամենում է մէկին վարձատրել, նա ուղարկում է նրան իր խալաթներից մէկը:

ութ թագաւորների անունները և թագաւորութեան տւողութիւնը. արդ, Մահմէդ Շահը վերջին ութերորդ թագաւորն էր և աստղագուշակի գրածին նայելով նա պէտք է թագաւորէր միայն տասն երեք տարի, մինչև իրան գուշակութիւնը կատարուել էր. այդ պատճառով Շահը շարունակ երկիւղի մէջ էր, որ իր վերաբերմամբ ևս նա պէտք է կատարուի։ Արդէն նա իր թագաւորութեան տասնևերեք տարումն էր, ուստի և համրում էր օրերը և ժամերը. նա շարունակ մտատանջութեան մէջ էր լինում և շատ անգամ կամենում էր ազատուել այդ մտատանջութիւնից զուարճութիւնների և քէյֆի մէջ։ Նա շատ զարմացաւ և բարկացաւ, որ սադրազամը համարձակում է արթնացնել նրա մէջ ցաւալի յիշողութիւնը, ուստի ցասմամբ լի ձայնով, ասաց.

— Ինչի համար ես յիշում այդ գուշակութիւնը.

— Ուտքիդ տակ կոխուելու հող լինեմ, պատասխանեց սադրազամը, նրա համար եմ յիշում, որ ցոյց տամ, թէ այդ գուշակութիւնը սխալ է, և աշխարհի ազօթարանդ դեռ երկար և ձիգ տարիներ պէտք է լուսաւորէ աշխարհս իր ճառագայթներով։

— Բայց ի՞նչպէս, ի՞նչպէս։

— Ձէ որ մեր մունէջիմ-բաշին, որ Իրանի հռչակաւոր գիտուններից մինն է, այսօրուայ համար գուշակութիւն արեց և, սակայն, գուշակութիւնը սխալ դուրս եկաւ. ինչո՞ւ Շահնէմէթուլլահի մունէջիմի գուշակութիւնը ճիշտ պէտք է լինի. ինչո՞վ մեր մունէջիմ-բաշին պակաս է նրանից. քանի որ սրա գուշակութիւնը ուղիղ դուրս չեկաւ, նրանը հօ ուղիղ չէ, ուղիղ։

Շահի դէմքը պայծառացաւ, ուրախութեան կայծ փայլատակեց նրա աչքերում։

— Մաշալլա, մաշալլա, հաշի, ուղորդ որ այդպէս է. ոչ միայն մունէջիմ-բաշին արժանի է կատարելի, այլ և դու։

Բայց յանկարծ մի նոր կասկած մուայլ արտայայտութիւն տուեց Շահի դէմքին։

— Բայց զըսմէթը, ճակատագիրը. ի՞նչպէս, դու, մօլլա և մուսուլման, չես հաւատում ճակատագրին:

— Աստաֆրուլլա, աստաֆրուլլա ¹⁾, քեաֆիրը միայն կարող է չը հաւատալ. ճակատին դրածը ոչ ոք չէ կարող ջնջել: Իմ ասածս այն է, ղուրբան, որ ոչ թէ աստղերն են սխալ գուշակում, այլ մունէջիմ-բաշիններն են սխալում իրանց հաշիւների մէջ և սխալ գուշակութիւններ անում:

— Փիլիսոփայ է, փիլիսոփայ, Հաջի Միրզա Աղաօին, դարձաւ Շահը շահագդէներին, բոլորովին ուրախացած և միամտուած. չէ, նա արժանի է լաւ խալաթի:

Եւ դառնալով փիլիսոփայութենէն, ասաց. «կանչել իսկոյն սանդուխտար-բաշուն ²⁾ և խօշա-բաշուն» ³⁾:

Եւ Շահը ձեռքը մեկնեց դէպի Սպահանի սեխը և սկսեց ուտել, «աշաբ ⁴⁾ քաղցր է» ասելով:

Վարդադոյրը բարձրացաւ և հանդերձապետն ու ներքինապետը երեւացին դռան շէմքում, խոր գլուխ տալով:

«Մօհսուն-Միրզա, ասաց Շահը սանդուխտարին, որ շահագդէ էր, մի լաւ խալաթ ուղարկիր մունէջիմ-բաշուն, թող բէստից դուրս գայ և ապահով լինի. այս մէջմահիներից մէկն էլ ուղարկէք նրան. խեղճը ջհուդներին հետ մնալով սովացած կը լինի: Իսկ դու, խօշա-բաշի, այսօր երեկոյեան սադրազամի հարէմը ուղարկիր այն աղջկան, որ Քիւրդիստանի հաքիմը ⁵⁾ ուղարկել էր անցեալ օրը, թող սադրազամը քէյֆ անի:

— Ղուրբան, իմ ի՞նչ գործն է ջահէլ աղջիկը, իմ մի ոտս գերեզմանումն է արդէն, քմծիծաղ տալով ասաց սադրազամը,

— Ձեռ իմանում որ ջահէլ աղջիկը ծերոց գաւազան է. այս գիշեր իսկ սիղան կարդալ տուր ⁶⁾. Նա քեզ կը ջահէլացնի, ծիծաղեց Շահը և թիկն տալով մութաքէ-

¹⁾ Մեղայ տէր, քաւ լիցի: ²⁾ Գանձապահ—հանդերձապետ: ³⁾ Ներքնապետ: ⁴⁾ Զարմանալի: ⁵⁾ Նահանգապետը: ⁶⁾ Ամռանութեան գիրը, որ կարդում է և գրում մօլլան:

ին, ասաց. այժմ ես գնամ առանձնասենեակս, դու, վալիահդը և շահադէները նհար արէք. ես էլ մի քիչ կը քնեմ և նամագից յետոյ կը դաս արգերդ կ'անես:

Փիշխըդմէթը ներկայացրեց ոսկէ կոնքը և ջրամանը. Շահը լուաց ձեռները, ողողեց բերանը. մի այլ փիշխըդմէթ ներկայացրեց միսվակը, ¹⁾ բայց Շահը ձեռքով հրեց, «յետոյ, յետոյ» ասելով:

—Ոչ, ղուրբան, մէջ մտաւ սադրազամը. վեր առէք այժմ միսվակը. հազրէթը փէզամբարը²⁾ —[Թող յաւիտեան փառաւորուի նրա անունը—հրամայել է, որ նամագից առաջ միսվակի գործածութիւնը 75 հասարակ նամագի տեղն է բռնուում: Ամեն անգամ, երբ աշխարհի աղօթարանդ միսվակն գործ ածի, անիծեալ շէյթանը սաստիկ բարկութեան մէջ կը մտնի և Ալլահը կը հրճուի ³⁾:

Շահը վեր կացաւ, քչփորիկը ատամների մէջ խաղացնելով. շահադէները խոր գլուխ տուին. նա ուղղուեց դէպի յարակից սենեակը և դառնալով Բեհմէն-Միրզային. «Յղբայրս, ասաց, քո արգերդ կարդացի, Հալին բեզ դէմ գանգատներ ունի. խորհուրդ եմ տալիս քեզ՝ լսել նրա ասածները և վարուել այնպէս, ինչպէս նա մասլահաթ կը տեսնի. նա աթա է, տէրութեան և մեր զաջարների գահին հաւատարիմ ծառայ. վալիահդն էլ [Թող շարժի նրա հրահանգների համուձայն»:

Եւ վարագոյրը, որ փիշխըդմէթներից մինը բարձրացրել էր, ընկաւ նրա ետեւից ու Շահը մտաւ առանձնարանը, ուր սովորաբար խմում էր սուրճը և ծխում ղէյլանը:

Անմիջապէս վալիահդ նասրէդդին-Միրզան չորեք դաստրխանի առաջ, Շահի նստած տեղից մի քիչ ներ-

¹⁾ Քչփորիկ, ատամփորիկ ²⁾ Սուրբ մարգարէն ³⁾ Ատամփորիկի մասին մի ամբողջ գրականութիւն կայ իսլամի աստուածաբանութեան մէջ. Ամեն հաստացեալի պարտքն է միսվակի գործածութիւնը, իրրեւ Ալլահին հաճելի գործ, որովհետեւ նա բարկացնում է շէյթանին, աստուանային:

բե և «բիամբլլահ» ասելով, հրաւիրեց շահադէհներին նոյնպէս չոքել: Որովհետեւ պալատական էտիկէտը թոյլ չէր տալիս, որ վալիահդի հետ սեղան նստեն ոչ-շահ-դադէհները, ուստի ծերունի սադրազամը, որին և ոչ ոք չը հրաւիրեց մասնակցել ճաշին, գլուխ տալով վալիահդին, ասաց. «Ես էլ, ղուրբան, գնամ աչըս»¹⁾ ուտեմ, յետոյ կը հասնեմ ձեր սպասին»:

Անմիջապէս նազիրը ակնարկ արեց և սեղանի մէջ-մահիներից մինը դուրս տարեցին սադրազամի համար:

—Հողը մեր շահադէհների գլխին, ասաց Բէհման-Միրզան, փիլաւի սկաւառակը առաջը քաշելով, հողը իրանի գլխին, որի կառավարիչն այսպիսի ցնդած ծերուկը պէտք է լինի:

—Սնւս, սուս, աչքով արեց Ղահրաման-Միրզան. այս պատերը ականջներ ունեն, առանց այն էլ հաջին գրգռուած է քեզ դէմ: Հօրեղբայր:

Եւ շահադէհները լուռ ու մունջ ճաշեցին. նրանցից յետոյ սեղանի նստեցին փիշխըդմէթները հէքիմ-բաշու, նազիրի հետ: Մնացած և ձեռք չը տուած մէջմահիները հետզհետէ անցան զանազան սենեակներ, իսկ փյրանքները և թափթփուքը ստացան դռնապանները, պարտիզպանները և ձիապանները:

Թողնենք Շահին ծխել իր ղէյլանը՝ ոսկեհուռ և գոհարակապ, Շիրազի անուշահոտ ծխախոտից, խմել իր սուրճը փոքրիկ ֆինջանով Արաբիայի ընտիր բերքից, խաղալ սատրանջ իր խաս փիշխըդմէթների հետ և լսել իր ծաղրածուի կատակները. —նախաճաշից յետոյ մինչև չորրորդ նամազի ժամանակը այդ է սովորաբար Շահերի զուարճական պարապմունքը — և հետեւե՛նք իրանի սադրազամին, որի ձեռքում են լինում իսկապէս կենտրոնացած պետութեան բոլոր գործերը:

Պարսից սադրազամի և միւս վէզիրների պաշտօնատները պարփակուած են Շահի պալատի շրջանակում,

1) Թանապուր:

մարմարեայ դահլի շինութեան մասին կից: Յերեկները, վաղ առաւօտից սկսած մինչև երեկոյեան էզանը ¹⁾ թէ սաղրազամը և թէ միւս վէզիրները զբաղւում են գործերով այդ պաշտօնատներում: աւելի խորհրդաւոր և դաղտնի գործերը տեսնւում են երեկոյեանները, պաշտօնեաների տներում: Սաղրազամը դրեթէ ամեն ժամ ստիպուած է լինում գնալ Շահի ոտքը. կամ Աստծու վէքիւն ²⁾ է կանչում նրան, կամ ինքն պէտք է տեսնում արժանանալ արեգակնափայլ երեսի տեսութեան՝ հրամաններ և հրահանգներ ստանալու համար. իսկ միւս վէզիրները նոյնպիսի պայմանների մէջ են գտնւում սաղրազամի վերաբերմամբ. այդ է պատճառը, որ պետական բոլոր կենտրոնական պաշտօնատները կամ նախարարութիւնները կենտրոնացած են Շահի պալատի շրջանակում: Մեր ժամանակում այդ պաշտօնատների գործավարութեան ձեւը դեռ փոքր ի շատէ եւրոպական ձև է ստացել և կատարւում է գլխաւորապէս, բայց յիսուն-վաթսուն տարի առաջ, գործավարութիւնը նախամեծարապէս բանաւոր էր, գրագրութիւն շատ քիչ կար, ամեն բան կատարւում էր բերանացի, մի հրամանով, ձեռքի, գլխի մի շարժումով, դէմ առ դէմ խօսակցութեամբ և բանակցութեամբ: Ամեն մի պաշտօնեայ, լինի նա սաղրազամ, վէզիր, փոխանորդ, վէքիւն՝ իր դիւանատունը իր վրայ է կրում երկար թումարի ³⁾ ձևով, որ խրուած է լինում դօտու մէջ, իսկ գրպանումն զալամդանը՝ իր եղեգնեայ գրիչներով, մկրատներով և զմելինով, փոքրիկ արծաթեայ գդալով և թանաքամանով: Հաշուապահութիւնը՝ պետական ելլմուտքի, նահանգների, գտնւում է մուստոֆիների ձեռքում և ամեն մի նահանգ կամ կուսակալութիւն ունի իր մուստոֆին: Մուստոֆիները պաշտօնեաների մի առանձին դասակարգ կամ կաստա

¹⁾ Մօլլայի աղօթքի հրաւիրելը մինարէթից, ²⁾ ֆոխարքայ, Շահի մի ալ տիտղոսը, ³⁾ Հաշուեցուցակ

են կաղմում Պարսկաստանում և երկրի ֆինանսական վիճակի բաժինը ամբողջովին նրանց ձեռքումն է կենտրոնացած, ինչպես և ռոմիկների, թուալների, թիուլների վարչութիւնը և այդ պատճառով այդ կաստան ահագին և ազդեցիկ դեր է խաղում և տնօրինում է երկրի բախտը: Ամեն մի պաշտօնատուն բաղկացած է մի մեծ և երկար թալարից, ուր գետնին փռուած դորդերի վրայ ծալապատիկ նստած կամ չորած են մնւտօֆինները, միրզաները և թուղթը ծնկին յենած՝ դրում են, և մի կամ երկու փոքր սենեակից, ուր նրստած են լինում վեզիրները, պաշտօնատան պետերը: Նստում են ամենքը բարձի կամ սահգրի համաձայն. ով պաշտօնով, աստիճանով աւելի բարձր է, նաև աւելի բարձր է, կամ նրա բարձր, սնարը աւելի բարձր պէտք է դրուի, վեզիրը նստում է սենեակի գլխին, առանձին սահգրի վրայ և անջրպետը նրա և միւս պաշտօնեաների մէջ բաւական լայն է լինում: Նրա առաջ չորում են իր մտերիմ խորհրդականները, բարտուղարները, որոնց նա անգաղար հրամայում է՝ այս և այն գրել: Բացի դրանից ամեն մի վեզիր ունի իր փիւֆարը ¹⁾, որ միջնորդ է վեզիրի և նրան դիմող ազերսարկունների կամ խնդրատուների մէջ և որից է կախուած լինում դործին այս կամ այն ուղղութիւն տալը:

Բոլոր պաշտօնեաները այստեղ և անում են իրանց նհարը, ծխում են դէյլանը, խմում են սուրճը և կատարում ցերեկուայ նամազները. նհարը առանձին առանձին մէջմահիւնների մէջ, բաղկացած զանազան տեսակ կերակուրներից, նայելով պաշտօնեաների գլխին և աստիճանին, բերում են կամ Շահի կամ սադարաթի ²⁾ խոհանոցներից, իսկ օշարակները՝ Շահի շէրբաթխանայից ³⁾:

¹⁾ Գործավար ²⁾ Մեծ վեզիրի պաշտօնատունը ³⁾ Օշարակատուն, մառանատուն:

Կէսօր է. մուէզիկն զիւ ձայնը վաղուց հնչել էր Շահի մղկիթի մինարէթից. սադարաթում շատերը արդէն կատարել էին նախաճաշեան նամազը, մի քանիսը պահել էին այդ նամազը, կամենալով միացնել յետճաշեան նամազի հետ. նհարը մէջմահիներում թէև վաղուց դարսուած էր սադարաթի թալարում, բայց ամենքը սպասում էին սադրազամին, որ դայ իր նհարը անի, որպէս զի իրանք ևս կարողանան անուշ անել փիլաւը և չիլաւը:

Թալարը հետզհետէ լցւում էր բազմականներով. դալիս էին խնդրատուններ, սէյիդներ, մօլլաներ, խաներ, եթէ միայն կարողանում էին անցնել բակով, բարձրանալ սանդուխներով և հասնել մինչև սադարաթի դուռը, այդտեղ կանդնած բազմաթիւ ֆէրրաշներից և շաթիրներից չարդելուելով. այդ արդելքը վերացւում էր, ի հարկէ, մի քանի ղուանով, որ մտնողները կամաց սահեցնում էին ֆէրրաշների ձեռքը: Թալարի վերևում, այդ օր սադրնչին¹⁾ էր սադրազամի փիշքար Միրզա Իբրահիմ խանը, յիսուն տարեկան, մաղերը և մօրուքը խինայած մի մարդ, որի առաջ թափուած էին բազմաթիւ թղթեր, թումարներ և ուրի առաջ շարունակ չորում էին բոլոր մտնողներն ու քըչփըչում քիթ քիթ տուած:

Նախասենեակում լսուեց իրարանցում. թալարի վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ երեսնայ դաւազանին յենուած Հաջի-Միրզա-Աղասին: Ամենքը անմիջապէս ոտքի ցատկեցին և խոնարհ գլուխ տալով, կանդնեցին. սադրազամը, առանց նայելու ոչ ոքի, Ղուրանի այաները²⁾ մրմնջալով, իր ութսունամեայ հասակին անսովոր առոյգութեամբ, անցաւ թալարից և մտաւ իր առանձնասենեակը, ուր հրաւիրեց նրան անմիջապէս փիշքար Միրզա Իբրահիմ խանը: Անմիջապէս սադրազամի ետեւից ներս մտաւ կեղտոտ չորերով մի աչիէզլակերտ³⁾, գլխին դրած արծաթեայ

1) Նախագահ, նախարար: 2) Յօդուածներ, կտորներ: 3) Խահարարի աշկերտ:

մէջմահին և յանձնեց փիշխըդմէթին. դա Շահի սեղանից վերցրած մէջմահին էր, սադրաղամի նհարը: Այդ նշան էր, որ կարելի է նհար անել և պաշտօնեաները չորեքին մէջմահիների առաջ ու տիրեց խոր լռութիւն ամբողջ թալարի մէջ:

Մանեղով իր աշխատութեան սենեակը, որի ամբողջ զարդը բաղկանում էր գարգերից, սադրաղամը նստեց մինդարէի վրայ, հանեց դօտիից թուամարը և դրպանից զալամդանը. վերցրեց երկար բռնարէ մորթու գլխարկը ու դրեց կողքին. ապա քակեց դօտին և հանելով դրպանից Քեաշանի աղուիւը, սրբեց ճակատից քրտինքը: Փիշխըդմէթը դրեց նրա առաջին մէջմահին. միքանի դդալ աշ խմելով և միքանի թիբայ լաւաշով փիլաւ ուտելով, նա հրամայեց վերցնել մէջմահին ու տալ ղէյլան և սուրճ. ապա դառնալով իր առաջ ձեռքերը ծալած կանգնած Միրզա Իբրահիմ խանին, ասաց.

— Գնա նհարդ արա և շուտ եկ, մինչև ղէյլանս կը քաշեմ: Փիշքարը, գլուխ տալով դուրս եկաւ, պատուիրելով դէպի նախասենեակը տանող դռան առաջին կանգնած Հաջի-Սէլիմ շաթիրին՝ ոչ ոքի չը թողնել սադրաղամի մօտ մինչև իր վերադարձը:

Այդ մէջքը կռացած, երկարաքիթ, ատամները թափած, աչքի սալիկն կոպը դուրս ցցուած, քեօսա, նիհար, բայց կայտառ ութսունամեայ ծերունին ամբողջ Իրան-Թուրանի հրամանատարն էր այդ ժամանակ շնորհիւ այն անսահման վստահութեան, որ տածում էր դէպի նա հիւանդոտ և տկարամիտ Շահը: Նա հասել էր սադրաղամութեան մեծ պաշտօնին բոլորովին անակնկալ կերպով, ինչպէս յաճախ պատահում է արեւելեան բռնապետական երկիրներում: Երիտասարդ ժամանակը, Միրզա Աղասի անունով, նա մօլլայի պաշտօն ունէր Մաքուի մէջ. կարօտութիւնը ստիպեց նրան գնալ Երևան, որտեղ նրան յաջողուեց դառնալ էջմիածնի Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի միրզան, պարսկերէնի դրադրութեան համար և իր խոնարհ, հլու ծառայութեամբ, բայց գլխա-

ւորապէս սրամտութեամբ ու պարսկերէնի մէջ ունեցած հմտութեամբ կարողացաւ դրաւել հռչակաւոր Ներսէս խալիֆայի¹⁾ բարեկամութիւնը ու հովանաւորութիւնը: Ներսէսի անընդհատ գրագրութիւնը գահաժառանգ Նալբու-Սալթանէի հետ նա էր վարում. բացի դրանից նա ունէր բանաստեղծական ձիրք և պարսկական շէյրէր²⁾ էր թիում, բայց միևնոյն ժամանակ նա իսկական մուշիմ էր և մուշեռանդ շիա: Մի անգամ նա Ներսէս խալիֆայի յաճնարարութեամբ գնաց Թաւրիզ Նալբու-Սալթանէի մօտ. սա, տեսնելով փոքրիկ բանաստեղծ միրզայի ընդունակութիւնները և Ներսէսի ծառայութեան մէջ ձեռք բերած հմտութիւնները, նշանակեց իր որդիներէից մինի՝ Մահմէդ-Միրզայի դաստիարակիչ և ուսուցիչ:

Լինել շահադէի, այն ևս գահաժառանգի որդու դաստիարակիչ, այդպիսի բախտաւորութիւն երբէք չէր անցել խեղճ մօլլա Միրզա Աղասու մտքից, ուստի նա ուխտեց իր սանին տալ ամենաբարեպաշտ մուսուլմանական կրթութիւն: Ի բնէ հեզ, վախկոտ Մահմէդ-Միրզան սիրեց իր ուսուցչին եւ չը կամեցաւ ուրիշ ուսուցիչ ունենալ. բայց իր միւս եղբայրները, մանաւանդ կայտառ և առոյգ Բէհմէն-Միրզան տանել չէին կարողանում տգեղ, քեօսա մօլլին և շարունակ ծաղրում ու արհամարհում էին նրան: Մօլլան երբէք չը ներեց Բէհմէն-Միրզայի վիրաւորանքները և ուխտեց վրէժ հանել ու ինչպէս շուտով կը տեսնենք, հանեց իր վրէժը:

Մի օր, երբ պատանի Մահմէդ-Միրզան ուրախ և գոհ տրամադրութեան մէջ էր, նա հարցրեց ուսուցչից. «Ի՞նչ ես կարծում, լէլա³⁾, ես Շահ կը դառնամ երբեւիցէ»: — Իսկ ի՞նչ կը տաս ինձ, եթէ դառնաս, պատասխանեց Միրզա Աղասին:— Եթէ ես Շահ լինեմ Ալլահի օղորմութեամբ, քեզ մեծ վիզիրս կը շինեմ,—ասաց պատանի:

1) Ներսէս Աշտարակցու 2) Ոտանաւոր 3) Դաստիարակ:

շահագրգէն:—Ուրեմն, դու անպատճառ Շահ կը դառնաս Ալլահի ողորմութեամբ:

Դէպքերը արդարացրին Միրզա Աղասու դուշակութիւնը: Գահաժառանգ Աբբաս-Միրզան, նա, որ երկնում էր վերանորոգել Պարսկաստանը, որ արդէն նկատուում էր որպէս Շահ, իբրեւ Նայիր-ուլ-Սալթանէ, և որի վրայ էր դրել իր բոլոր յոյսերը Ֆաթալի Շահը, մեռաւ հորից առաջ. շուտով, այն է 1834-ին, մեռաւ և ինքն Ֆաթալի Շահը, նշանակելով առաջուց դահաժառանգ Աբբաս-Միրզի Մահմէդ-Միրզա որդուն, որն նստելով Դարէհների գահի վրայ, կատարեց իր խոստումը և սադրազամ նշանակեց իր ուսուցիչ Հաջի Միրզա Աղասուն ու շուտով ամբողջովին նրան թողեց պետութեան կառավարութիւնը, տաժելով դէպի նրան կոյր և անսահման հաւատ ու վստահութիւն: Դառնալով սադրազամ, արդէն եօթանասունամեայ հասակում, ծերունի Հաջին չը փոխեց իր կեանքի եղանակը. նա մնաց նոյն դէրվիշը, ինչ որ էր առաջ, ժուժկալ, սակաւապէտ, բայց նրա փառասիրութիւնը, սնապարծութիւնը, մանաւանդ իբրեւ բանաստեղծ և ռաղմագէտ փայլելու ցանկութիւնը սաստկացաւ նրա մէջ. նա չը մոռացաւ և իր թշնամիներին, ծաղրողներին. այժ տուեց առանց այն էլ աղդեցիկ հոգեւորականութեան հեղինակութեան, և հոգեւորականութիւնը նրա օրով ահագին կշիռ ստացաւ. սակայն հասարակ ժողովուրդը սիրում էր նրան իբրեւ դէրվիշի և լաւ մուսուլմանի: Նրա մասին հարիւրաւոր անեկզօտներ էին պատում ամբօխի մէջ, որոնք մինչեւ այսօր էլ պատմւում են: Նա շատ սէր ունէր քեահրիզներ ¹⁾ փորել տալ, ճանապարհներ, կամուրջներ շինել, այգիներ տընկել տալ. մի օր երբ նա գնաց դաշտը՝ հսկելութէ ինչպէս է առաջ դնում քեահրիզի գործը, նա կանգնեց հօրի գլխին. քեանքաններից ²⁾ մինը, որ բանում էր հօրի մէջ և չէր տեսնում սադրազամին, ասաց ընկերին.

1) Ջրհորներ: 2) Հոր պեղող:

«Մէկը հարցնող լինի այդ տխմար ծերուկ Հաջի Աղա-
սիից, թէ այսպիսի աւաղտա տեղում ջուր կարո՞ղ է
դուրս դալ:» Լսելով այդ խօսքերը, հորի գլխին կանգ-
նած սաղրաղամը ասաց. «Ա՛յ փեղէր-սուլեւա, եթէ յի-
մար Հաջի-Միրզա-Աղասու համար ջուր չի դուրս գայ,
քեզ համար հօ փող դուրս կը գայ:» Եւ այդ խօսքերն
եղան յանդուգն քանքանի պատիժը:

Ահա ինչ տեսակ անձի ձեռքումն էր դտնուում մեր
պատմութեան ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի կա-
ռավարութեան ղեկը:

Կ

Երբ կէս ժամից յետոյ Միրզա Իբրահիմ խանը,
որի տիտղոսն էր Մուշիր-ուլ-Միւլք ¹⁾, կամացուկ մտաւ
սաղրաղամի առանձնասենեակը, նա գտաւ նրան նիր-
հած, դդուլի ղէյլանը ձեռքին:

— Հա, դու ես, Մուշիր-ուլ-Միւլք. նստիր, տես-
նենք ինչ կայ:

Փիչքարը նստեց սաղրաղամի առաջ, հանեց գո-
տիից թումարը և սկսեց ղեկուցանել:

«Սպահանից չափարը ²⁾ եկել է. Էմին-Պօվէն արդէ
անում, որ մուշթէիդը և մօլլաները, իրանց շուրջը հա-
ւաքելով մի խումբ լօթիներ ³⁾, միանգամայն քամա-
հրում են իր և Շահի իշխանութիւնը, հարկեր են դրել
վաճառականների վրայ, կարաւանների վրայ. նա խընդ-
րում է թոյլատրել իրան ղինուորական ոյժ բանեցնել,
ձերբակալել մուշթէիդին և ուղարկել Թէհրան, իսկ լօ-
թիներին գլխատել կամ գլխիվայր թաղել՝ խռովարնե-
րի ահաբեկման համար, ապա նա յայտնում է, որ մուշ-
թէիդի և լօթիների ապստամբութեան պատճառով, այս-
տարի բաղի ⁴⁾ կ'ունենայ մօտ 100,000 թուման»:

¹⁾ Իսրահայէլի տէրութեան: ²⁾ Սուրհանդակ: ³⁾ Սրիկաներ: ⁴⁾ Չնայ-
դեֆիցիտ. կուսակալները երբ չեն կարողանում կամ չեն կամենում ի-
րանց խոտացած վարձադամը վճարել, ասում են բաղի ենք
բերել:

—Լաւ, փորացաւը հասկացանք, ասաց սադրազամը. բաղի մի գինար անգամ չեմ ընդունի, այդպէս էլ գրի իրան և պատուիրիր որ զստերը ¹⁾ անյապաղ ուղարկի, եթէ չէ կամենում ենթարկուի Շահի բարկութեան. յիշիր և այն, որ Սպահանի կուսակալութեան ցանկացողներ շատ կան և իրանից շատ վճարել խոստացողներ:

«Մուխրիր-Դովլէն հէնց այս առաւօտեան եկել էր, յայտնեց փիշքարը, և արդ էր անում, որ եթէ շնորհ անէր Սպահանի կուսակալութիւնը յանձնէր իրան, Շահի գլխին թասատուղ ²⁾ կ'անի 300,000 թուման, իսկ ձեր գլխին 50,000 թուման:

—Թող սպասի, Աստծով եկող նօյրուղին կը տանք իրան. հիմա, քանի որ Սպահանում չլուղ ³⁾ է, Շահը չի համաձայնի Էմին-Դովլից առնել կուսակալութիւնը:

—Իսկ մուշթէիգի ձերբակալութեան և լօթիներին գլխատման համար ինչ կը հրամայէր գրեմ Էմին-Դովլին:

—Գժուել ես, ինչ է, մարդ դու, զայրացած ասաց սադրազամը. Սպահանի մուշթէիգին, Շէյխ-ուլ-Իսլամին ձերբակալել կարելի է: Ուզում էր ամբողջ երկիրը ոտքի կանգնի. թող Էմին-Դովլէն մտքիցն անգամ չանցկացնի այդպիսի բան, իսկ լօթիներին թող ծածուկ ձերբակալել տայ և ուղարկէ այստեղ թէհրան, բայց առանց որ մուշթէիգն իմանայ. այստեղ պատիժն կը տանք: Եադդաշտ արա ⁴⁾, որ Շահին արդ անեմ:

«Խորասանից վաճառականները և գիւղացիները չափարով մի մեծ արդուհար են ուղարկել, սաստիկ գանգատուում են, որ կուսակալ Սաադ-ուլ-Դովլէն կեղեքում է ժողովուրդը, ծանր տուգանքներ է առնում», — շարունակեց զեկուցումը փիշքարը:

—Իսկ Սաադ-ուլ-Դովլէն ինչ է գրում:

—Նա ուղարկել է 10,000 բաճաղու ⁵⁾ ձեր սպա-

¹⁾ Վճար պալմանաժամի ²⁾ Մատաղ ³⁾ Խռովութիւն ⁴⁾ Արձանադրի ցուշատետրի մէջ ⁵⁾ Ոսկի:

սին ներկայացնելու, իսկ Շահի համար երկու գեղեցիկ քեանիղ ¹⁾։

—Շատ լաւ, վաճառականները և գիւղացիները թող ինչքան ուզում են գանգատեն. բայեաթին ²⁾ շատ էլ երես չը պէտք է տալ. ասուած է՝ բայեաթ բաբէր գիւլմ էսթ ³⁾։ յիշատակիր, Շահին արդ անեմ, մի լաւ խալաթ ուղարկենք Սաադ-ուլ-Դովլին։

Փիշըարը արձանագրեց յուշատետրի մէջ և ապա շարունակեց.

«Խամսայի հեաքիմ Մադսուտ-Միրզան⁴⁾ խոստանում է 100,000 բաշաղլու Շահին, 30,000 ձեղ, եթէ Համադանի կառավարութիւնը իրան տաք. իսկ Նասրուլլահ-խանը ձեր գլխին 50,000 բաշաղլու է թասատուղ անում, եթէ իրան տաք»։

—Այդ շահգագէններից օգուտ չը կայ. Մադսուտ-Միրզան ֆրանկի-մաք է ⁵⁾, որ մուսուլմանին չի վայելի. յիշատակիր, Շահին արդ անեմ Նասրուլլահ-խանին տանք։

Փիշըարի դէմքը փայլեց ուրախութեամբ, որ աննկատելի չանցաւ սադրաղամի փոքրիկ, բայց սուր աչքերից. Նասրուլլահ խանը 5000 բաշաղլու էլ իրան էր խոստացել. նա շարունակեց, բայց այս անգամ աւելի կամաց ձայնով.

«Բէհմէն-Միրզայի փիշըարն եկել էր երէկ գիշեր ինձ մօտ, տունս...»

Սադրաղամի դէմքը մռայլուեց.

—Ի՞նչ էր ասում։

—Ասում էր որ շահգագէն կը տայ ձեղ 50,000 բաշաղլու, եթէ Շահին միջնորդէք որ առաջ յետ ուղարկի իրան Թավրիզ վալիահդի հետ և տայ իրան այն իրաւունքները, որ նա խնդրել է իր խնդրագրով, այ-

1) Աղախին 2) Հպատակին 3) Հպատակը ծնուած է բանութին տեսնելու 4) Երբ միրզա բառը անուան լիտու է դրուած, նշանակում է շահգագէն 5) Նշանակում է եւրոպականացած, եւրոպական տարադի սովորած։

սինքն այն իրաւունքները, որ վայելում էր ջաննաթ-մա-
քան ¹⁾ Պաթալի Շահի ժամանակ իր հայր Աբբաս-Միր-
զան. շահզադէն յոյս ունի որ ձեր միջնորդութեամբ
Շահի աչքը կը բացւայ նրա վրայ:

— Ինչպէս չէ, այն էլ իմ միջնորդութեամբ, վառ
յոյս չէ, միմեջաց սադրադամը, որ դառնապէս յիշեց
պատանի Բէհմէն-Միրզայի ծաղրաբանութիւնները և
վիրաւորանքները. երեւի մեզ յիմարի տեղ է դնում. ես
վաղուց նկատում եմ նրա փառասիրական ձգտումները.
Նա ոչ թէ Ռտրպատականի փոխարքայ է ուզում մնալ,
այլ Շահ է ուզում դառնալ. տեսնե՛ք. ասած է՝ խո-
րամանկ աղուէսը ջուխտ ոտքով թալակ կ'ընկնի. բայց
դու ասա նրա փիշքարին, թող 50,000 բաշաղլուն
բերի:

— Բերի՛, զարմացական բացականչութիւն արեց
Միրզա Իբրահիմ խանը:

— Արա, ինչ բեզ պատուիրում եմ:

— Ձէչմ ²⁾ հարկաւոր եմ համարում այս եւս արդ
անել, որ շահզադէնները ամեն գիշեր հաւաքւում են
Բէհմէն-Միրզայի մօտ, իսկ միքանի անգամ ռուսաց
վէզիր մուխտարի ³⁾ թարգմանը գնացել է նրա տունը
և երկար մնացել:

— Թող ջասուսները ⁴⁾ լաւ հսկեն և ամեն բան հա-
ղորդեն. շարունակիր:

— Ի՞նչ էք հրամայում Բէգլար-բէգու մասին. նա
մնում է շղթայած բանտում. ես նրա կողմից ձեր գըլ-
խին թասատուղ եմ անում 5000 բաշաղլու. իմ աներ-
ձագն է, ինձ բաշխեցէք, ես ձեր ստրուկը և ծառան
եմ: Նա խոստանում է լիովին վարձատրել ինքն իրան
սպանող մօրգի ժառանգներին, վերադարձնելով այն
այգին, որ խել էր նրանից և վճարելով այն գիյան ⁵⁾,
որ կը նշանակի շարիաթը:

¹⁾ Դրախտարնակ ²⁾ Աչքիս վրայ ³⁾ Լիազոր գեսպան ⁴⁾ Լրտես-
ները ⁵⁾ Արեան գին:

— Շատ լաւ, մի քանի բոպէ մտածելուց և համրիչի վրայ մի քանի անգամ «խէր, շառ, Աստուած» կրկնելուց յետոյ ասաց սաղ-րաղամը, ես կը կատարեմ խընդիբդդ, կ'ազատեմ նրան, բայց Շահը շատ բարկացած է, թիչ էր քնում գլուխը կտրել տար. մուռնէջիմ բաշին ևս իրան արդարացնելու համար բոլոր մեղն պէտք է ձգէ Ռէզլար-բէգու վրայ. թող այգին վերադարձնէ ժառանգներին, դիյան էլ վճարէ նրանց. մի ժամից յետոյ թող բերեն այստեղ. ներքին բակում ոտները ֆալախիւում դնեն, միայն պատուիրիր ֆէրրաշներին, որ չը խփեն, այլ խփել ձեւացնեն: Շահին արդ կ'անեմ, որ ֆալախի մէջ ենք դրել և կ'աշխատեմ մի քանի օրից յետոյ խալթ տայ ու վերահաստատի պաշտօնի մէջ:

— Թող Ալլահը երկարացնէ ձեր կեանքը. Ռէզլար-բէգին ձեր խօնարհ և հաւատարիմ սպասաւորն է. այսօր առաւօտեան նա իր ճարպիկութեամբ ազատել է հրէաներին. իրանք, հրէաների աղ սախկաշները ¹⁾, որ եկել այստեղ են, կամենում են ձեր սպասին հասնել, մեծ շնորհակալութիւն են անում Ռէզլար-բէգուց, օրհնում են նրա կեանքը:

— Լաւ, ջհուդներին ներս կը կանչես մի քիչ յետոյ. այժմ ուղարկիր մի ֆէրրաշ, թող կանչեն վեղիրը խարիշային ²⁾, Գավամ-Դօվլէին ³⁾, իսկ մինչ այդ ես նամաղս կ'անեմ:

Եւ այս խօսքերը արտասանելով Հաջի Միրզա աղասին վեր կացաւ, «բէչչա» ⁴⁾ աղաղակեց իր սուր ձայնով, և երբ մի փեշխըդմէթ երեւաց, «ալթաֆա» ասաց ու դուրս գալով նախասենեակը, ձեռքերը լուաց. ապա ներս մտնելով, ձեռքի թաց մատերով ոտքի մատերի արանքը սրբեց, անթերի կերպով կատարելով լուացման գործողութիւնը, որ շարիաթը պատուիրում է նամաղից առաջ. հանեց վրայից ոսկէ ժամացոյցը և դրեց մի քիչ հե-

¹⁾ Եւրոպացիները ²⁾ Արտաքին գործերի մինիստր ³⁾ Նեցուկ պետութեան ⁴⁾ Աղաշ:

ուռ. հանեց դրպանից արբշում կտորից կարած փողի բիսէն և դրեց ժամացոյցի մօտ ¹⁾, սկսեց կոճկել կտաւէ շապիկի երկար թեքերը. փէշերդէթը սենեակի միւս գլխին փռեց մի մետաքսեայ սէջադէ ²⁾. հաջին, գուլ-լանները հանած, կանդնեց սաջադայի վրայ, գըբլէի ³⁾ ուղղութեամբ, հանեց ծոցից մի փոքրիկ քար, դրեց առաջը սաջադայի վրայ այնպէս, որ կռանալիս ճակատն նրան դիպչի և սկսեց նամազը անել:

Այդ միջոցին վարագոյրը բարձրացաւ թալարի կողմից, ներս մտաւ Մուշիր-Միւլը և նրա հետ մի երիտասարդ, հազիւ 22—23 տարեկան, գեղեցիկ դէմքով, թուխ աչքերով և կիսա-պարսկական կիսա-եւրոպական տարազով, կարճ քուլահով, բայց առանց կօշիկի, թիրմանման գուլբաներ հագած: Այդ 22 տարեկան երիտասարդը Պարսկաստանի արտաքին գործերի մինիստրն էր, Միրզա-Ալի-խան անունով, Գալամ-Դովլէ տիտղոսով: Մի տարի կար, որ նա նշանակուել էր այդ պաշտօնին, որ առաջ վարում էր իր հայրը, Միրզա-Մասուդ խանը. մինը այն սակաթիւ անձերից, որոնք ձգտում էին վերանորոգել Պարսկաստանը, մեծացած լինելով Աբբաս-Միրզա Նայիր-ուլ-Սալթանէի դպրոցում, և լաւ ըմբռնել էին, թէ սրբան աղետաբեր է իրան հայրենիքին կրօնական մոլեռանդութիւնը և շիա հոգեւորականութեան ձեռք բերած իշխանութիւնը: Միրզա-Մասուդ խանը կարողացել էր բաւական ազդեցութիւն ձեռք բերել Շահի մօտ և ներշնչել նրան վստահութիւն, որով և գրգռել էր ծերունի և մոլեռանդ տաղ-բաղամի նախնանք. վախենալով մի գուցէ վերջ ի վերջոյ Մասուդ խանը իր անկման պատճառ դառնայ, նա կարողացել էր բարի, բայց տկարամիտ ու կամքից զուրկ Մահմէդ Շահինան վստահութիւն ներշնչել, և մի օր Մասուդ խանը հրաման ստացաւ գնալ Խորասան ստանձ-

1) Նամազ անողը չը պէտք է իր վրայ որեւէ զարդ, փող, թանկագին իր ունենայ: 2) Փռք դուրս: 3) Աղօթարան:

նեւու թիւը մէնների դէմ ուղարկուած զօրքի հրամանատարի պաշտօնը, բայց դրա հետ միասին հօր պաշտօնը յանձնուեց քսան և մի տարեկան որդուն, Միրզա-Ալի-խանին, որին և շնորհուեց Դավամ-Դօվլէի բարձր տիտղոսը։ Այդ միջոցով Հաջի-Միրզա-Աղասին ազատուեց մի լուրջ ախտեանից, որովհետեւ թէև երիտասարդ Միրզա-Ալի-խանը նոյնպէս ֆրանգի-մաաբ էր, գիտէր նաև ֆրանսերէն—մի հանգամանք որ շատ ազդեւր էր նրան արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնը տալու վճռի վրայ—բայց նա անսիրտ լինելով, մանաւանդ, իբրև երիտասարդ, անձնատուր լինելով մոլի զուարճութիւնների և հարեմական բերկրանքների, չէր կարող վտանգաւոր լինել։ Եւ հէնց այդ մոլութիւնները դարձան ապագայում թէ երիտասարդ մինիստրի և թէ հօրը անկման ու կորստեան պատճառը։ Պէտք ունենալով դրամի իր ցոփ ու շուայտ կեանքի համար, Միրզա-Ալի-խանը սկսեց աջ ու ձախ կաշառներ, փէշքէշներ վեր առնել։ Այդ, թէև, տիրող ընդհանուր սովորութիւնն էր և ոչ ոք՝ սկսած մեծ վիդիլից մինչև վերջին մօտատօֆին զուրկ չէր այդ յատկութիւնից, բայց խորամանկ Հաջի-Միրզա-Աղասու ձեռքում՝ ծառայեց զէնք երիտասարդի և հօրը դէմ։ Կաշառակերութիւնը Պարսկաստանում սխտեմի է վերածուած. ամենքը գիտեն և ամենքը ուտում են, բայց նա ծառայում է և իբրեւ զէնք մեծերի ձեռքում, երբ կամենում են կորցնել փողերին կամ ազատուել մրցակիցներից...

Հաջի-Միրզա-Աղասին բարձրաձայն արտասանեց. «եա ըէբ-ուլ-ալէմին»¹⁾, «Լա-իլլահ-իլ-Ալլահ, Մուհամէդ-էլ րասուլ-Ալլահ. Ալի Վալի-ուլլահ»²⁾, և դառնալով Միրզա-Ալի-խանին, որ ձեռքերը կրծքին դրած, կանգնած էր դռան առաջ, ի նշան յարգանաց և խոնարհութեան, ասաց.

¹⁾ Համեցէք ²⁾ Ով ստեղծող տիեզերքի 2ր կալ Աստուած բացի Աստուծոց. Մահմէդը Աստուծու Մարգարէն, Ալին Աստուծու փոխանորդը։

«Բիտմուլլահ¹⁾, Գավամ-Դովլէ, նստիր. այս բոլորէիս
վերջացնեմ»:

Երիտասարդ մինիստրը այնուամենայնիւ կանդնած
մնաց:

Նորից լսուեց ծերունու ձայնը՝ «Լա-իլլահ». ապա
մըմնջիւնը և սադրազամը անցաւ նստեց իր մինդարէյի
վրայ, հաղնելով դուլպաները և հանելով բազմաթիւ
դրպանների մինից մի սպիտակ, քրտինքից իւղոտած
արախչին, դրեց դլխին: Ձեռքի թեթև շարժումով նա
նորից հրաւիրեց մինիստրին նստել. սա չգրեց մինդա-
ւի մօտ:

— Ինչալլահ, ձեր օրհնեալ ստամոքսը (մէզա՛յ շէ-
րիֆ) լաւ է, գլուխ տալով առաջ Միրզա-Ալի խանը:

— Փառք Ալլահին, իսկ ձեր հալը ինչպէս է:

— Ձեր բարձրութեան հովանին որքան իմ գլխիս
է, միշտ լաւ եմ: Թո՛ղ չը պակասի ձեր ստուերը իմ գլը-
թից:

Եւ ապա, խորհրդաւոր դէմք առնելով, Գավամ-
Դովլէն յարեց.

— Ռուսաց վէզիր-մուխտարի աւագ թարգմանը
նորից եկել էր. խոսիւ պահանջում է, որ դրական պա-
տասխան տանք. ասում է, լաւ չէ գրգռենք իմիէրա-
թօրի²⁾ զայրոյթը. որքան շուտ վերջացնենք գործը,
այնքան լաւ:

— Լաւ, առաջ սադրազամը, այստեղ մի բան կայ.
ես չեմ հասկանում թէ ինչո՞ւ այդ բեաֆիր ուռաները
մի աղի և անպէտք ջրի համար այդքան փող են խոս-
տանում մեզ. ակօր ինչի՞ է պէտք մի ջուր, որ ոչ խմել
կարելի է և ոչ դաշտերը ոռոգել, ոչ էլ ձուկն ունի
մէջին: Դու ի՞նչ ես կարծում:

— Ի հարկէ, հրաման ձեր հրամանն է, բայց երեւի
ուռաների համար այդ Խըզըր ծովը³⁾ շատ կարեւոր է.
ակօր կարող են նրա վրայ նաւ բանեցնել:

1) Համեցեք: 2) Կաթուր: 3) Կասպից ծովը:

— Ինչքան ուզում են թող բանեցնեն. մեզ ինչ դու այն ասա, ինչքան են խոստանում տալ:

— Հինգ հարիւր հազար բալաղլու, իսկ ձեզ էլ 100,000 և առաջին կարգի շքանշան:

— Իսկ ձեզ, ինչքան են տալիս:

— Ձեր հովանին թող պակաս չը լինի գլխիցս. ինձ էլ, ի հարկէ, ձեր պատուի համար չեն մոռանայ:

— Շատ լաւ, ուրեմն այդպէս էլ ետդդաշտ ուրա, որ Շահին արդ անենք. ուռնները կամենում են, որ Կասպից ծովի կէսը, որ մերն է, իրանց տանք. որովհետեւ այդ ծովի ջուրը անպէտք է, աղի, անհամ, վարուցանքսի էլ անօգուտ, ուստի բարւոք է տալը, մանաւանդ որ Շահի խաղինէն կը հարստանայ և ուռններն էլ մեզ բարեկամ կը մնան:

— Բայց մասլահաթ չէ՞ք տեսնում շուրա ¹⁾ անել:

— Ո՞վ պէտք է լինի շուրայում. շահագէշները, նրանց ինչ խեղբի բանն է. նրանք ինչ գիտեն. ինչ շուրայ անելու բան կայ. աղի, անհամ ջրի համար այդքան փող են տալիս, դեռ նազ պէտք է անենք: Երբ Շահը կամենայ, ո՞վ այլ ևս կը համարձակուի խօսել. այդպէս չէ:

— Բէլի, բէլի, պատասխանեց միայն արտաքին գործերի մինիստրը և ապա յարեց:

— Ինգլիզի վէզիր մուխտարը ուղարկել էր իր թարգմանին ասելու, որ մօլլաները սպառնալիք են կարդում քաղաքում հրէաներին, դրդում են ամբոխը. խնդրում է պատժել խռովարարներին:

— Շատ դժուար է ջհուդների գործը. Իմամ-Ջուլաէն և սէյիդները չեն հարգարտի մինչև աղջկան չը տանք իրանց, իսկ աղջիկը հօր հետ բէստ է մտել Շահի ախոռատունը. այնուամենայնիւ դու միամտացրու ինգլիզի վէզիր մուխտարին, որ հրէաների մասին միամիտ մնայ. պէտք է Աբբաս խան սարգարին հրամայել, սարբազներ դնի ջհուդներին թաղում և հսկէ որ իշմա ³⁾ չը լինի:

¹⁾ Պետական խորհուրդ: ²⁾ Յարձակումն, գրոհ տալ:

—Ձեր հրամանները ճշտութեամբ կը կատարուեն, պատասխանեց Միրզա-Ալի խանը և վեր կենալով, խոր գլուխ տուեց ու դուրս եկաւ:

Փիշլըդմէթը ներս մտաւ չաղ արած ղէյլանը ձեռքին, չորեք մի ծնկի վրայ և ներկայացրեց ղէյլանի եղեգնեայ ծայրը:

—Ներս կանչեցէք ջհուդներին, հրամայեց սադրազամը, գլղլացնելով ղէյլանը:

Մի քանի ըսպէից յետոյ նախասենեակում մի տեսակ իրարանցումն տիրեց. երբ վարագոյրը բարձրացաւ, Սէլիմ շաթիրը միմեջաց ներս մանող ծերունի հրէայի տկանջին. «Ղօչաղ կաց, չը վախենաս, համարձակ խօսիր»:

Հինգ ծերունիներ էին ներս մտնողները, հագնուած բոլորովին սլարսկական տաւազով, երկար մորթէ գտակներով, զաղաք արխալուղով, ջուճայով. միայն զաղաքի վրայ կարած կարմիր կտորի նշանակը ցոյց էր տալիս, որ նրանք պատկանում են Ալլահից անիծուած եղին: Առաջին ծերունին, որ միւսների առաջնորդն էր բռնուած, ձեռքին բռնած ունէր մի փոքր արծաթեայ նատուցարան, վրան մի փոքրիկ, թիրմա շալից կարած փոռոց գցած. մտնելով սենեակը, ծերունիները խոր լուխ տուեցին սադրազամին և շարուեցին դռան առջ, առաջնորդ-ծերունին, մօտեցաւ, մատուցարանը բաց Հաջի-Միրզա-Աղասու առաջ և վերցրեց ծածկով. մատուցարանի մէջ դրուած էր յիւլունքով կարուած բրդի երկու քիսաններ, մէջը լցուած բաջալլունքով:

—Այս ի՞նչ է, Խախամ-բաշի, հարցրեց սադրազամը երունուն:

—Շահի և ձեր գլխին թասատուղ է, ներողութիւն բէք աւել պակասի համար. մեր գլխի տէրը դուք էք. ստուած և մեծ մարգարէ Մովսէսը չը պակասեցնեն զգլխից ձեր ստուերը. սէյիդները, մօլլաները սպառում են մեզ փողոցներում, բազարներում, թէ մեզ կը սորեն, կ'աւերեն մեր թաղը. մենք ի՞նչ յանցանք ենք

գործել, միթէ մենք Աստծու արարած չենք. Շահի հպատակ չենք. միթէ մենք հարկ չենք վճարում:

—Նստիր, նստիր, Խախումբաշի, մի վախենաք, Շահի հովանին միշտ ձեր վրայ է, ձեր գլխից մի մազ անգամ չի պակասի. բայց ասացէք, խնդրեմ, դուք խելօք մարդ էք, արժէ մի քածի համար, մի աղախնի համար այդքան աղմուկ հանել, գրգռել Իմամ-Ջումայի բարկութիւնը. կնիկարմատը ինչ բան է, որ նրա պատճառով ամբողջ ժողովուրդը ղինաւորէք ձեր դէմ:

—Ա՛ղա, ձեր գլխին զուրբան, լաւ էք հրամայում, բայց ինչ հողը տանք մեր գլխին, որ մեր կանայք և աղջիկները չեն կարող մեր փողոցներում աղատ պտտել: Մենք ոչ ոքի նեղութիւն չենք տալիս. հօ չենք կարող գնալ ինգլիզի, մոսկօֆի դրօշակի տակը մտնել. մեր տէրը Շահն է, դուք էք, ձեզ էլ դիմում ենք և աղերսում պաշտպանել մեզ:

—Միամիտ մնացէք. ես ձեր նուէրը գըբլէյի ալէմի սպասին կը ներկայացնեմ և ինչ որ հարկն է արդ կ'անեմ. դուք գնացէք միամտացրէք ձեր ժողովրդին, — ասաց սադրազամը և քսակները վեր առնելով դրեց ծոցը:

Հրէաները նորից խոր գլուխ տալով յետ-յետ գնացին դէպի դուռը:

Հազիւ վարագոյրը ընկել էր հրէաների ետեւից, որ մի սեւ, խափշիկ մանկլաւիկ շաապով ներս մտաւ և ասաց. «Շահը հրամայեց, աղա, որ այս բոպէիս գնաք իր սպասին»:

—Իսկոյն, իսկոյն, պատասխանեց սադրազամը, և դառնալով դէպի դուռը, գոչեց իր սուր ձայնով.

—Բէչչա, կօշիկներս:

Բայց հազիւ սադրազամը մի քանի քայլ առաջ էր գնացել թալարում, երբ թալարի ներքեւի դռան վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ սպիտակ ջուբբան վրան գցած, գաւազանը ձեռքին Իմամ-Ջուման, իսկ նրա ետեւից սէյիդների և մօլլաների մի ամբողջ զորհ:

Սաղարազամը կանգ առաւ, միրզաները, մուստոֆէները, Ֆէրրաշները ամենքը մօտեցան աղայի աջը և բղանցքը համբուրելու:

— Իիսմըլլահ, բիսմըլլահ, ասաց սաղարազամը, տանելով իմամ-Ջումային իր առանձնասենեակը, որից նոր էր դուրս եկել:

Սաղարազամը նստեց մինդարէյի վրայ և իրանից բարձր նստացրեց իմամ-Ջումային: Անմիջապէս փիշխըդմէթներէն մինը մի փոքր սրուակով վարդաշուր բերեց և իմամ-Ջուման լցնելով բուռի մէջ վարդաշուրը, շիեց երեսը և մօրուքը:

— Շատ իլթիֆատ էք ¹⁾ արել, աղա, դարխանէն ²⁾ գալով, ինչ նոր բան կայ:

— Էլ ինչ պէտք է լինի, աղա սաղարազամ, յուզուած և գրգռուած ձայնով ասաց իմամ-Ջուման. իսլամ երկրում, Մահմէդ-Շահի թագաւորութեան ժամանակ, Հաջի-Միրզա-Աղասու սաղարազամութեան ժամանակ մուստաֆա ջհուգները ծաղրում և անգոսնում են մեր սուրբ դինը և մենք տանում ենք այդ անպատուութիւնը, համբերում ենք. միթէ այս օրն էլ պէտք է տեսնէինք:

— Հանդարտուեցէք, աղա, ամեն բան կը դրստուի, կարգի կ'ընկնի. արժէ մի ջհուգ քածի համար այդքան վրդովուել. ինչ անենք, եթէ բռնութիւն գործ դնենք, ինդիլիի և ուսի դեսպանները կը միջամտեն և մեր տէրութեան համար լաւ չի լինի: Դուք մի քիչ համբերեցէք, ես գուցէ կարողանամ համոզել ջհուգներին, որ աղջկան յետ տան, նրանք բէստ են մտել Շահի ախտաւտանը. հօ բէստից զօռով հանել չենք կարող:

— Միթէ համբերելը սրանից աւելի կը լինի, ասաց իմամ-Ջուման. հազրաթը Աբբասի գլխով երգուում է, որ ժողովուրդը վաղուց հիմնայատակ արած կը

1) Ենորհ: 2) Պաշտօնատուն:

Փետրուար, 1902.

լինէր ջհուգների թաղը, եթէ ես ֆիթման տուած լինէի. ինձ հանգստութիւն չեն տալիս: Ո՞վ էր տեսել մինչեւ այժմ, որ ջհուգը համարձակուի ձի նստել, առաջից լապտեր տանել տալ, իսկ այժմ այդ մուտտուները այդ էլ են անում: Դէ, հաջի, իսլամը բոլորովին ոտնատակ եղաւ:

—Մեծ է մարգարէի զօրութիւնը, իսլամը միշտ զօրաւոր է եղել և կը լինի, աղա, բայց փօլիտիկ պէտք է բանեցնել: Ես հէնց այժմ արդ կ'անեմ Շահին, որ դուք շնորհ էիք բերել և կը հաղորդեմ ձեր ասածները. հանգարտեցրէք ժողովուրդը:

Փիշիւրդմէթը ներս բերեց սուրճ, բայց ոչ թէ շաքարով, այլ չամիչով. Իմամ-Ջուման սովորութիւն չուներ անհաւատների ձեռքով պատրաստած շաքարը ճաշակել:

Նորից երեւաց խափշիկի գլուխը դռան շէմքում. «Շահը բարկանում է, հրամայեց այս լոպէիս գաք»:

—Իսկոյն, իսկոյն. աղա, ներող եղէք, Շահը կանչում է, ասաց սադրազամը և սուրճը ձեռից թողնելով, հետեւեց խափշիկին:

Վերկացաւ և Իմամ-Ջուման և նոյն մեծարանքի, երկրպագութեան մէջ հեռացաւ, միմնջալով աղօթք և շարժելով ձեռքում սև համրիչը:

Սէլիմ շաթիրը դրեց Իմամ-Ջումայի առաջ չմուշկները և խոր գլուխ տուեց, միմնջալով կռանալիս. «սպասիր, ես քո հախից կը գամ, քո փորացաւդ ջհուգի գեղեցիկ աղջիկն է. տեսնե՞նք»:

—Հա, Հաջի-Սէլիմ, դճւ ես, բէֆդ լաւ է:

—Ձեր աղօթքով, աղա, ապրում ենք:

Եւ շրթունքները մօտեցրեց աղայի քղանցքին:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Էր Եսթրուսկուի)

Ք Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէաստանութիւն)

Վ. Է. Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻԾ

VI

Ծերունի սագրազամը հեւալով, երեւեայ գաւազանը խփելով դարխանի սալայատակներին, հասաւ Շահի պալատի դուռը: Դռնապանը, խոր գլուխ տալով ըստօրացրեց կարմիր մահուդէ վարագոյրը, որ ծածկում էր դռան մուտքը և թողեց անցնել սագրազամին, որին հետևում էին Սէլիմ շաթիրը և խալիչիկ սև ղուլը ¹⁾:

Հաջի-Միրզա-Աղասին մտաւ պալատի բիւրուցի ²⁾ մասը. դա մի ընդարձակ պարտէզ էր, կամ աւելի ճիշտն ասած, մի լայնատարած այգի, շրջապատուած չորս կողմից շինութիւններով: Լայն ծառուղիներ, դարեւոր չինարի հաստաբուն ծառեր, բազմատեսակ և բազմերանգ ծաղիկներ, որոնց մշակութիւնը այնքան զարգացած է Պարսկաստանում ամենահին ժամանակներից, այդու կենտրոնում լճանման մի մեծ մարմարեայ աւազան, բազմաթիւ շատրուաններով, որի վրայ ծփում էր մի փոքրիկ նաւակ և որի վճիտ ջրի մէջ լող էին տալիս

*) Տե՛ս „Մուրճ“ № 2.

1) Ստրուկ: 2) Պարսկաստանի բոլոր տները բաժանուած են բիւրուցի և Էնդէրուցի (զրսի և ներսի) մասերի, առաջինը յատկացրուած է տղամարդկանց, երկրորդը՝ որը կոչւում է նաև հաբամխանայ—կանանց:

կարապներ, իսկ անկիւններում փոքրիկ աւազաններ, ջրի փոքր առուներ ծառաստանների երկու եղբերով, մանաւանդ կարմիր, սպիտակ և դեղին վարդերի, անուշաբոյր նարգիզների թփեր. թռչունների դայլայլիկները, առատ հոսող ջրի զովութիւնը և կարկաչիւնը՝ այդ ամենը դրախտի տեսք էր ընծայում ընդարձակ այգուն և մեղկալի հեշտասիրութիւն էր դրգռում այն մահկանացուի մէջ, որ արժանանում էր գերագոյն բախտին՝ մտնելու այդ դրախտը։ Այդտեղ տիրում էր լուութիւն, խորհրդաւոր լուութիւն. ամեն մարդ, այգեպան, ծառայ, դռնապան, սենեկապան, նոյն իսկ սաղարաղամբ քայլում էին հանդարտ, անաղմուկ, որովհետև ենթադրում էր, որ Տիեզերքի Բեւեռը կարող է չորս կողմի շինութիւնների դաշլիճներից մինում նստած լինի՝ ղէշլան ծխելիս, կամ սատրանշ խաղալիս և կամ այգում, սաղարթախիտ ծառերի ստուերների տակ հանգստանալիս։ Զգոյշ և խոհեմ վէզիրները, սարդարները, սպասաւարները, փիշիւրդմէթները հէնց մտնում են այգին թէ ոչ, հարկ են համարում խոր գլուխ իջեցնել դէպի այս և այն կողմը, ուր կարող է աներևոյթաբար բազմած լինել Շահը։

Սովորաբար, գարնան և ամառը, ցերեկները, Շահը գտնւում է պալատի արեւմտեան կողմի բաժնում, թանգարանին կից սրահներում։ այդ կողմի շինութիւնը ձգւում է մինչև հարամխանայի դուռը։

Սաղարաղամբ անցաւ մեծ աւազանի կողքով, մտաւ ընդարձակ ծաղկանոցը կամ նարընջատունը, ապա բարձրացաւ սանդուխներով և մտաւ այն թալարը, ուր առաւօտեան Շահը արել էր նախաճաշը. այդտեղ սենեկապան շահգադէն յայտնեց, որ Շահը կողքի փոքրիկ առանձնասենեակում է և անհամբեր սպասում է ներան։ Մի քանի րոպէ կանգ առնելով և շունչ քաշելով, մեծ վիզիրը շփեց մօրուքը, դրստեց ջուրբայի թւերը, գլխարկը և նշան արեց փիշիւրդմէթին՝ բարձրացնել առանձնասենեակի վարագոյրը։ Շահը նստած էր մինդա-

բէի վրայ, իսկ առաջին՝ չորած էր մոռնէջիմ-բաշին, որ մէջտեղ դրուած նարդի զառերը ձեռքին խաղացնում էր: Ականակուռ զէյլանը մի ձեռքին բռնած, միւսով սուրճի փոքրիկ ոսկէ ֆինջանը, Շահը հաղիւ տեսաւ ծերունի սաղբաղամին, որ ֆինջանը դետին դնելով, ձեռքով ցոյց տուեց մոռնէջիմ-բաշու մօտ չորքոտանու նըման չորած, խայտաբղէտ հագուստով մի տղամարդի, գլխին շալի փաթով դրած. նրա մէջքը համետուած էր՝ մետաքսեայ կերպասի երեսով և ծոպերով մի փոքր փալանով: Դա պալատական ծաղրածուն կամ կատակաբանն էր, որ պաշտօն ունի զուարթացնել և ուրախ տրամադրութիւն ներշնչել արքաների արքային ամեն անգամ, երբ տրիւթիւնը պատում է նրան: Մի անգամ կատակաբանութեան համար Շահը, իբրեւ պատիժ, հրամայել էր միւրախօրին բերել տալ ախոռատնից՝ փոքրիկ շահադէսների հեծնելու փոքրիկ էշերի համետներից մինը և երբ համետը դրել էին «Հիւսնուլ-Մէմալիք»¹⁾ (այդպիսի մականունն էին տուել պալատական ծաղրածուին իր տղեղութեան համար) Մօլլա-Փասըմի մէջքին, Շահը առել էր. «Տեսնո՞ւմ ես, ինչ հիւսնալի խալաթ եմ տալիս քեզ»: Մօլլա-Փասըմը, օգուտ քաղելով ծաղրածուի իրաւունքից²⁾, անմիջապէս պատասխանել էր. — Շատ շնորհակալ եմ, որ ձեր մութարեւի թէնփուլին³⁾ ինձ արժանացնում էք: Շահը ստիպուած էր կլլել այդ վիրաւորական սրախօսութիւնը և ծածկելով զայրոյթը, քահնա ծիծաղել, ասելով. «Այս անգամ կատակդ լաւ տեղին ասացիր. պէտք է կրկնես սաղբաղամի առաջ ևս»: Եւ հրամայել էր անմիջապէս կանչել Հաջի-Միրզա-Աղասուն:

¹⁾ Երկրների գեղեցկութիւն: ²⁾ Արեւելեան երկրներում, ծաղրածունները ամեն տեսակ հանաք և սրախօսութիւն կարող են անել, և անանդութեան համաձայն, նրանք չեն կարող պատժի ենթարկուել նույն իսկ, եթէ սրախօսութիւնները վիրաւորական լինին թագաւորի համար: ³⁾ Ընտրհատր մարմնի ծածկոցը: Ըր պէտք է մոռանալ, որ Շահերը պարզեւ տալիս են իրանց անձնական զգեստներից, խալաթներից:

—Ա՛խ, Հաջի-Միրզա-Աղասի, շարունակ ծիծաղելով ասաց Մահմէդ Շահը, տես այս նզովից արմատը ինչ է ասում: շատ փեղեւ-սուխսան է. կրկնիր ասածդ:

—Աշխարհիս աղօթարանը շնորհ է արել ինձ խալթ տալով, որ ահա մէջքիս դրուած է. ես էլ արդ արի որ թէնփուշը մուրարէք է:

Սադրազամի դէմքը մռայլուեց. մի րոպէ նրա մըտքով անցաւ օգուտ քաղել ծաղրածուի այդ անլուր յանդգնութիւնից և ֆալախիկ հարուածները զգացնել տալ նրան այն բազմաթիւ վիրաւորական կատակների համար, որոնց ենթարկուել էր և ինքն պալատականների ներկայութեամբ, բայց խոնարհուելով աւանդական սովորութեան առաջ, որ անձեռնմխելի և անպատիժ դիրքի մէջ է դնում կատակաբաններին, նա փոխեց միտքը և կամեցաւ գրաւել Մօլլա-Գասըմի սիրտը:

—Ղուրբան, ասաց նա Շահին, Մօլլա-Գասըմի այդ պատրաստախօսութեան համար, արժէ իսկապէս նրան խալթ տուած փալանի համար իր նման հեղ մի աւանակ ևս բաշխել, որ վրան հեծած ման գայ մայրաքաղաքի փողոցներում:

—Աֆէրիմ ¹⁾, Հաջի-Միրզա-Աղասի, վրայ բերաւ ծաղրածուն, երևում է, որ բո գարշապարում աւելի խելք կայ, քան մեր մունէջիմ-բաշու գլխում: դու իսկոյն գուշակեցիր իմ իղձը, իսկ մունէջիմ-բաշին իր բոլոր աստղերի օգնութեամբ չը կարողացաւ գուշակել, որ այսօր ստիպուած կը լինի մուռտառ ջհուղների հետ մի ախոռում դարման ուտել:

Մունէջիմ-բաշին կաս-կարմիր կտրեց բարկութիւնից և կայծակնահար նայուածք ուղղեց կատակաբանին:

Շահը սաստիկ ծիծաղից համարեա թուլացել էր:

—Շուտ, շուտ, հրամայեց նա. դնա՛, Մօլլա-Գասըմ, միրախօռին ասան մի լաւ էշ տայ, տար կապիր տանդ: Մաղրածուն վեր թռաւ յանկարծ, վեր առաւ հա-

1) Վեցցիս:

մետը և էշի նման տռտինկ տալով, դուրս եկաւ սենեակից, նրան հետեւեց և մոենէջիմ-բաշին, սադրազամի մի ակնարկի վրայ:

Փիշիւրդէթները ներս բերին Էսրանէն—նախաճնթ-րիբը, որ բաղկացած է լինում բացառապէս պտուղ-ներէից և կանաչեղէնից—արծաթեայ մատուցարանների մէջ: Այդտեղ կար—կեռաս, թուր, սալոր, վարունգ և հազար-եւանու, որ պարսիկները մեծ հաճոյքով ուտում են դարնան, իբրեւ առողջարար և մաքրող բանջար իսթէնջիբիի ¹⁾ հետ:

Շահը սկսեց քեահու ուտել. սադրազամը չոքեց նրա առաջ և հանեց գօտուց թումարը, ասելով.

—Ղուրբան, կարեւոր արդեր ունիմ անելու և շտապողական:

Շահը գլխի նշանով յայտնեց որ կարող է սկսել:

Այդ միջոցին վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ խափշիկ զուլը ականջից արծաթեայ օղեր—ստրկութեան նշանը՝ կախած: Հաստ, ածուխի նման սև, դուրս ցցուած շրթունքի արանքից երևում էին ձիւնափայլ սպիտակ ակռաները. գլխի խճճուած մազերը այնքան խիտ էին, որ աւելի նման էին մի կտոր թաղիքի, բան մարդկային մազերի: Նա խոր գլուխ տուեց և լուռ, արձանի նման անշարժացած՝ կանգնեց:

—Ի՞նչ կայ, ասաց Շահը:

—Ներքինապետը հրաման է խնդրում ձեր արեգակնափայլ աչքերի առաջ երևալ:

—Թող երևայ:

Խափշիկը բարձրացրեց վարագոյրը և ձեռքով կանչեց ներքինապետին, որ սպասում էր թալարում:

Ներս մտաւ գիւրուկ, աչքերը փոքրիկ, երեսի կաշին եփած խնձորի տեսք ստացած, անմազ և անորոշ տարիքաւոր մի մարդ. առաջին ակնարկից կարելի էր կարծել, որ նա հազիւ 25 տարեկան մի երիտասարդ

1) Քացախի և մեղրի խառնուրդ:

լինի, մանաւանդ երբ լսուով էր նրա բարակ, սուր, կանացի ձայնը, բայց զննող աչքը իսկոյն կը նկատէր, որ նա ծերունի է, իսկ կերպարանքի անբնական յատկութիւնները կամ հակաբնական խոտորումները հետեւանք են այն անգութ և հակամարդկային գործողութեան, որին ենթարկուով են ներքինիները իրանց մանկութեան ժամանակ—ներքինացման:

Եւ սակայն այդ գիրուկ, դառնացած, հակաբնականացրած հեզ ու խօնարհ ծերունին ամենահզօր պաշտօնեան էր Շահի ամբողջ պալատում և հարիւրաւոր գեղունի, գեղածիծաղ, ջահէլ աղջկերք ու կանայք, որոնց համար երիտասարդները հոգի էին տալիս, դողում էին այդ ամենազօր ծերուկի առաջ և նրանից սպասում իրանց բախտը ու երջանկութիւնը. նա հարէմի տէրն էր ու իշխանը. նա Խօջա-բաշին էր:

Ներքինապետ Հուսէյն-աղան խոր գլուխ տալով Շահին, ձեռքերը ծալեց կրծքի վրայ և լուռ կանգնեց:

—Ի՞նչ կայ, Խօջա-բաշի, հարցրեց Շահը, ամեն բան կարգին է հարէմխանում:

—Ձեր շահնշահան ողորմութեան հովանին քանի որ տարածուած է մեր գլխին, թռչունը իր թևով, ջինը իր հմայքով և կախարդութեամբ մեր կողմերը մօտենալ չեն կարող. հարէմխանէն ուրախ, զուարթ, առողջ, ձեր թանկագին կեանքի համար աղօթելով է զբաղուած: Այիշա-խանըմը, Էնիս-ուլ-Դօվլէն¹⁾ համբուրելով ձեր գարշապարը, աղաչում է, որ այս գիշեր ձեր արևով լուսաւորէք նրան և իր հետ անցկացնէք. երկու նոր կաքաւող գեղեցիկ աղախիւններ են ուղարկել նրան Շիրազից, կամենում է, որ տեսնէք և մի քիչ զուարճանաք:

—Շատ լաւ, շատ լաւ, բարև արա Էնիս-ուլ-Դօվլէին և ասա, որ այս գիշեր իր հետն եմ. ես վաղուց ցանկանում եմ նրա մօտ լինել. ասա, որ ընթրիքն ևս իր մօտ կ'անեմ:

¹⁾ Զարդ պետութեան Շահի կանաչք եւ տիպոսներ են կրում:

—Թող Ալլահը և նրա մարգարէն երկարացնեն ձեր թանկագին կեանքը:

Եւ ներքինապետը յետ-յետ գնալով, դուրս եկաւ: Նրա ետեւից դուրս եկաւ և խափշիկ ղուլը. նա կանգնեց վարագոյրի առաջ թալարում, թոյլ չը տալու համար, որ ոչ ոք մտնի, տսելով, օր խալվաթ¹⁾ է. նա երևում էր անտարբեր, նոյն իսկ երբեմն-երբեմն խօսքեր էր ասում թալարում նստած փիշխըդմէթներին, բայց ականջը սրած՝ աշխատում էր լսել վարագոյրի ետեւից սադրաղամի և Շահի խօսակցութիւնը:

Ներսում, սադրաղամը սկսեց զեկուցանել Շահին մի առ մի իր արած կարգադրութիւնները, ստացուած առաջարկութիւնները, յիշատակագրերը, ոսկիները, այն ամենը ինչ որ առաւօտեան կարգադրուել էր փիշքար Մուշիր-օւլ-Միւլքի հետ: Շահը գլխի շարժումով հաւանութիւն էր տալիս սադրաղամի կարգադրութիւններին, կամ երբեմն սահա²⁾ էր դնում թղթերի վրայ:

—Այժմ պէտք է, արդ անեմ, ղուրբան, ասաց ձայնը ցածրացնելով սադրաղամը, որ Բէգլար-բէգին մի մեծ ծառայութիւն է մատուցել Ձեր Արքայական...

—Բէգլար-բէգին, ընդհատեց Շահը, ինչո՞ւ նրա մասին ամենից առաջ չը զեկուցեցիր, ինչո՞ւ այն մարդուկը սպանեց իրան. ի՞նչ եղաւ, քանի՞ փայտ խփեցին Բէգլար-բէգուն Ֆալախկայի մէջ:

—Դեռ Ֆալախկայի չեն կապել նրան, ղուրբան:

—Ի՞նչպէս. դեռ չեն կապել. ո՞վ համարձակեց չը կատարել իմ հրամանը:

—Ես արդէն հարկաւոր կարգադրութիւնները արել եմ, բայց կամենում էի առաջ մի կարևոր յայտարարութիւն անել...

—Ոչ, ոչ, առաջ Ֆալախկան, այս րոպէիս:

Սադրաղամը տեսնելով Շահի վճռողական հրամա-

¹⁾ Առանձնութիւն, զաղանի նիստ: ²⁾ Սահի, ուղիղ. սահա գնել, նշանակում է վաւերացնել:

ներ, որ իր համար անակնկալ էր, ծափ տուեց:

Մտաւ խափշիկ ստրուկը:

— Ուղարկիր անմիջապէս Մուշիր-Միւլըին ասեն, որ Բէգլար-բէգուն բանտից հանեն և բերեն մեծ աւազանի մօտ, ֆէրրաշ-բաշուն էլ թող ասեն, որ բերել տայ ֆալախկէն և ճիպոտներ: Երբ ամեն բան պատրաստ կը լինի, իմաց տուէք մեզ:

Եւ մոռանալով ամեն զգուշութիւն, սադրազամը ասաց Շահին այնքան բարձր ձայնով, որ դուրս եկող խափշիկը լսեց առաջին բառերը:

— Ղուրբան, Բէհմէն-Միրզան պետական դաւաճան է, իսկ այդ մենք իմացանք շնորհիւ Բէգլար-բէգուն...

— Ի՞նչ, ի՞նչ ասացիր. եղբայրս ինձ դէմ դաւադրութիւն է սարքում, մրմնջաց Մահմէդ Շահը գունատուած, դողդոջուն ձայնով. Երկիւղը կարգացում էր նրա աչքերում և նրա հիւանդոտ դէմքը վշտալի արտայայտութիւն ստացաւ:

Խափշիկը շտապով հաղորդելով փիշիւղէթներէց մինին սադրազամի հրամանները, սկսեց վարագոյրի ետեւից զգուշութեամբ ականջ դնել:

— Բայց ի՞նչ փաստեր կան, նուազած ձայնով հարցրեց Շահը:

Սադրազամը պատմեց, ինչ որ Մուշիր-Միւլըը հաղորդել էր:

— Բայց շահզադէների նրա մօտ գնալը, ինչպէս և ոռոսաց թարգմանի նրա մօտ գալը, միթէ ապացոյց են, որ նա դաւադրութիւն է սարքում մեր դէմ. չէ որ կարող էին իբրեւ հիւրեր գնալ նրա մօտ—մի քիչ զայրացկոտ ձայնով հարցրեց Շահը:

— Դժբախտաբար, ես ունեմ մի ուրիշ փաստ:

— Աս՛, որն է:

— Բէհմէն-Միրզան չէ որ շարունակ աշխարհի աղօթարանիդ գլխացաւ էր տալիս իր խնդրագիրներով թէ դրամ չունի, խնդրում էր աւելացնել ուճիկը, և

մեծ գումար էր պահանջում վերադառնալու համար թաւրէշ վալիահդի հետ:

—Լաւ, յետոյ:

—Նա այսօր 50,000 բաճախու է ուղարկել ինձ նուէր:

—50,000 բաճախու քեզ նուէր...

—Այո, զուրբան:

—Եւ դու ընդունեցիր:

—Ընդունեցի, որպէս զի նրան բոլորովին միամըտ-
ցնեմ եւ դաւադրութիւնը երեւան հանեմ:

—Բայց ինչի համար է ուղարկել քեզ:

—Նրա փիշքարն ասել է, թէ այդ գումարը շահ-
դագէն տալիս է ինձ, որպէս զի բարեխօսեմ աշխար-
հիդ աղօթարանի առաջ, որ ձեր աչքը քաղցրացնէք նրա
վրայ եւ խնդիրքները կատարէք: Նս, զուրբան—շարու-
նակեց ծերունի սադրազամը, ձեր հաւատարիմ ստրուկն
եմ, այդ 50,000 բաճախուն արքայական գանձարանը
պէտք է մոնի, իբրեւ դաւադրի փող:

—Լաւ, բայց հրտեղից է ճարել եղբայրս այդքան
մեծ գումարը:

—Ի հարկէ, քանի որ նա ինքն չունի, ուրեմն
նրան տուել են ռուսները, կամ ինգլիզները:

Շահի դէմքը բարկութիւնից եւ հոգեկան յուզմուն-
քից պղնձադոյն դարձաւ. նրա աչքերի մէջ փայլեց
վայրադ կատաղութեան կայծ:

—Ալլահ, Ալլահ, պոռաց նա, իմ հարազատ
եղբայրս ինձ դէմ դաւադրութիւն սարքի. բայց ոչ,
ոչ, ես չեմ հաւատում, այդ անկարելի է. նա շատ լաւ
գիտէ, որ այդպիսի խաղով իր գլուխը կը թռցնի: Միթէ
նա չը գիտէ Զիլլա-Սուլթանի վախճանը:

—Կամք ձեր արքայական կամքն է, բայց ձեր
հաւատարիմ ստրուկի խորհուրդն այն է, որ չարիքը իր
սաղմի մէջ խեղդենք:

—Ինչ, դու կամենում ես, որ ես նրան սպանել
տամ, ձեռքս եղբօրս արեան մէջ թաթախեմ. երբէք:

—Հրամանն ձեր արքայական հրամանն է, ասաց խորամանկ ծերունին, ես իմ պարտքս կատարեցի, նախազգուշացրի:

Շահը խոր մտատանջութեան մէջ ընկաւ. գլուխը կախ դցեց. երբեմն թառանջ էր քաշում, երբեմն աղօթք էր միմնջում, երբեմն խոշոր սաթէ համրիչն էր գցում:

Առաջին անգամն չէր, ի հարկէ, որ նա գլխատման հրամանն պէտք է տար. քանի-քանի անգամ նա ստորագրել էր ֆիրմաններ, շատ անգամ նոյն իսկ բերանացի հրաման էր տուել «հանգստացնել», «խաֆա» անել¹⁾ այս և այն յանցաւորին, խանին, բայց հրամայել գլխատել իր սեպհական եղբօրը, հարազատ եղբօր արիւնը թափել, այդ անկարելի էր թւում նրան ձիւտ է, շահզադէներին, նշանաւոր պաշտօնեաներին չեն գլխատում, իբրեւ հասարակ ոճրագործներ, այլ կամ մի փոքրիկ ֆինջան թունաւորուած սուրճ են համեցէք անում, կամ բաղնիքի տաք աւազանի մէջ երակն են բանալ տալիս, կամ կուրացնում են և կամ ներքին նացնում: Երկու զգացումն կատաղի կռիւ էին մղում հիւանդոտ, ի բնէ բարեհոգի Շահի սրտի մէջ. եղբայրական զգացումը թելադրում էր չը թաթախել ձեռքը հարազատ եղբօր արեան մէջ. սեպհական անձի և թագի պաշտպանութեան զգացումը ներշնչում էր արիւնհեղութեան անհրաժեշտութիւնը. ինքն Ազրայիլ հրեշտակապետը թելադրում էր այդ Հաջի-Միրզա-Աղասու դէմքով. վերջապէս չէ որ իր նախորդները, իր հաւը, իր պապը այդպէս են վարուել. ո՞վ է մեղաւոր, ինչո՞ւ Բէհմէն-Միրզան տեղը հանգիստ չէ նստում, ինչո՞ւ ձգգտում է զրկել իր աւագ եղբօրը, իր Շահին գահից և թագից, գուցէ և կեանքից: Երեւի այդպէս է գրուած նրա ճակատին. երեւի անէլը²⁾ եկել հասել է. այդպէս է

1) Իեղդել, 2) Մահուան ժամը. ամեն մարդի անէլը նախաորոշման տաժ է:

նախասահմանութեան կամքը. թող կատարուի ուրեմն ճակատագիրը. խեղճ եղբայր:

Շահը բարձրացրեց գլուխը. դէմքը մռայլ էր, յոգնած, աչքերը նուազած: Արդէն երեկոյ էր. արևը բաւական թեքուել էր. առանձնասենեակի բաց փէնջարայից ¹⁾ փչում էր պարտիզի զով և անուշաբոյր օդը. լսում էր աւազանների մեղմ խոխովներ: Շահը վեր կացաւ, խփեց ձեռքերին և ներս մտնող փիչխըդմէթին հրամայեց ջուր բերել նամաղի համար. այս անգամ բերին յախճապակեայ կոնք: Կատարելով որոշած լուացումն, նա սկսեց նամաղ կատարել, առաջուց մերկանալով իր վրայ գտնուած բոլոր զարդերից և գոհարներից:

Սադրաղամը նոյնպէս վեր կացաւ և լուռ կանգնած, մրմնջում էր զուրանից հատուածներ:

Երբ Շահը վերջացրեց նամաղը, նրա դէմքի վրայ երևում էր վճռականութիւն. նա արդէն վճռել էր անելքը:

Մութը սկսել էր կոխել:

«Ես չեմ կարող խաւարացնել եղբօրս կեանքը, ասաց նա սադրաղամին, բայց թող նա կուրանայ. ահա մատանիս,—և հանելով մատից արքայական մատանին, տուեց սադրաղամին.—վաղը յայտնիր իրան, որ իբր իր միջնորդութիւնները ընդունուած են և թող պատրաստութիւն տեսնի Թաւրէզ գնալու. նա կը միամիտուի. ապա մի գիշեր ուղարկիր Աբբաս-խանին, դահճապետի հետ, թող աչքերը հանեն. կուրացած՝ նա անդէն կը լինի: Ախ, Բէհմէն-Միրզա, Բէհմէն-Միրզա»:

Եւ Շահը արտասուեց:

Այդ միջոցին խափշիկ ստրուկը ներս մտաւ բաղմաճիւղ ոսկեայ աշտանակը ձեռքին, որ դրեց սենեակի մէջտեղ, իսկ կողքին՝ մի ոսկեայ մաղաշ ²⁾. ճարպէ մամի ճրագները աղօտ լոյս սփռեցին սենեակի մէջ. այդ

¹⁾ Լուսամաս ²⁾ Ունելիք, որով կտրում են ճրագի քիթը

աղօտ լոյսի փայլով, Շահի առանց այն էլ սաստիկ գունատուած դէմքը մեռելային գոյն էր ստացել. արտասուքը աչքերից շիթ-շիթ թափւում էին սև մօրուքի վրայ:

Խափշիկը լսեց միայն Շահի արտասանած վերջին բառերը, բայց նկատեց մատանու յանձնումը սադրազամին:

Այդ միջոցին մոռեղինի ղիլ ձայնը Շահի մղկիթի մինարէից խզեց տիրող ճնշող լուռութիւնը:

— Ֆէրրաշ-բաշին աղաչեց արդ անեմ, գլուխ տալով ասաց խափշիկը, որ ֆալախկան պատրաստ է, Բէգլար-բէգուն ևս բերել են բանտից:

— Հա, շատ լաւ, քիչ էր մնացել մոռանայի. գնանք սադրազամ, բրիլլիանտեայ ¹⁾ դահլիճը և տեսնենք ինչպէս են դաղում Բէգլար-բէգու ոտները—ասաց Շահը, ուրախացած կարծես, որ կարող էր բարկութիւնը թափել մէկի վրայ:

— Բայց, զուրբան, համարձակեց նկատել ծերունի սադրազամը, ես կարծում էի որ Բէգլար-բէգուն ներումն կը շնորհէք, քանի որ...

— Ոչ, ոչ, իր դործած յանցանքի համար նա պէտք է պատժուի. հազարթը Աբբասը վկայ, որ եթէ նա լիովին բաւարարութիւն չը տայ այն խեղճ մարդուկին, նա կ'արժանանայ աւելի ծանր պատժի, իսկ խալաթ նրան կարելի է տալ վաղը, այն էլ քո խաթրի համար:

Իսկապէս Շահը սրտում դառնացած էր Բէգլար-բէգու դէմ. նա աւելի ուրախ կը լինէր, եթէ ոստիկանապետը երևան հանած չը լինէր Բէհմէն-Միրզայի դաւադրութիւնը. Շահի սրտի մէջ դեռ խղճի խայթը խօսում էր. դաւադրութեան ստուգութեան մասին կասկածի նշոյլը դեռ չէր անհետացել նրա մէջ:

Փիշիւղդմէթը աշտանակը ձեռքին առաջնորդում էր Շահին սենեակների միջով, որոնք ամենքն էլ լուսաւոր-

¹⁾ Ադամանդեայ:

ուած լինելով ճարպէ կամ ճրագուի մոմերով, գրեթէ կիսամթութեան մէջ էին ընկղմուած. սագրազամը, ներքինապետը, էլիկադասի-բաշին հետեւում էին Շահին:

Իրիլլիանտեայ գահլիճը, ուր մտաւ Շահը, պալատի լաւագոյն դահլիճներէց մինն է, կից թանգարանին: Նրա առաջն է ամբողջ այդին, և հանդիսաւոր սէլամների ու ընդունելութիւնների ժամանակ Շահը սովորաբար այդ գահլիճումն է նստում փոքրիկ գահի վրայ: Ամբողջ առաստաղը և պատերը ագուցուած են հայելիների փոքր կտորներով, որոնք լուսաւորութեան ժամանակ աղամանդի նման շողեր են արձակում և այդ պատճառով նա ստացել է «աղամանդեայ» անունը:

Գարնանային մեղմ, հովասուն երեկոյ էր. լուսինը իր ամբողջութեան մէջ գտնուելով, բարձրացած էր արդէն երկնակամարի վրայ և նրա արծաթափայլ լոյսը, տարածուելով ծառերի, ծառաստանների, վարդի թփերի ու աւաղանների վրայ, տալիս էր ամբողջ այգուն կախարդական, գիւթիչ տեսք: Բաց փէնջէրէից, որ սենեակի մի ամբողջ պատն էր կազմում, բուրում էր ծաղիկների, վարդերի անուշահոտութիւն և փչում էր մեղմիկ դեփիւռ. այդ փէնջէրէի առաջ, գահի վրայ, բազմեց Շահը:

Ուղիղ, դէմ առ դէմ ընկած է մեծ աւաղանը, նրա գլխի ծայրին, կանգնած էին մի քանի ֆէրրաշներ, որոնց մէջ դողդոջուն և գունատուած՝ Բէգլար-բէգին. մի քիչ հեռու, փէնջէրէի առաջ, կանգնած էր ֆէրրաշբաշին, ակնդէտ սպասելով Շահի հրամանին:

—Սկսեցէք, հրամայեց Շահը:

Լուսնի տարածած աղօտ լոյսով կարելի էր տեսնել թէ ինչպէս ֆէրրաշները գետին դլորեցին Բէգլար-բէգուն, հանեցին ոտքից կօշիկները և գուլբաները, վեր բաշեցին վարտիքները և բարձրացնելով ոտքերը, դրին ֆալախկայի մէջ: Սէլիմ-շաթիրը սկսեց ոլորել այն պարանը, որին պնդացրուած են ֆալախկայի տախտակները, զգուշանալով, ի հարկէ, շատ սեղմել: Դէմը դէպի



երկինք ուղղած, ոտքերը բարձրացրած, Թէհրանի թըլ-
ուառ ոստիկանապետը անշուշտ չէր կարող ազատել ու-
քի եղունգները թափուելուց և յետոյքի փափուկ միսը
արիւնազանգ լինելուց, եթէ Մուշիր-Միւլլը առաջուց
հրահանգ տուած չը լինէր ֆէրրաշներին ճիպոտների և
խարազանների գործածութեան մասին:

—Վայ, վայ, մեռայ, հոգիս դուրս եկաւ, ինձ գըլ-
խովդ պտոյտ տուր, ողորմած Շահ, բախշիր ինձ, զա-
լաթ¹⁾ եմ արել, քեզ զուրբան—ահա այն աղիողորմ ձայ-
ները, որ արձակում էր Բէգլար-բէգին, ամեն անգամ
երբ ճիպոտները բարձրանում էին օդում և իջնում ֆա-
լախկայի վրայ: Այդ ձայնը սկսեց հետզհետէ նուաղել,
որից Շահը համոզուեց, որ յանցաւորը, ուժասպառ է
եղել ցաւից և հարուածների սաստկութիւնից:

Ճիշդ այդ միջոցին սադրազամը սկսեց միջնորդել:
Շահը ձեռքով շարժումն արեց և ֆէրրաշ-բաշին
պռնաց. «Բաւական է. թող Ալլահը երկարացնի Շահի
կեանքը»:

Շահի բարկութիւնը իջել էր արդէն. նա սկսել էր
նոյն իսկ փոշմանել, որ այդպիսի խիստ պատժի ենթար-
կեց ոստիկանապետին: Դիմելով սադրազամին, ասաց.

«Սադրազամ, ներում եմ Բէգլար-բէգուն, ի նկա-
տի ունենալով նրա նախկին ծառայութիւնները: Թող
նա գոհացումն տայ, ինչպէս հրամայում է շարիաթը,
իր հարստահարած մարդի ընտանիքին, և վաղը վերա-
հաստատիր նրան Բէգլար-բէգութեան պաշտօնում ու
մեր սանդուղխանայից խալաթ թող ուղարկեն: Այժմ
ամենքդ մուրախաս²⁾ էք: Ես գնում եմ էնդէրուն:

Անմիջապէս ներքինապետը վերցրեց աշտանակը և
ընկաւ Շահի առաջը, որին այս անգամ հետևում էին
միայն խափշիկ ներքինիներ և էլիկ-աղասի-բաշին: Երբ
հասան հարամխանայի դռան, վերջինս կանգ առեց:
Շահը, ներքինապետը և ներքինիները ներս մտան հա-

1) Մեղանշել եմ: 2) Արձակուած էք:

բամիսանայի բակը. վարագոյրը ցած ընկաւ և ծածկեց հասարակ մահկանացուների աչքից այդ խորհրդաւոր աշխարհի մուտքը: Էլիկ-աղասի-բաշին հէնց հարամխանայի դռան առաջ նստեց, փաթաթուած իր եափունջի մէջ և ամբողջովին զինաւորուած սկսեց հսկել, որ այլ ևս ոչ մի արարած ոտքը չը կոխի դռան շէմքից. միայն նրա դիակի վրայով կարելի էր մտնել հարամխանան, իսկ հարամխանայում Շահի պահպանութեան պատասխանատուն ներքինապետն էր իր բազմաթիւ ներքինիներով:

Երբ Շահը հեռացաւ, սադրազամը շտապով իջաւ այդին, մօտեցաւ Բէգլար-բէգուն, որ իր աղիողորմ ողբերն աւելի սաստկացրեց սլայ ոտներս, վայ ոտներս՝ լացով:

— Կաց, Բէգլար-բէգի, գիշերից յետոյ ցերեկ կայ, խաւարից յետոյ լոյս, փոթորկից յետոյ խաղաղ օդ, պատժից յետոյ վարձատրութիւն:

— Շահը, թող Ալլահը պահպանէ յաւիտեան նրա տէրութիւնը և թագաւորութիւնը— իմ միջնորդութեամբ, հրամայեց վերահաստատել ըստ պաշտօնը. վաղը խալաթը կը ստանաս. այժմ գնա տուն. հանգստացիր և աղօթք արա աշխարհիս աղօթարանի արեւշատութեան համար:

— Մեծ Մարգարէն թող վարձատրէ ըստ բարերարութիւնդ. ես ըստ տրուին եմ և նուաստ սպասաւորն:

Ապա սադրազամը, դառնալով իր փիշքարին, ասաց. «Միւշիւր-Միւլը, գնա Բէհմէն-Միրզա շահզադայի մօտ, արդ արն թէ Շահը կատարում է նրա բոլոր աղերսները և հրամայում է պատրաստութիւն տեսնել ու մինչև 4—5 օր գնալ Թաւրէզ, իր պաշտօնատեղին:

Խաիշիկ զուլը, որ ներկայ էր, գլուխը թոթովեց. նա արդէն գլխի էր ընկնում իր բոլոր տեսածից և լըսածից, որ Բէհմէն-Միրզային, այդ առատաձեռն, զուարճասէր և գեղեցիկ երիտասարդ շահզադային վտանգ էր սպառնում ժլատ, չար ոգի, բաւթառ (ինչպէս նա անուանում էր) սադրազամի լարած թակարդներից:

Այդ միջոցին, յանկարծ մտաւայ ծառից, գիշերային լուութեան մէջ լսելի եղաւ չարագուշակ բուռի անախորժ ձայնը։ Ամենքը սարսեցին։ Լանսլատճառ մեզանից մէկի օրը խաւարուելու էա, մտածեց ամեն մէկը և տխուր, տրտում ամենքը հեռացան։

Մի քանի րոպէից յետոյ ամբողջ պալատում տխրում էր գրեթէ գերեզմանային լուութիւն։

VII

Անցեալ դարի քառասնական թուականներին թէհւրանը գրեթէ ոչնչով չէր զանազանուում Պարսկաստանի միւս քաղաքներից. նոյն նեղ, գարշահոտ փողոցները անանցանելի անձրևի ժամանակ, նոյն ցեխի պատերը, մութ բազալիտները, որոնց մէջ տիրում էր նեխուած, ապականուած օդ, նոյն բաց ջրանցքները, որոնց մէջ կանայք լուանում են իրանց լաթերը, նոյն լճացած աւազանները, որտեղից ջրկիրները լցնում են ջրով իրանց թուլուղները¹⁾ և տանում ծախում բնակիչներին։ Բնական է, որ այդպիսի քաղաքում տարափոխիկ և վարակիչ հիւանդութիւնները անդադար կատարում են առատ հունձ, մանաւանդ մանկական աշխարհի մէջ։

Բամազան ամսի սկիզբն էր. երեք օր էր անցել Բէգլար-բէգու յիշողութեան մէջ անջնջելի տպաւորութիւն թողած այն նշանաւոր երեկոյից, երբ խաւարին յաջորդեց լոյսը և Բէգլար-բէգու գանահարուած մարմինը արժանացաւ արքայական խալաթի մէջ սփածանուելու։ Մոմապահութեան օրերն էին, երբ փողոցները, առաւօտից սկսած մինչև կէսօր, գրեթէ լուռ և դատարկ են լինում, որովհետև բնակիչները քնած են լինում, ամբողջ գիշերը անցկացրած լինելով կերուխումի մէջ։ Միայն կէսօրից յետոյ, սկսում են երեւալ փողոցներում մարդիկ և շուտով բոլոր մզկիթները լցում են

¹⁾ Ջրի տիկ

ազօթողներով. այդ մղկիթներում նշանաւոր քարոզիչները բացում են հաւատացողների աչքի առաջ այն երանաւէտ դրախտը, լի հուրիններով և փէրիններով, ուր մեղր և կաթ է հոսում գետերի տեղ, կամ անմահական ջուր, որ վերապահուած է բոլոր մուսլիմներին: Մըզկիթները լիքն են լինում ոչ միայն տղամարդիկներով, այլև կանանցով, որոնք կամ նստում են ծալապատիկ խտրներով ծածկուած յատակի վրայ առանձին, կամ նոյն իսկ խառն տղամարդկանց հետ, դէմքերը պինդ ծածկած իրանց ուրբանդներով և տըղած՝ իրանց չախուրների¹⁾ մէջ: Այդ դուրսեան մէջ կանայք կարող են խօսակցութեան մէջ մտնել տղամարդկանց հետ:

Արեւմուտին կամ էղանին երկու ժամ մնացած բաղմուծիւնը դուրս է խուժում մղկիթներից և այն ժամանակ փողոցները մի առանձին կենդանութիւն են ստանում: Ոգեւորութիւնը տիրում է բազարներում: ամեն մարդ, նոյն իսկ ամենաաղքատը գնում է շիրինի²⁾. և շիրինիվաճառների տօնն է բամազան ամիսը. զանազան տեսակ փէշմալներ, բահաթ լօխումներ, ղուրաբիներ, փախլաւաններ³⁾, նարազներ, այլեայլ կարկանդակներ պատրաստուում են ահագին քանակութեամբ և դարձեալ սպառողներին դժուար է լինում դոհացնել: Եւ ոչ միայն շիրինիվաճառները, այլ բոլոր վաճառողները — հացագործ, մսավաճառ, նպարավաճառ, պտղավաճառ, բոլոր բախկալները ընդարձակ և արդիւնաւոր առեւտուր ունեն բամազանի ամսին: Եթէ ժողովրդի միջակ և չքաւոր դասակարգը, սովորաբար, լի օրերում, բաւականանում է հացով, պանրով, կանաչեղէնով, մածուկով կամ թանով, բամազանին, նոյն իսկ աղքատը, աշխատում է անպատճառ միս, պտուղ, շիրինի ունենալ իր իֆթարի⁴⁾ համար: Բարեկեցիկ և հարուստ դասա-

1) Վարտիք, վրայի փոխան: 2) Քաղցրեղէն: 3) Շաքարեղէն խմորի տեսակներ: 4) Երեկոյան ընթրիքը ծովից լիտով:

կարգը արդէն պէտք է զեղիս, չուայլ իֆթար ունենայ. իսկ մեծամեծները, գլխաւոր պաշտօնեաները, ինչպէս սադրազամը, սպասալարը, բէգլար-բէգին և այլ վիզիրները ըստմանի ամիսը ահագին ծախսեր են ստիպուած անել և հարիւրաւոր, հազարաւոր մարդկանց իֆթար տալ. այդ այն միջոցն է, որով նրանք ժողովրդականութիւն են ձեռք բերում, հռչակում իբրև «հացով» մարդիկ և գրաւում են մանաւանդ հոգեւորականութեան համակրութիւնը, որովհետև իֆթարին գալիս են, սովորաբար, աղքատ սէյիդներ, մօլլաներ, գէրվիշներ, թալաբաններ, որոնց անպատճառ փիլաւ պէտք է տրուի, իսկ այդ փիլաւը, օրինակ, սադրազամի տնում, պէտք է գոնէ հազար հոգու համար պատրաստուի, որովհետև առաջուց ամենեւին յայտնի չէ, թէ որքան հոգի կը գան. Շատ վատ նշան է, եթէ իֆթարի եկող բոլոր անկոչ հիւրերին չը կարողանան գոհացում տալ:

Իֆթարից բացի կայ և սըհաբի—առաւօտեան ճաշը, որ ուտում են արեւածագից առաջ, որովհետև արեւածագից մինչև արեւամուտ այլ ևս ոչինչ չէ կարելի ուտել, ոչ խմել, ոչ ծխել. պէտք է խիստ ծով պահել, նոյն իսկ խօսքի ծով, եթէ կարելի է, չը խօսել, այլ միայն աղօթել. Կարելի է երեւակայել, թէ որքան ահագին նեղութիւն և տանջանք է, երբ ըստմանը պատահում է ամառուայ ամիսներին. ամբողջ օրը, այն ևս այնպիսի տաք երկրում, ինչպէս Պարսկաստանն է, մի կաթիլ ջուր անգամ չը խմել, չը զովացնել պապականաժ բերանը, ի հարկէ, մեծ տանջանք է, բայց առհասարակ ժողովուրդը ստոյիկաբար կրում է այդ տանջանքը, ի փառս Ալլահի, և նրա մեծ մարգարէի ու 12 իմամների, աշխատելով նոյն իսկ արեւի կիզիչ ջերմութեան տակ, իսկ բարձր դասակարգը, սովորաբար, ընում է մինչև երեկոյ: Իֆթարից յետոյ սովորութիւն է միմեանց այցելութեան գնալ, թէյ, սուրճ խմել, ղէյլան, չիբուխ քաշել և նոյն իսկ գործով զբաղուել. նոյն

կերպով վարւում են և կանայք, հարամխանաները. նրանք ևս յաճախում են մզկիթները, գնում են միմեանց այցելութեան, միմեանց մօտ իֆթարի և, առհասարակ, աւելի ազատութիւն են վայելում բամազան ամսին:

Կէսօրը նոր էր անցել. մուէզլինները նոր էին դարեւ իրանց խաչոտ ձայնով հրաւիրել մուսլիմներին վեր կենալ քնից և նամազը կատարել: Խիաբաներում կամաց-կամաց սկսում էր անցուղարձը. այս և այն խանութից դուրս էին գալիս քնաթաթախ մարդիկ, լուէյինը ձեռքին և մօտենում խիաբանի ծառերի տակով հոսող ջրանցքին ու պղպղկով, կատարում իրանց բնական կարիքը. ապա լցնելով լուէյինը նոյն ջրանցքի ջրով, վերադառնում խանութը և սաքուի վրայ սկսում իրանց նամազը:

Տօթը գնալով-գնալով սաստկանում էր դէպի Դար-վաղէ-Ղազուին տանող խիաբանի վրայ, թէև նրա երկու կողմերով տնկուած ծառերը, որոնց տակով հոսում էր առատ ջուր, բաւական զովութիւն էին տարածում: Այդ ծառերի մինի տակ, ջրանցքի վրայ կռացած, երկու կին, չարսաւներով կիսածածկուած, առանց քողի, լուանում էին աղտոտ լաթեր (օղանով¹⁾). մի քիչ ներքև ջրկիրները լցնում էին իրանց թուլուղները ջրով և ոռոգում խիաբանը՝ փոշին նստացնելու համար, կամ տանում ջուրը իրանց մուշտարիններին²⁾. Այդ ջրանցքից և գնում էր ջուրը մանր խողովակների միջով խիաբանի տների ջրամբարները: Մուսուլմանների կարծիքով հոսող ջուրը միշտ մաքուր և սուրբ է և նրա մէջ թափուող աղտեղութիւնները չեն կարող պղծել նրան. նոյն իսկ եթէ մի լճացած աւազանի մէջ սատկած կատու կամ շուն ընկնի, նրա ջուրը պիղծ չէ կարող համարուել, եթէ այդ ջրի բանակութիւնը, կշիռը եօթը լիտր է. այդ պատճառով և տան ջրամբարները լցնում են փողոցներով բաց հոսող ջրանցքներից, որոնց մէջ լուաց-

¹⁾ Մի տեսակ բոլս, որ գործ է տնւում սապոնի տեղ: ²⁾ Գնողներին:

ւում են աղտոտ լաթեր, լուացւում են նոյն իսկ մեռածների դիակներ:

—Եսասաման,—ասաց լուացք անող կանանցից աւելի տարիքաւորը իր կողքին լուացք անող մի խափշիկ կնոջ, որի ականջներից կախուած էին ստրկութեան յատկանիշ օղերը—ասում են տիրուհիդ, Լէյլա խանըմը, Իմամ-Ջումայի աչքի սիրելին է դարձել, ուղիղ է:

—Այո, Սանամ, ուղիղ է. Լէյլա խանըմի գեղեցկութիւնը համասեան խեղքից չի հանի. Իմամ-Ջուման շատ սիրում է նրան և կատարում է բոլոր նրա խընդիրքները:

—Այդ էլ բախտ է. բախկալ մաշադի Քէրիմի աղջիկը Իմամ-Ջումայի կինն է դարձել. միտի՞ր մեր գըլխին, որ այդպիսիներն էլ խանըմ պէտք է դառնան:

—Իհնչ մեծ մարդի աղջիկն է քո խանըմը. հողը նրա չէջոտ երեսին. դեռ Լէյլա խանըմին չէս հաւանում, հօ քո խանըմիդ նման անզգամ չէ:

—Անզգամը, լիւրբը քո խանըմն է, մոլորաշուրը ¹⁾ տանի նրան:

—Մոլորաշուրը քո խանըմին, բեզ տանի, բափթան:

—Ես եմ բափթառ. անի դու սև շուն, սպասիր տես քո հախից ինչպէս կը դամ. դու մոռանում ես որ իմ խանըմը Բէգլար-բէգու կինն է:

—Բէգլար-բէգին. Ձէնդ կտորի, թէ չէ քո ոտներն էլ այնպէս կը դաղեն, ինչպէս անցեալ օր դաղել են նրա ոտները: Բէգլար-բէգին ինչ շուն է Իմամ-Ջումայի առաջ...

Խափշիկուհին չը վերջացրեց. Սանամը քաշելով նրա գլխից չարշաւը, կպաւ ծամերից և Եսասամանը վայր ընկաւ մէջքի վրայ ջրանցքի ափին, թաց փոշու մէջ, ցեխոտուած:

«Վայ, վհայ»,—լսուեց խափշիկուհու աղաղակը և

¹⁾ Մեռեալ լուացող:

նա ձեռները տանելով դէպի Սանամի կողմը, չանգուեց նրա երեսը:

«Հարայ, հուրայ» — լսուեց մի այլ գողին:

Այլահը դիտէր, ինչով կը վերջանար երկու կանանց կռիւը, եթէ այդ միջոցին մի ֆէրրաշ վրայ չը հասնէր. «Հէյասըղներ¹⁾, անդգամներ, չէք ամաչում, փողոցում կռիւ էք սարքում, երեսներդ բաց. դէ, հաւաքեցէք ձեր լաթերը և կորէք այստեղից» — պռուաց մեր վաղածանօթ Սէլիմ շաթիրը, բայց յանկարծ նկատելով խափշկուհուն, փոխեց ձայնը և ասաց.

«Այդ դու ևս, Շասաման, էլի ինչ կռիւ ես սարքել»:

Սակայն Սանամը հազիւ տեսաւ Սէլիմ շաթիրին, որ ուրախացած կանչեց.

— Հաջի Սէլիմ, տես այս անդգամը ինչ աղբ է ուտում մեր աղայի մասին. դնա յայտնիր Իմամ-Ջու-մային, թող մի լաւ պատժի սրան, սև շէյթանին:

— Շէյթանը դու ես, — պատասխանեց Շասամանը և պատրաստուեց յարձակուել Սանամի վրայ, երբ մօտի տներից մի քանի կանայք դուրս գալով, վրայ թափուեցին և սկսեցին խաղաղացնել կռուողներին:

Այդ միջոցին խիարանի վրայ տներից մէկի դուռը բացուեց և մի քանի հոգի 8—10 տարեկան մի երեխայի դիակը դրած նաջաղի²⁾ վրայ, մօտեցան ջրանցքին ու նաջաղը դնելով ափին, սկսեցին լուանալ դիակը. մի ջահէլ կին, չարշաւի մէջ կիսաթաթաթուած, մի քիչ հեռու կանգնած, աղիողորմ լացում էր:

— Խեղճ Աբհայեաթ, ասաց կանանցից մինը, մի-նուճար զաւակին կորցրեց. ախ, այդ անիծեալ բկացաւ. դնանք մխրթարենք:

Շասամանը և Սանամը ջահէլ մօր վշտի առաջ իսկոյն մոռացան իրանց թշնամութիւնը և նոյնպէս հե-

1) Անամօթներ, 2) Պատգարակ մեռածների համար:

տեւեցին միւսներին: Սակայն Սէլիմ շաթիրը յարմար ըսպէ գտաւ և ասաց խափշիկուհուն.

«Շուտով գնա տուն, ասա Լէյլա խանըմին, որ մի ժամից յետոյ կը լինեմ Զուլմա մզկիթում և կը սպասեմ իրան»:

Խափշիկուհին ժպտաց և գլխով համաձայնութեան նշան տուեց:

Սէլիմը մօտեցաւ մուրդաշուրներին, կանգնեց մի քանի ըսպէ և սալամ ասելով նրանց, շարունակեց ճանապարհը:

Իսկ աղտոտ լաթերը և դիֆտերիտով մեռած երեխայի դիակը մաքրող ջուրը հոսում էր անդադար կարկաչինով դէպի ջրամբարները և աւազանները:

Երբ Սէլիմ շաթիրը հասաւ Զուլմա մզկիթը, ուր այն օր պէտք է կատարուէր ուրբաթօրեան հրապարակական աղօթքը—սէլաթ ուլ-ջումէ—մզկիթը լի էր արդէն աղօթողներով և հաւատացեալները վաղուց կատարել էին իրանց երկու ըօքէթը¹⁾, ծերունի փիշնամէզ²⁾ մօլլայի ղեկավարութեամբ, բարձր ձայնով: Մէմբարի³⁾ վրայ բարձրացել էր մի երիտասարդ մօլլա և սկսել քարոզը: Սէլիմը հանեց դռանը կօշիկները, մտաւ ներս և աչք ածեց ամեն կողմ, տնոցեց, մինչև նկատեց մի խումբ կանանց, նստոտած տղամարդկանց մէջ, փաթաթուած չարշաւներում և երեսներն ծածկած քողով. այդ կանանց մէջ նա նկատեց մինը, որի ուրբանդը պնդացրած էր չարշաւի վրայ ոսկեայ ճարմանդներով, որոնցից կախուած էր մի երկար, կարմիր ժապաւէն: Սէլիմը մօտեցաւ կամաց-կամաց և նստեց այդ կնոջ կողքին: Իր միւս կողքին նստած էր մի ուրիշ կին, որը դարձնելով երեսը նրան և կէս-բանալով քօղը, սև, լայն և թանձր շրթունքների արանքից ցոյց տուեց ձիւնափայլ ակռաները և ժպտաց, աչքով անելով: Սէ-

¹⁾ Ուրբաթօրեան աղօթքը բաղկացած է լինում երկու ըօքէթից—երկրպագութիւնից: ²⁾ Նախաաղօթող: ³⁾ Ամբիոն:

լիմը միամտուեց, որ կողքին նստածը Լէյլա խանըմն է և, ուշադրութիւն չը դրաւելու համար, սկսեց ինքն ևս միանալ այն լացին և կականին, որ բարձրացրել էին հաւատացեալները, լսելով քարոզիչ մօլլայի պատմութիւնը Իմամ Հուսէյնի և Հասանի մարտիրոսական մահուան մասին: Լացելով, նա գլուխը տանում բերում էր, կռացնում և բարձրացնում, ինչպէս սովորաբար անում են մուսուլմանները աղօթելիս կամ ղուրան կարդալիս:

«Առիժը—բացականչում էր ամբիօնից մօլլան— երբ իշաւ այն դաշտը, ուր ընկած էին իմամները, մարդկային լեզու ստացաւ, թնդացրեց սարերը, ձորերը, անտառները, ամբողջ օդը իր աղիողորմ ահեղ մռնչիւնով, տեսնելով իմամների արիւնաթաթախ մարմինները, դազանը, գիշատիչը լացեց, մենք աղամորդիներս, ինչ պէտք է անենք»:

—Վայ, վայ, ողբացին կանայք, կոծեցին տղա-մարդիկ:

«Վայ, վայ», կոծեց Սէլիմը և խօնարհեցնելով գլուխը գէպի գետին, ասաց Լէյլա խանըմի ականջին.

—Դձու ես, Լէյլա-ջան:

—Ես եմ, Սէլիմ-ջան, ղուրբան բեզ:

—Լսիր, հասել է ժամը, որ մեր մուրադին հասնենք. հասել է ժամը, որ աղատուենք Իմամ-Ջումայից և իմս լինես:

—Ի՞նչպէս. պատմիր, պատմիր, ղուրբան:

Եւ Լէյլան բարձրաձայն աղաղակեց. «Վայ, վայ, մաջլում¹⁾ Հուսէյն, վայ»:

—Լսէ՛լ ես ջհուդ աղլկայ, Եսթերի մասին:

—Լսել եմ, լսել. բէստ է մտել:

—Ես այնպէս կը սարքեմ բանը, որ Եսթերը ուղարկուի Իմամ-Ջումայի հարեմխանէն, քեզ մօտ, և այնտեղ մնայ, մինչեւ կ'որոշուի թէ մուսուլման է նա կամ

¹⁾ Իեղճ:

ոչ և համ կինը պէտք է լինի: Դու աշխատիր գրգռել Իմամ-Ջուամայի ցանկութիւնը, տուփանքը դէպի Եսթերը, գովելով նրա գեղեցկութիւնը. այդ տուփոտ ծերուկին ես լաւ ճանաչում եմ, նա այդպիսի թանկագին որսը ձեռքից բաց չի թողնի...

— Յետոյ, յետոյ:

«Վա՛յ, վա՛յ, մաջլում Հուսէյն, վա՛յ», նորից ողբաց Սէլիմ շաթիրը, և կռնալով շարունակեց.

— Յետոյ, յետոյ այն էլ կը լինի, որ ես Եսթերին յափշտակող սէյիդի նախանձը կը գրգռեմ, աչքը բաց կ'անեմ, թէ ինչի համար է Իմամ-Ջուաման պաշտպանում իրան և սէյիդը նրա ճաշը լաւ կ'եփի... մենք էլ մեր մուրազին կը հասնենք:

— Բայց սէյիդը ինչպէս կարող է տեսնել այդ բոլորը:

— Այդ ինձ թող, ես գիտեմ ինչպէս. դու ջհուդ աղջկայ հետ լաւ բարեկամացիր, իմ ասածը կատարիր, փնացածը ես գիտեմ:

— Լաւ, ղուրբան լինեմ այդ քեաքուլներին¹⁾, Սէլիմ-ջան:

— Ղուրբան այդ չինարի բոյիդ, Լէյլա-ջան:

Եւ երկուսը նորից սկսեցին. «վա՛յ, վա՛յ, Հուսէյն ջան»:

Քարողիչը վերջացրեց ողբը. ապա յայտնեց, որ կարեւոր խորհրդակցութիւն կայ և թող մուսլիմները ուշադրութեամբ լսեն:

«Դուք գիտէք, հաւատացեալներ, որ իսլամը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ յաղթող է եղել. դուք գիտէք, որ անհաւատներից միայն երեք ազգի թոյլ է տուած մեր նուիրական շարիաթով դաւանել իրանց կրօնը, վճարելով որոշ հարկ և կատարելով որոշ պայմաններ. դրանք կոչուում են Էնլ-ուլ-գիմլէք—հարկատու անհաւատներ—և դրանք են ջհուդները, քրիստոնեաները և

¹⁾ Խոպոպիք:

գերբները, թէեւ վերջիններին մի քանի օրէնսդէտներ չեն դասուած էնի-ուլ-զիմմէթի տարքը. բայց այդ երեքին էլ թոյլատրուած է իրանց կրօնի ազատ դաւանումը միայն այն պայմանով, որ հարկ վճարեն և մուսուլմանների դէմ ոչ մի յանցանք չը գործեն, նրանց տներէրից բարձր տներ չը կառուցանեն, փողոցով զնալիս նրանց տեղ տան, չը հայհոյեն մարդարէին և նրա սուրբ օրէնքը, չը շնանան մուսուլման կնոջ հետ, հրապարակաբար զինի չը խմեն, խողի միս չուտեն և իրանց կանանց հետ պոռնկութիւն չը գործեն. եթէ նրանք, անհաւատները, բռնուեն այդ յանցանքների մէջ, արժանի են մահուան:

— Այո, այո, այդպէս է շարիաթը, լսուեցին հարկւրաւոր ձայներ:

— Բայց այդ էնի-ուլ-զիմմէթի մէջ ամենաստոր և արհամարհելի մի ժողովուրդ, Իսրայէլի որդիները, ջհուդները, յանդգնեցին այս օրերս մի անլուր յանցանք գործել. իրանց աղջիկներից մինը իր կամքով ընդունել է մեր սուրբ դէնը, ամուսնացել է մեր սէյիդներից մէկի հետ, մարդարէի ճէտի հետ, բայց ջհուդները փախցրել են նրան և այժմ բէստ են մտել Շահի ախոռատան մէջ ու նրա հետ բէստ է մտել և մի ջհուդ տղայ, որ իբր թէ աղջկայ նշանածն է. Իսլամ կինը այժմ ջհուդի հետ է, և ջհուդը, անհաւատը, նայում է իսլամ կնոջ երեսին, ու մենք ոչինչ անել չենք կարող: Իսլամի սուրբ օրէնքը ոտնակոխ է լինում և ում ձեռքով, մուռտառ ջհուդների ձեռքով:

— Մահ ջհուդներին, ջհուդ-բուշան անենք, ոռնաց բազմութիւնը. մենք կը ստիպենք բէստ մտածներին դուրս գալ:

Եւ մղկիթը դրդաց խուլ որոտմամբ, շփոթ, ժը-խորային աղաղակներով:

Երիտասարդ քարոզիչը նշան արեց, որ դեռ չէ վերջացրել:

— Դեռ չուտ է ջհուդ-բուշան սարքել. առաջ ա-

ռաջարկենք հրէաներին որ տան մեզ աղջկան, ինչպէս և երիտասարդին, որովհետեւ, եթէ յայտնուեց, որ երիտասարդը խախտել է աղջկայ կուսութիւնը, երկուսն էլ, իբրեւ պոռնիկներ, քարկոծ պէտք է լինեն: Եթէ հրէաները չեն կատարի մեր պահանջը, այն ժամանակ կը խնդրենք աղայից, որ ջհուդ-քուշանի ֆիլթովա տայ:

— Սալավաթ, սալավաթ, թնդաց մզկիթը:

— Եթէ այդ յանցանքն ևս գործած չը լինէին ջհուդները, նրանք արդէն շատ երես են առել. տներ են շինում մուսուլմանների տներից բարձր, փողոցներով գնալիս տեղի չեն տալիս մուսուլմանին, առաջ իրանք են էլ-սէլամ-ալէյում ասում ¹⁾, նոր տաճարներ են շինում, ձի են նստում, մեծ լապտերներով են ման գալիս գիշերները, բոլոր առեւտուրը իրանց ձեռքն են գցել:

— Ջհուդ-քուշան, ջհուդ-քուշան, նորից ոռնաց ամբոխը:

— Ուրեմն գնացէք, պատրաստ եղէք, յայտնեցէք ամենքին և երբ հրէաները մեր պահանջը չեն կատարի, Ալլահի օգնութեամբ մենք նրանց հախիցը կը գանք:

— Սալավաթ, սալավաթ, երգեց ամբոխը և գրոհ տալով, սկսեց դուրս գալ մզկիթից:

Դուրս եկաւ և Սէլիմ շաթիրը. նա ուրախ էր և գոհ. նրան յաջողուեց լսել իր սիրուհու ձայնը. նա մտնում էր այն բոպէին, երբ վաղուց սրտի մէջ կուտակուած վրէժխնդրութեան եռ եկող կիրքը պէտք է յագուրդ գտնէր. նա ներկայ եղաւ քարոզին և իմացաւ դաւադրութիւնը, որ ուղղակի պէտք է նպաստէր իր ծրագրի յաջողութեան: Պէտք էր շտապել և ամեն բան յայտնել Բէգլար-բէգին մզկիթում անցած-դարձածի մասին, այլապէս ոչ մի ֆէրրաշ, իբրեւ բարի մուսլիման, չէր յայտնի նրան: Բազարները, փողոցները արդէն կենդանութիւն էին ստացել. տօթը անցել էր:

¹⁾ Եէրիաթով ոչ-մուսուլմանները չը պէտք է ասալ ինքեանք ողջունի ալդ խաղերն արտառանեն, չը պէտք է նոր եկեղեցի, աղօթարան կառուցանեն, բարձր տներ շինեն:

երեկոն մօտենում էր. ամեն մի մարդ մի բան գնած փէշի տակին, թաշկինակի մէջ շտապում էր իր տունը. մրգավաճառը իր միրգն էր գովում, մսավաճառը խանութի առաջ մոմեր էր վառել, հասկացնելու համար, որ մսի գինը էժանացել է. քաղցրավաճառը մի առ մի նկարագրում էր իր քաղցրաւէնների յատկութիւնները. կանաչեղէն ծախողը գոռում էր, որ իր բանջարները թարմ են: Եւ դրանց բոլորի ժխորի, աղմուկի մէջ գէրվիշները իրանց քեսչգուլը ձեռքին բռնած, տապաւրը ուսին դրած, մէջքը ծածկած առիւծի կամ վագրի մորթով, ոտաբորիկ, կոնաձև գլխարկով, գզգզուած մազերով, «եա հագ», «եա հո» աղաղակներով թընդացնում էին օդը, և անցորդի բխտինները¹⁾, շահիները թափուում էին նրանց քեսչգուլների մէջ: Մի այլ տեղ, պատի մի որևէ սաքուի վրայ, մի կասր փսեաթի վրայ նստած մի մօլլա, առաջին դրած մի փոքր սնդուկ, երգելով և գլուխը տանել-բերելով, կարդում է զուրանը. նա ֆալ բացող է և թալիսման գրող. նրա առաջ չորում են չբերք կանայք և խնդրում թալիսման անել, որ տղայ զաւակ ծնեն, կամ իրանց ամուսինները իրանց աւելի սիրեն, քան միւս կանանց, կամ ֆալ բաց անէ, արդեօք կը հասնի իր մուրազին: Մօլլան հանում է սնդուկից թալիսմանի թղթերը և եղեգնէ գրչով ինչ որ մի արիւնազանգ գոյնով նշաններ է խժբծում նրանց վրայ ու տալիս կնոջ, որ տանի կախի վզից կամ կարի թեւքից. ուրախացած կինը՝ կէս, մի, երկու զուան է գցում մօլլայի սնդուկը: Մի այլ տեղ, մի հէքեաթաբան, գլխին ժողոված քսան-երեսուն հոգի, հէքեաթ է պատմում, կամ Պրդովսու Շահնամէից կտորներ է երգում. մի ուրիշը օձեր է պար ածում, թովում է նրանց այնպէս, որ փաթաթւում են շլինքին, առանց կծելու: Ահա և հինգ կոյրեր, որոնց առաջնորդում է մի վեցե-

1) Հինգ բխտին մի շահի է, իսկ շահին հաւասար է 1½ կոպէկի:

րորդ կոյր. առաջնորդը, գաւազանը շարժելով, առաջ է գնում, սկսում է մի աղօթք, միւսները կրկնում են. նրանց ձեռքում դնում են բխտիններ, և պարկերում գցում են հաց, պտուղ:

Յանկարծ լսուեց ձայներ. «Հեռու, երեսներդ դարձրէք, կուրացէք», և վայրկենապէս փողոցով անցնողները երեսները դարձրին դէպի պատերը, իսկ խառնութներում նստածները ձեռքերով փակեցին աչքերը: Անցնում էր Շահի հարէմխանայի կանանցից մինը, զարդարուած ջորու վրայ նստած, չարչաւում ծածկուած, բազմաթիւ ծառաներով, աղախիններով և ներքինիներով: Ընդունուած սովորութեան համեմատ, Շահի կանայք կամ աղջիկները անցնելիս, տղամարդիկ, ով և լինին, պէտք է երեսները դարձնեն և կամ աչքերնին փակեն. ով չէ կուրացնում աչքը, կամ երեսը չէ դարձնում, նրա ուսերը դաղւում են ֆէրրաշների ճիպոտներով:

Թէյատներում, զահվէխաններում (սրճատուն) արդէն սկսել են ղէյլանները չաղ անել, թէյը, սուրճը պատրաստել, որ երբ թնդանօթը նետուի—ծովը բաց անելու նշանը—իսկոյն յաճախորդները կարողանան ծխել և խմել: Արդէն ժամանակն է. իսկոյն կը նետուի թնդանօթը, և փողոցները հետզհետէ դատարկւում են:

Շտապով, գեւանները ¹⁾ քաշած, գնում է Սէլիմ շաթիրը. նա աշխատում է թնդանօթը գցուելուց առաջ հասնել Բէգլար-բէգի տունը. նա կարողացել էր ճանապարհին մտնել Շահի ախուատունը և այցելել հրէաներին ու հաղորդել նրանց մզկիթի մէջ կայացած որոշումը, որի համար ծերունի հրէան դրել էր նրա ավում մի չշրաֆի—ոսկի և այժմ նա, ուրախ-ուրախ վազում էր Բէգլար-բէգի տունը,

1) Գանեփից պատրաստած սպիտակ կոշիկներ:

նրան ևս զեկուցանելու և նրանից ևս մի էնամ¹⁾ ստանալու:

«Լօթի, շատ ուրախ ես երեւում: Հը, ինչ կայ—հնչուեց յանկարծ Սէլիմի ականջին մի ձայն և մի ձեռք դրուեց նրա ուսին:

«Ս:հ, դո՛ւ ես, Իբրահիմ—ասաց Սէլիմը,—գնանք Բէգլար-բէգի տունը իֆթար անենք»:

—Է՛հ, ի՛նչ կը տան մեզ. այնքան բազմութիւն կը լինի, որ մեզ, Ֆէրիաշներիս, կրծելու ոսկր անգամ չի հասնի:

—Դու եկ, կը տեսնես թէ ինչ իֆթար կ'ունենանք: Բէգլար-բէգին դեռ էնամ էլ կը տայ մեզ:

Երկու շաթիրները հաղիւ ոտները դրել էին Բէգլար-բէգու դռան շէմքի վրայ, որ թնդանօթը արծա-կուեց:

Ծովը բացուեց. ամեն մարդ շտապեց մի ղէյլան ծխել, մի բաժակ թէյ խմել:

Բէգլար-բէգի տան դուռը բացուում էր մի մեծ պարտէզի վրայ, զարդարուած բազմերանդ, անուշաբոյր ծաղիկներով, վարդի թփերով և մի գեղեցիկ մարմարեայ աւազանով: Մի լայն քարեայ սանդուխ, աւազանի դէմ առ դէմ, տանում էր դէպի պատշգամբը, որից մտնում էր մի ընդարձակ թալարի մէջ, ամբողջովին հայեւադարձ: Թալարի վերին մասում, մի փոքր մետաքսէ գորգի վրայ ծալապատիկ նստած էր Բէգլար-բէգին, հագած Շահի խալաթը, մարդարտեայ ծոպերով և ականակուռ ճարմանդներով, որով նա վերահաստատուել էր Բէգլար-բէգութեան սլաշտօնի մէջ: Թալարը լի էր զանազան կարգի մարդկանցով—սէյիդ, մօլլա, դէրվիշ, վաճառական, խան, ղինուորական, պաշտօնեայ, ամենքն էլ ականդէտ՝ իֆթարին: Ծառաները մատուցանում էին հիւրերին ղէյլան, թէյ, սուրճ:

1) Պարգէ, որ տալիս են մեծերը փոքրերին:

Բէգլար-բէգի դէմքը խորխտ էր և սպառնալից. ոչ ոք չէր կարծի, թէ դեռ երեք օր առաջ այդ հպարտ, խորխտ մարդը ֆալախկայի հարուածներն էր կերել ամենայն հեղութեամբ: Փիշքարը, չոքած առաջին, զեկուցումն էր անում, փսփսալով ականջին:

«Մսավաճառները, ասում էր նա, պատրաստ են հազար թուման տալ ձեզ, եթէ թոյլ կը տաք մսի դինը լիտրում երեք շահի աւելացնել:

— Երեքը շատ է, պատասխանում էր Բէգլար-բէգին կամացուկ, թող աւելացնեն երկու շահի:

— Ալլաֆները ¹⁾ խնդրում են թեթեւացնել տալ իրանց վրայ դրուած հարկը. ձեզ թագտիմ ²⁾ են անում 500 թուման:

— Շատ լաւ, արդ կ'անեմ սադրազամին:

Այստեղ ևս կատարւում էր նոյնը, բայց մանրանկարական ձևով, ինչ որ երեք օր առաջ տեսանք կատարուելիս սադրազամի առանձնասենեակում:

Սէլիմ-շաթիրը պատշգամբի վրայ բացուող փէնջարէի առաջ կանգնած, սպասում էր, երբ Բէգլար-բէգի աչքը ընկաւ նրան և ասաց.

— Հը, ինչ կայ, Սէլիմ շաթիր:

— Կարեւոր արդ ունեմ, հրաման տուէք զամ յայտնեմ:

— Ե՛կ:

Մտնելով թալարը, Սէլիմը չոքեց Բէգլար-բէգի առաջ և պատմեց ականջին Զումա մզկիթում լսածը:

— Աֆէրիմ, Սէլիմ, դու արժանի ես վարձատրութեան. հիմա լսիր. գնա խոհանոց, ասա այնտեղ քեզ լաւ իֆթար տան. ապա վեր առ հետդ ընկերներիցդ մի քաջ տղայ, գնացէք միասին Բէհման-Միրզա շահ-զադէի տան փողոցը և այդտեղ լաւ հսկեցէք ու ինչ որ տեսնէք, եկէք պատմեցէք ինձ: Զգո՛յշ կացէք, ձեզ չը նկատեն:

¹⁾ Փայտ, ածուխ, գարի ծախող: ²⁾ Ընծալում են:

—Աչքիս վրայ, ասաց Սէլիմը վեր կենալով և խոր
գլուխ տալով:

Իբրահիմի հետ իֆթարն վայելելուց յետոյ, եր-
կունն էլ կէս ժամից յետոյ դիմեցին դէպի այն փո-
ղոցը, ուր դռնւում էր շահադէի տունը:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Կը օտրուցակուի)

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրեասպանութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՅ

VIII

Երիտասարդ շահադէ Բէհման-Միրզան իր բերու-
նի թալարի առաջ ձգուած մարմարէ աւազանի գլխին
չորած՝ կատարում էր երեկոյեան նամազը։ Աւարտելով
նա նոր էր սկսել կոճկել շապկի թեւքերը, նստած սա-
ջադէի վրայ ու հագնել թիրմանման դուլբաները, երբ
դրսի բակից դէպի պարտէզը մտնելու դրան վարագոյ-
րը բարձրացաւ և մի կին, ամբողջովին ծածկուած ուր-
բանդով ու շխշկացող չախչուրների մէջ շտապով ներս
մտաւ։ Անցնելով շահադէի մօտով, և ուղղելով քայլե-
րը դէպի հարամխանայի դուռն, կինը բարձրացրեց ե-
րեսի քողի մի անկիւնը և շահադէն նկատելով նրա
դէմքը, դողաց։ Սակայն կարողացաւ զսպել իր վրդով-
մունքը և ժպիտը երեսին ողջունել իր հօրեղբայր Մէ-
լիք-Գասըմ-Միրզին և իր կրտսեր շահադէ եղբայրնե-
րին, որոնք այդ միջոցին նոյնպէս ներս մտան պարտէ-
զը, հրաւիրուած լինելով իֆթարի։

Ի տես իր հօրեղբօր, Բէհման-Միրզան շտապեց
հանգնել թիրմաշալի ջուբբան, ուղղել գլխի բուխարէ

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 3.

մորթու գլխարկը և ոտքի կանգնելով խոր գլուխ տալ նրան, հրաւիրելով բազմել մեծ չինարու հովանու ներքոյ դրուած տախտի վրայ. եղբայրները մնացին կանգնած և, ընդհակառակն, իրանք խոր գլուխ տուին իրանց անդրանիկ եղբօր։

—Համարձակութիւն եմ առնում խնդրել, որ թոյլ տաք ինձ մի քանի բոպէ ներս գնալ մի կարեոր թուղթ բերելու համար, ասաց Բէհման-Միրզան հօրեղբօրը։

Վերջինս գլխի շարժումով հաւանութիւն տուեց և երբ Բէհման-Միրզան հեռացաւ, դիմելով երիտասարդ շահագողէներին, ասաց. «Բիսմուլլահ, նստեցէք»։ Շահագողէները չը նստեցին տախտի վրայ, այլ չորեցին նրա առաջ, սէջադէի վրայ։ Փիշիւրդմէթները բերին փոքր ֆինջաններով սուրճ և մատուցին ղէյլան։

Բէհման-Միրզան շտապ-շտապ անցաւ պարտէզը, մտաւ հարամխանան և զնաց ուղղակի շահագողէխանը մի սենեակը, ուր, քօղը արդէն բարձրացրած, կանգնած էր բամբիշի առաջ մեր ծանօթ Եսսաման խափշիկուհին։ Բամբիշը լաց էր լինում և երբ ամուսինը մըտաւ, «Վուրը եկել մեզ տարել է, ասաց, տես ինչ դուրծ է բերել Եսսամանը»։

—Հը, ինչ կայ, հարցրեց շահագողէն։

—Այն կայ, լացակումած ասաց Եսսամանը, որ Շահը մատանին տուել է բաւթառ Հաջուն և այս գիշեր մէմուրները ¹⁾ գալու են։ Աբդուլլան, որ երկու օր առաջ իր աչքով տեսել էր, ղէյլանը տալիս, թէ ինչպէս Շահը լացում էր, երբ մատանին յանձնեց Հաջի-Միրզա-Աղասուն և անմիջապէս ինձ ուղարկեց այն օրը ձեզ յայտնելու, այսօր իմացաւ, որ Հաջին—թող նա սատանայի և ջինների փայ դառնայ, թող Հազրաթ-Աբբասը խռով կենայ նրա գլխին—այս գիշեր է ուղարկելու մէմուրներին իր դժոխսային միաբը իրագործելու։ Աբդուլլան, եղբայրս, որ երբէք ձեր բարու-

¹⁾ Մ է մ ու ը —վճիռ և հրաման կատարող պաշտօնեակ։

թիւնները չի մոռանայ, հաղիւ ժամանակ է գտել և վաղ տալով եկել Իմամ-Ջուսի տունը. ես էլ շնչասպառ եկայ ձեզ յայտնելու, որ ձեր գլխի ճարը տեսնէք:

— Փախիր, փախիր, Բէհման, ասաց շահադէխա- նըմը և սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ:

— Սուս, սուս, բարկացած ասաց շահադէն. դի- տես, ինչ է. ուզում ես աղախինները և ծառաները ի- մանան: Պէտք է ոչ մի կերպով ցոյց չը տալ, որ մենք գիտենք մէմուլընի գալը: Եսսամանը մեզ անձնուէր և հաւատարիմ է. նա մեզ կ'օգնի և Ալլահի օգնու- թեամբ ես ի դերեւ կը հանեմ չար սատանայ Միրզա- Աղասու ծրագիրը: Կարող եմ, Եսսաման, քեզ վրայ յոյս դնել:

— Թող իմ տէրը միայն հրամայի իր անարժան ա- ղախին, պատասխանեց խափշիկուհին և նրա սև դէմ- քը փայլեց բարի ժպիտով. ես պատրաստ եմ ջանս զուրբան անել այն մարդին, որ այնքան բարի եղաւ իմ մինուջար եղբօր վերաբերմամբ:

— Ուրեմն լսիր, շահադէ խանըմ, դարձաւ իշխա- նը իր կնոջ, լսիր և դու, Եսսաման: Ինձ դուրսը սպա- սում են իֆթարի հօրեղբայրս և եղբայրներս: Ես կը գնամ և նրանց հետ իֆթար կ'անեմ, որպէս զի ծա- ռաները ոչ մի կասկած չը տանեն. ապա շահադէնե- րին կը յայտնեմ եղելութիւնը: Իֆթարից յետոյ ես կը դամ ույստեղ, պատճառ բռնելով, որ շահադէխանըմը հիւանդացել է: Երբ մէմուլընները կը գան, շահադէ- ները կը զբաղեցնեն նրանց, մինչեւ որ ինձ կանչեն հարեմխանայից, բայց մինչ ինձ կանչելը մենք կ'իրա- գործենք մեր ծրագիրը: Այժմ դուք տեղաւորեցէք փոքր արկղի մէջ բոլոր մեր ունեցած ամենաթանկա- գին գոհարեղէնը և կարեւոր թղթերն, յայտնեցէք աղախիններից երկու-երեքին, որ իֆթարից յետոյ հիւր էք գնալու շահադէ-ամուսնի¹⁾ հարէմխանէն: Դու

1) Ամու—հօրեղբայր:

այն ասա, Եասաման, դուրսը, փողոցում ֆէրաշներ չը կան:

— Ես տեսայ միայն Իբրահիմին և Սէլիմին, Բէգլար-բէգու երկու ֆէրաշներին, որոնք փողոցի սրճատնում նստած ղէյլան էին քաշում: Սէլիմը իմ բարեկամն է և ինչ ասեմ կը կատարի: Նրա կողմից ոչ մի վտանգ չը կայ:

— Շատ լաւ. ուրեմն ի գործ և թող Ալլահը բաղջր անէ իր նայուածքը այս տան վրայ:

Եւ դուրս գալով հարամխանայից, Բէհման-Միրզան վերագարձաւ բիրունին, ուր, աւաղանի դիմացի թաւարում, պատրաստուած էր իֆթարը:

— Ներեցէք հօրեղբայրս, և դուք եղբայրներս, որ ձեզ սպասեցնել տուի, բայց ձեր բոյրը մի բիչ բէյֆ չունէր և ստիպուեցայ ինքս որոնել ինչ որ կամենում էի:

— Ինչալլահ, շուտով կ'անցնի շահադէխանըմի հիւանդութիւնը:

Եւ շահադէները, լուանալով ձեռները արծաթէ կոնքի մէջ, որ մատուցին սպասաւորները, նստեցան իֆթար անելու, հրաւիրելով և մի քանի սէյիդների ու մօլլաների, որոնք անկոչ հիւրեր էին:

Թորին լուութեան մէջ կատարուեց իֆթարը. շահադէները բաջ նկատում էին Բէհման-Միրզայի դէմքի վրայ անձկութիւն, մտաղբաղ հոգս. նրանք գիտէին, որ ինչ որ մի աղէտ է սպառնում իրանց եղբօրը, բայց չը գիտէին, թէ նրա գլխին կախուած դօմօկլեան սրի թելը կտրուելու վրայ է: Վերջապէս, օտարների ներկայութեամբ խօսելն ևս անյարմար էր:

Իֆթարը վերջացաւ. պատուարժան անկոչ հիւրերը և շահադէները, սուրճի և ղէյլանի ակնկալութեամբ, ձեռները լուանալուց յետոյ, սկսեցին միսվակի և զկուտոցի գործածութիւնը. վերջինը անհրաժեշտ էր տանտիրոջ բաղաքավարութիւն ցոյց տալու համար. զկուտոցը նշան է բազմաճօխ սեղանի վայելքի:

—Աղաներ, դիմեց Բէհման-Միրզան մօլլաներին, դուք հրամայեցէք այստեղ վայելեցէք ձեր սուրճը և ղէյլանը, իսկ մենք դնանք մի բիչ հանգստանանք պարտէզում:

Պարտէզում, նստած սաղարթախիտ չինարիների հովանու տակ Բէհման-Միրզան պատմեց հօրեղբօրը և եղբայներին, որ Շահի հրամանով, այդ գիշեր դահիճները պէտք է դան կուրացնելու իրան:

—Անկարելի բան է այդ մեր եղբօր կողմից, դու նստուած, յուզուած բացականչեցին երիտասարդ շահ-էադէները:

—Դժբախտաբար, ամեն բան կարելի է, նոյն իսկ եղբայրասպանութիւնը, քանի որ Իրանի տէրը ոչ թէ Մահմէդ-Շահն է, այլ բաւթառ Հաջի-Միրզա-Աղասին. նա խելքից հանել է Շահին, տխրութեամբ ասաց Մէլիք-Գամմ-Միրզան, խոր թառանչ բաշելով: Ի՞նչ ես մտադիր անել. պէտք է շտապել:

—Ես արդէն գիտէի, թէ և չէի հաւատում, ուստի և կազմել եմ իմ ծրագիրս: Պէտք է փախչեմ և ապաստանեմ ռուսաց կայսրի դրօշակի տակ, հետո առնելով դոհարեղէններս և թղթերս. որքան կը կատաղի Հաջին, իմանալով որ որսը ձեռքից թռաւ, մանաւանդ դոհարեղէններս, որոնց վրայ տնկել է իր աչքը:

—Բայց ապահո՞վ ես, որ ռուսաց զեսպանը վաղը բեզ չի յանձնի Շահին, երբ սա պահանջէ. այն ժամանակ բեզ համար էլ պրծում չը կայ, բեզ կը մեղադրեն իբրեւ պետական դաւաճանի և կը գլխատեն:

—Ես միանգամայն վստահ եմ ռուսաց իմիւէրաթօրի վեհանձնութեան վրայ: Այժմ, լսեցէք եղբայրներս, ժամանակը սուղ է:

Եւ բոլորովին անխելի ձայնով, նա հասկացրեց շահգադէներին թէ ինչ պէտք էր անել, երբ մէմուրները կը դան: Ապա համբուրուելով հօրեղբօր և եղբայրների հետ, նա դառնապէս լացաւ: Լացին և շահ-գադէները:

— Եղբայրներս, դիմեց Ռէհման-Միրզան շահգադէներին, մեծ է Ալլահի զօրութիւնը. Շահը հիւանդոտ մարդ է, երեւի Ալլահը շուտով կը կանչի նրան իր դատաստանի առաջ. աշխատեցէք որ նոր Շահը, երիտասարդ Նասրէգդինը հօրը նման չը կործանէ Իրանը և պարսից գահը:

Այդ միջոցին հարամխանան տանող գրան վարագոյրը բարձրացաւ, մի աղախին երեւաց շէմքի վրայ և ինչ որ մի խօսք ասաց ծառաներին, որոնցից մինը, գալով շահգադէների մօտ, յայտնեց, որ շահգադէխանը մի քէյֆը նորից խառնուել է և խնդրում են շահգադէն ներս գնայ:

Ռէհման-Միրզան վեր կացաւ, գլուխ տուեց իշխաններին և ծանր քայլերով ուղղուեց դէպի հարամխանան:

Շահգադէները սրտամորմօք կսկիծով հետեւեցին նրան, մինչեւ որ վարագոյրը ծածկեց նրան իրանց աչքից:

Մէլիք-Գասըմ-Միրզան ծափ տալով, հրամայեց թէյ և ղէյլան բերել և գլգլացնելով ղէյլանի ջուրը ու քթի պնչերից արձակելով մուխը, նա ընկղմուեց խորին մտածողութեան մէջ: Երիտասարդ շահգադէները նոյնպէս լուռ և մտախոհ ծխում էին ղէյլանը:

Լիւսինը երեւաց և նրա մեղմ, արծաթափայլ լոյսով հետզհետէ սկսեցին լուսաւորուել չինարիների կատարները. ապա նրա շողը ցոլացաւ ջինջ աւազանի մէջ. աւազանի ջուրը յորդելով սկսել էր վազել պարտիզի անցքերով և նրա ներդաշնակ կարկաչիւնը, խառնուելով ծաղիկների և վարդերի բուրմունքին, հաճելի դուրսութիւն և կենարար թարմութիւն էր սփռում ամբողջ պարտիզի մէջ. մի բիշ հեռու, վարդի թփերի մէջ ծածկուած սոխակները իրանց դայլայլիկներն էին լսեցնում հերթով. սկսում էր մինը, շարունակում էր երկրորդը, աւարտում էր երրորդը: Սէր, կեանք էին երգում ծաղիկները, վարդերը, սոխակները. համակ բնութիւնը

սէր, կեանք էր բուրում, բայց, զարմանալի հակասութիւն, այդ բնութեան ծոցում նստած երեք շահագրէներ ի սրտի մէջ մահ էր թագաւորում: Եւ մահը, դարչելի, սոսկալի մահը արդէն մօտենում էր իր ճիւղղ գէմբով, յանձին մէմուրներ ի և դահիճներ ի: «Զուր չէր բայդուշի¹⁾ չարագուշակ ձայնը Շահի պալատում, մտածեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան, ահա այսօր խեղճ Բէհմանի օրը խաւարում է»:

Անցաւ մի ժամ, անձկալից, սրտամաշ ժամ: Կորած էր Բէհման-Միրզան, եթէ փախուստը չը յաջողուէր, բայց հարամխանան լուռ էր, ոչ մի աղմուկ չէր լսում:

Յանկարծ պարտիղի դրան վարագոյրը բարձրացաւ. լուսինը արդէն բարձրացել էր երկնակամարի վրայ և լուսաւորել ամբողջովին պարտէզը: Մի աղմուկ բարձրացաւ դրան մօտ և մի սպասաւոր, վազ տալով, սըփըրթնած, դողահար կանգնեց շահագրէների առաջ:

— Շահի արդալը շիներն²⁾ են և ջալլադները³⁾, հաղիւ կարողացաւ արտասանել նա: Շահագրէին են ուղղում:

— Ասա դան այստեղ, հրամայեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան:

Բայց մէմուրները, երկու հոգի, արդէն մօտենում էին, առաջնորդուած ճրագները ձեռքին բռնած փիշխըդմէթներով: Աւագը, որ մի կարճահասակ մարդ էր, մօտեցաւ շահագրէներին և խոր գլուխ տալով, ասաց. «Շահից ֆէրման ենք բերել, որտեղ է շահագրէ Բէհման-Միրզան»:

— Օրհնեալ է Շահի ֆէրմանը, ասաց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան, առանց հրաւիրելու մէմուրներին նստելու. շահագրէն այստեղ էր, մի քանի լոպէ առաջ կանչեցին հարամխանայից, շուտով կը վերադառնայ, մենք էլ սպասում ենք: Խէր է ձեր գալուստը:

1) Բուլ

2) Պալատական պահակապետ 3) Գահին:

—Այլահը աւելի շաւից պաշտպանէ շահագրէին, պատասխանեց մէմուրը, կամենալով արտայայտել այդ խօսքերով, թէ շահագրէն աւելի մեծ դժբախտութեան կարող էր ենթարկուել, բայց Աստուած գթացել է նրա վրայ:

—Միթէ Բէհման-Միրզային որ և է դժբախտութիւն է սպառնում, խորին զարմանք կեղծելով հարցրեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան:

Եւ դառնալով սպասաւորներին, հրամայեց. «Շուտ սուրճ և ղէյլան բերէք Միրզա-Աբբաս-խանի համար, իսկ ձեզանից մինը թող իմաց տայ էնդէրունին, որ շահագրէին կանչեն. թող ասեն, որ նոր հիւրեր են եկել և շահագրէխանըմին ոչինչ չը յայտնեն»:

Ապա դիմելով աւագ մէմուրին, յարեց. «Բիւսուլլահ, Աբբաս-խան, նստիր. այդ ինչ վատ լուր ես բերել»:

—Ինչ անեմ, շահագրէ, ամենքս պարտաւոր ենք կատարել Շահի մուբարէք հրամանը:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, ասացին շահագրէները, բայց ինչ հրաման է տուել Շահը:

—Աշխարհի աղօթարանը յանձնելով մեզ այս մատանին, հրամայել է մեզ կուրացնել Բէհման-Միրզա շահագրէին, իր եղբօրը:

Եւ հանելով գրպանից թիրմա շաւից կարած և ուլունքածուպ մի քսակ, Աբբաս-խանը հանեց միջից Շահի կնիքը ու համբուրելով ու գնելով գլխին, մատուցեց շահագրէներին:

Շահագրէները նոյնպէս համբուրեցին, դրին գլխընների վրայ:

—Բայց ինչ է Բէհման-Միրզայի յանցանքը, որ արժանացել է այդպիսի մեծ պատժի:

—Նա, շէյթանի դրդմամբ, մտադրուել է զրկել աշխարհիս աղօթարանին կեանքից և ինքն Շահ դառնալ:

—Որպիսի յանդգնութիւն, սարսափելի ոճիր, ար-

դարեւ, արժանի աւելի մեծ պատժի, միաբերան պո-
ռացին շահագրէները: Բայց միթէ այդ ճշմարիտ է.
միթէ նա ընդունակ է այդպիսի անլուր յանցանք գոր-
ծելու իր հարազատ եղբօր դէմ:

—Ալլահը միայն գիտէ սուտն ու ճշմարիտը, բայց
մենք պարտաւոր ենք կատարել մեզ տուած հրամանը:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, ասաց Մէլիք-Գասըմ-Միր-
զան, բայց մեր այստեղ ներկայ լինելն անյարմար է.
լաւն այն է հեռանանք, գնանք, քանի որ դժբախտին
ոչնչով օգնել չենք կարող: Միայն, Աբբաս-խան, խընդ-
րում ենք այնպէս անել, որ շահագրէն շատ չը տան-
ջուի, եթէ կարելի է, գոնէ միայն մի աչքը խաւարե-
ցնել: Շահը բարկութեան ժամանակ հրաման տուել է,
բայց յետոյ անպաճառ կը փոշիմանի և քեզանից էլ
շատ գոհ կը լինի, որ խնայել ես եղբօրը. հաւատա
ինձ, դու դեռ վարձատրութիւն էլ կը ստանաս:

—Հազրաթ Աբբասը վկայ է, որ ես շատ ցաւում
եմ շահագրէի համար և ձեռքիցս եկածը գործ կը
գնեմ մեղմացնելու նրա տանջանքը և գոնէ մի աչքը
կուրացնելու համար, բայց, դուք շատ լաւ գիտէք, որ
այս անիրաւ դահիճները գութ և կարեկցութիւն չու-
նեն և սպասում են, որ դուք մեղմացնէք շահագրէի
տանջանքը:

—Հասկացանք, հասկացանք, ասաց Մէլիք-Գասըմ-
Միրզան, դահիճները սպասում են սովորական ընծային¹⁾.
մենք պատրաստ ենք տալ նրանց առատ ընծայ. այդ
նրանց իրաւունքն է:

Եւ հանելով գրպանից լուրա ծալած թուղթ ու
ղալամդանը նա գրեց 200 թումանի հաւալայ իր
գանձապահի վրայ ու կնքելով, մեկնեց Աբբաս-խանին:

¹⁾ Պարսկաստանում սովորութիւն է, որ մեղապարտի ազգականները
պէտք է դրամական նուէր տան դահիճին, որպէս զի մեղապարտին զը-
խատելիս, դահիճը չենթարկէ նրան երկար տանջանքի, զլուսը չը կըտ-
րէ բոլթ դանակով, կամ աչքերը չը հանէ բոլթ գործիքով:

—Ահա նրանց հասնելիքը. այժմ մենք գնանք: Դժբախտ, դժբախտ եղբորորդի, հառաչելով և արտասուելով ասաց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան ու ուղղուեց երիտասարդ շահզադէների հետ դէպի դուռը:

—Շահզադէների երիվարները թող բերեն, պոռաց Աբբաս-խանը, երբ դուրս եկաւ փողոց: Նա բռնեց ձիի սապանդակը և օգնեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզին հեծնել ձին:

Փողոցում արդէն հաւաքուել էր հետաքրքիր անցորդների մի ստուար խումբ. դահիճների գալը մեծ իրարանցում էր առաջ բերել և ահագին յուզմունք, բայց ոչ որ դեռ հաստատ չը գիտէր, ում գլուխը պէտք է կտրուի:

Երբ Շահզադէները մեկնեցին, Աբբաս-խանը վերադարձաւ պարտէզ, մի քանի րոպէ փսփսաց դահիճների հետ և ապա հրամայեց փշխըդմէթներին գնալ էնդէրուն և իմաց տալ շահզադէին, որ Շահի հրամանով նրանք եկել են մի կարեւոր յանձնարարութիւն կատարելու և սպասում են շահզադէին արքայական ֆիրմանը յայտնելու համար:

Բայց որսը արդէն փախել և թռչնիկը ազատուել էր վանդակից:

Մի բաւոր դժամից յետոյ Աբբաս-խանը և դահիճները համոզուեցին, որ պէտք է ձեռնունայն վերադառնան:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(կը շարունակուի)

+

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէասպանութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

IX

Սրճարանը, ուր մտան Սէլիմը և Իբրտհիմը, լի էր ղէյլան ծխողների և թէյ խմողների ահագին բազմութեամբ: Կեղտոտ կարմիր ֆիտաները ¹⁾ գողցողի տեղ կապած ղէյլանի սպասաւորները, որոնց ճակատից ծորում էր կեղտի հետ շաղախուած բրտինքը, անդադար այս ու այն կողմն էին վազում ու տալիս որին մի ղէյլան, որին մի փոքր դաւաթ թէյ, որին մի ֆինջան սուրճ. նոյն կեղտոտ ֆիտայով նրանք մաքրում էին գաւաթները, նախապէս մխճելով սրճարանի մէջտեղի մեծ աւաղանի մէջ, որի ջուրը թէյի բաժակների ու ղէյլանների լուացումից դեղնագոյն տեսք էր ստացել: Այդ աւաղանի մէջ մըխուում էին և կաւէ լուլէիները առանց որոնց հաւատացեալները ոչ կարող են արտաքնոց գնալ, ոչ էլ նէմազ կատարել:

Երբ երկու շաթիրները ներս մտան, ամենքը ոտքի կանգնեցին՝ «բիսմուլլահ, բիսմուլլահ, աղա ֆէրրաշ-բաշի ²⁾» ասելով: Վերջին խօսքը վերաբերում էր Սէլի-

^{*)} Տե՛ս «Մուրճ» № 5.

¹⁾ Բաղնիքներում գործածուող գողնոց: ²⁾ Համեցէք, համեցէք, տէր ֆէրրաշապետ:

մին, որը թէեւ գեռ ֆէրրաշքաշիութեան աստիճանին չէր արժանացել, բայց արդէն վաղուց այդ տիտղոսն վայելում էր ամբօխից ¹⁾, սակայն երկու ֆէրրաշքերը գլխի թեթեւ շարժումով պատասխանելով յաճախորդների բարեւին, ասացին. «Ոչ, մենք կ'անցնենք դուրսը, կը նստենք սաքուի վրայ, այնտեղ աւելի զով է»:

Եւ գնալով ու նստելով սաքուի տախտակեայ տախտի վրայ, Սէլիմը պոռաց. «Բէջա, մի լաւ դէյլան չաղ արա Շիրազի թամբաքուից և երկու գաւաթ տոզ ու շիրին ²⁾ թէյ բեր մեզ համար»:

Սաքուից կարելի էր նկատել փողոցի անցուդարձը ու դիտել Բէհման-Միրզա շահգագէի տունը:

Սէլիմը տեսաւ շահգագէների գալը Բէհման-Միրզայի տունը և որովհետեւ իֆթարի ժամանակ էր, ուստի ոչ մի արտակարգ բան չը նկատեց այդ այցելութեան մէջ, բայց երբ երրորդ դէյլանը ծխելիս նա տեսաւ, որ մի կին, ըստ երեւոյթին աղախին, անցաւ սրճարանի առջեւից և ուղղեց քայլերը դէպի շահգագէի տունը, նա վեր կացաւ, պատուիրեց Իբրահիմին դիտել և գնաց կնոջ ետեւից: Լսելով իր ետեւից ոտնաձայն, կինը յետ դարձաւ ու, նկատելով որ փողոցում ուրիշ մարդ չը կայ, բարձրացրեց երեսի քօղը և Սէլիմը ճանաչեց Շասսամանին:

—Գնա տեղդ նստիր և մի շարժիր մինչև իմ դուրս գալս. երբ դուրս կը գամ հետեւիցս եկ և յարմար տեղում ամեն բան կը պատմեմ քեզ, այս գիշեր շատ բաներ կ'անցնեն:

Արագ արագ արտասանելով այս խօսքերը խափշիկունին երեսի քօղն վայր ձգեց ու մտաւ շահգագէի տունը:

Սէլիմը մնաց շուաբաժ կանգնած. նա այժմ հասկա-

¹⁾ Պարսկաստանում քաղաքովարութիւնը պահանջում է խօսակցին մի աստիճանով բարձր անուանել. եթէ հարկւրապետ է, պէտք է ասել հաղարապետ. եթէ գնդապետ է—ղօրապետ. եթէ հասարակ ղինուոր է—տասնապետ. դուլամ է—դուլամբաշի, ֆէրրաշ է—ֆէրրաշքաշի: ²⁾ Քաղցր:

ցաւ, որ մի խորհրդաւոր բան է կատարուելու այս գիշեր շահագրէի տանը և դրա համար Բէգլար-բէգին ուղարկեց իրանց հսկելու, բայց ինչ բան—նա չէր կարողանում գուշակել: «Այս սատանայ Եսսամանը եթէ եկել է այստեղ, զուր չէ եկել. ուրեմն լսենք նրան և տեսնենք ինչ կը տնօրինէ Ալլահը»:

Եւ վեռադառնալով ու բռնելով սաքուի վրայ իր առաջուայ տեղը, նա պատուիրեց չորրորդ չաղ ղէյլան ու տաններորդ տող ու շիրին թէյի գաւաթ:

Սրճարանում մի գէրվիշ հեքիաթ էր պատմում. Բուստամ Զալի ու Զոհրաբի հեքիաթը. յաճախորդները նստոտած աւազանի չորս կողմը, ղէյլանների կլկլոցի մէջ, թէյի գաւաթները դատարկելով, մէկ մէկու ետեւից, լսում էին հեքիաթբանին:

Փողոցում մարդիկ աբանների, ջուբանների մէջ, իսկ կանայք չարչանների և չախշուրների մէջ փաթաթուած անց ու դարձ էին անում մեծ լապտերները առաջներից տանել տալով ծառաներին:

Հազիւ անցած կը լինէր գիշերուանից քինդ ժամ¹⁾ և ահա փողոցի ծայրին, այնտեղ ուր շահագրէի տան պատը անկիւն էր կազմում, երեւացին երեք կանայք, որոնցից մինը թեւքի տակին մի ջաբբա²⁾ ունէր պահած, իսկ երկրորդը գլխին դրած մի բօխչա: Այդ երկու կանայք հետեւում էին երրորդին, որի մետաքս չարչաւից, ուրբանդի ոսկէ հանգոյցներից խանրմ լինելն հեշտ իմացուում էր: Փորձառու աչքը կարող էր սակայն դիտել, որ մի անբնական բան կար խանրմի քայլերի և չարժումների մէջ: Այդ երեք կանայք, տարակոյս չը կար, դուրս էին գալիս շահագրէի հարամխանայից, որի դուռն մեծ փողոցի վրայ դուրս եկող դարբանտից³⁾ էր, որտեղ ուրիշ այլ դուռը չը կար: Բօխչան տանող կնոջ չարչաւից և քայլուածքից Սէլիմն անմիջա-

1) Պարսիկները ժամի հաշիւները եղանից են սկսում, արեամուտքից, ուրեմն երրօրական մօտ ժամը 11-ին գիշերուայ: 2) Արկղիկ: 3) Նեղ, փոքր փողոց, որ մի մուտք ունի:

պէս ճանաչեց Եասամանին. նա ենթադրեց, որ շահ-
զադէ խանըմը երեւի հիւր է գնում Լէյլա խանըմի մօտ
և Եասամանը եկել է հրաւիրելու ու առաջնորդելու,
զարմանում էր միայն որ իշխանունհին միայն մի աղա-
խին է վեր առել հետը, հակառակ սովորութեան և
ոտքով է գնում, փոխանակ ոսկեսարաս ջորու կամ սպի-
տակ էշի վրայ հեծնելու:

Երբ երեք կանայք մօտեցան սրճարանին, շաթիրները
վեր կացան և Սէլիմը խոր դուրս տուեց առաջից
գնացող խանըմին. վերջինս մի տեսակ ցնցուեց, կար-
ծես երկիւղից. բայց Եասամանը մօտենալով նրան ինչ
որ փսփսաց ականջին և խանըմը շարունակեց ճանա-
պարհը: Այդ միջոցին յանկարծ մի իրարանցումն սկսուեց
փողոցում: սրճարանից մարդիկ սկսեցին դուրս թափ-
ուել և վազել դէպի շահզադէի տան մեծ դուռը. «Ալլահ,
Ալլահ, լուում էին ցած ձայնով արտասանուած խօսքեր,
դահիճներն են եկել, ինչ է պատահել»: Խանըմի ծընկ-
ները կարծես կծկուեցին. նա արձանացած կանգ առաւ
սրճարանի մօտ, բայց Եասամանը մօտենալով կամաց
միմնջաց. «ի սէր Ալլահի, աղա, բեզ մի կորցնի, մեզ ոչ
ոք չէ կարող ճանաչել, այս իրարանցումի մէջ կարող
ենք աննկատելի կերպով հեռանալ, սիրտ առ»: Եւ
դառնալով Սէլիմին, ասաց նրան. «եկ մեր ետեւից,
անհրաժեշտ է, յետոյ կը վերադառնաս այստեղ»:

Եւ երեք կանայք առանց որևէ ուշադրութիւն
հրաւիրելու իրանց վրայ դուրս եկան փողոցից և մտան
մի այլ նեղ փողոց: Սէլիմը, պատուիրելով Իբրահիմին
գնալ շահզադէի տունը և հսկել, հետեւեց կանանց:

Նրանք դուրս եկան նեղ փողոցից. մտան այն մեծ
փողոցը, որ յայտնի է այժմ Զըրադ-զազի անունով և
շտապ շտապ գնում էին մինչեւ հառան այն Բազարէի¹⁾
առաջ, որ կից է ռուսաց դեսպանատան շինութեան:
Այդտեղ փոխանակ շարունակելու ճանապարհը դէպի

¹⁾ Փոքր բազար

Իմամ-Ջումայի տունը, նրանք մտան Բաղարչէյի մէջ և երբ երեւաց ռուսաց դեսպանատան մեծ դուռը, խանըմը յանկարծ վազեց, իբրեւ տղամարդ, եւ մի թռիչքով մտաւ դեսպանատան բակը բաց դռնից—իսկ դուռը բաց էր րամազանի պատճառով—այնպէս որ դռան առջև իրանց հրացանները չատմա խփած սարքաղները նոյն իսկ ժամանակ շունեցան տեղից վեր կենալու: Խանըմի ետեւից ներս վազեցին երկու աղախինները, որոնցից մինը անմիջապէս ցած դրեց բօխշան և այնտեղից հանեց տղամարդի ջուբբա, գլխարկ և կօշիկներ: Խանըմը դէն ձգեց չարշաւը, հանեց չախշուրները, ուրբանդը եւ երբ հագաւ տղամարդի շորերը, ապշած եւ դուրսը կանգնած Սէլիմի աչքերին երեւաց երիտաւարդ, գեղեցիկ Բէհման-Միրզա շահադէն:

Ի տես Շահի եղբոր դիւանատան զինուորները և զուլամները վեր թռան եւ հրացանները բռնելով զինուորական պատիւներ տուին շահադէին, որն, դիմելով զուլամներից մէկին, բարձրաձայն ասաց. «Գնացէք յայտնեցէք ջանաբ վէզիր-մուխտարին ¹⁾, որ Բէհման-Միրզա շահադէն եկել բէստ է մտել ամենահզօր ռուսաց իմիէրօթօրի դրօշակի տակ»:

Եւ անմիջապէս զնաց ու կանգնեց մեծ դռան այն կամարի տակ, որի վրայ ծածանւում էր ռուսական դրօշակը:

Այդտեղ, նա ազատ շունչ քաշեց. նա ապահով էր. նա գիտէր, որ ռուսական հզօր արձանի թեւերի տակ գտած ապաստարանը, բէստը այնքան նուիրական է, որ նոյն իսկ ինքը Մահմէդ Շահը եթէ գալու լինի, ոչինչ անել չէ կարող. Դեսպանն եւս, երկրի նուիրական աւանդութիւններն խախտել չէ կարող, ուստի եւ կամայ ակամայ ստիպուած է իր հովանաւորութիւնը շնորհել յանուն ռուսաց մեծազօր կայսրի:

Ապա գառնալով իր աղախինն ասաց. «Բէգում,

¹⁾ Բարձրապատիւ լիազօր դեսպանին:

գնահատելի ճանաչողական, որ կեանքս ապահով է»:

Եւ առնելով Եսասմանի ձեռքից շաքար, որի մէջ էր իր ամբողջ գոհարեղէն գանձը, յուղուած ասաց. «Շնորհակալ եմ, Ալլահը թող օրհնի քեզ, թող իմամ-Րիզան վարձահատոյց լինի քեզ քո անձնուիրութեան համար, առ այս մատանին յիշատակ»:

Եսասմանը չորեք և համբուրեց շահագողէի փէշերը, և ստացաւ զմրուխտի թանկագին մատանին. խափշիկուհին լացեց. «Թող Ալլահը սիրագիւն ¹⁾ անէ քո թշնամիներին»:

— Իսկ դու, Սէլիմ շաթիր, գնա պատմիր անցած-դարձածը Բէգլար-բէգուն. թող նա և քեօսա ²⁾ Հաջին կատողեն բարկութիւնից. ասան որսը թռաւ:

Սէլիմին մնում էր միայն խոր գլուխ տալ և հեռանալ: Նա գնում էր կոր ի գլուխ. այժմ միայն հասկացաւ թէ որքան մեծ վտանգ է սպառնում իրան. կարող են կարծել, որ ինքը նպաստել է Շահագողէի փախստին և այն ժամանակ ոչ ոք նրա գլխին մի բխտի անգամ չի տայ: Ի՞նչ անել, ինչպէս ազատուել.

— Ախ, անիծեալ Եսասման, այս ինչ օյին հանեցիր գլխիս. հիմա ես ի՞նչ անեմ:

— Ես քեզ այդքան յիմար չէի կարծում, աղա Սէլիմ, ի՞նչ պէտք է անես. պէտք է օգուտ քաղես և դեռ ընծայ ստանաս Բէգլար-բէգուց: Վաղիր, պատմիր Աբբաս-խանին և Բէգլար-բէգուն ինչ որ տեսար աչքովդ և լսեցիր ականջովդ. չէ որ դեռ ոչ ոք չը գիտէ որտեղ է փախել Շահագողէն: Իմ անունս մի տար, իսկ Բէգումի համար ինքը կ'ասի, որ չէր իմանում խանըմը ուր է գնում և կարծել էր, որ խանըմն է, որովհետեւ Շահագողէն խանըմի շորերն էր հագել: Շուտ արա վազիր, իսկ ես կը գնամ տուն:

Սէլիմը քաշեց կրունկը և սլացաւ. Երբ նա հա-

1) Հալածական, 2) Գօշ:

սաւ Բէհման Միրզայի տունը, այդտեղ արդէն հասկացել էին փախուստը և մեծ իրարանցումն կար։ Աբբաս-խանը սաստիկ յուսահատ՝ ֆալախկայի էր կապել տունը Շահզադէի սպասաւորներին, և պահանջում էր յայտնել, թէ որտեղ է թաղնուել Շահզադէն։ «ձեզ փայտի տակ սատկեցնել կը տամ, գոռում էր նա, ձեզ թիբա-թիբա անել կը տամ, ձեր միսը աքցանով պոկել կը տամ, ձեր լէշը փողոցներով քաշ քաշ անել կը տամ, եթէ չը յայտնէք, որտեղ է թաղնուել Շահզադէն»։

—Վալլահ, Բիլլահ, չը գիտենք, անտեղեակ ենք, լացում էին խարազանի հարուածների տակ սպասաւորները։

Դահիճները նոյնպէս յուսահատ էին. եթէ Շահզադէն չը գտնուի, նրանք չեն ստանայ այլ եւս Մէլիք-Դասըմ Միրզայի տուած 200 թուման նուէրը։

Այդ բոլէին լեղապատառի նման բակը մտաւ Սէլիմը։

—Խան, ասաց նա, գլուխ տալով Աբբաս-խանին, ես գիտեմ որտեղ է Շահզադէն։

Եւ նա պատմեց ինչ որ գիտէր. նա, ի հարկէ, չէր կարող երեւակայել, թէ կնոջ հագուստի մէջ Շահզադէն է. նրան միայն կասկածելի էր թուացել, որ Շահզադէ խանըմը մի հոգի աղախնու հետ գուրս էր եկել տանից, հետեւել էր տեսնելու, թէ որտեղ է գնում, և այդ ձեւով իմացել էր պատահածը։

Աբբաս-խանի ուրախութեան սահման չը կար. նա այժմ իր գլուխը ազատուած տեսաւ. նա իսկոյն յղացաւ մտքում ծրագիրը, ինչպէս պէտք է յայտնէր եղելութիւնը Շահին և սադրազամին։ Երբ նա եկաւ, Շահզադէն արդէն վաղուց կանացի հագուստով փախած է եղել և ոչ ոք չէր կարող կասկածել ու ըմբռնել, թէ Բէհման-Միրզան կանացի հագուստ կը հագնէ։ Նա գիտէր ուրեմն իր գլխի գալիքը և հետն էլ տարել էր իր գոհարեղէնը։

Եւ հրամայելով արձակել սպասաւորներին ֆալախ-

կայից, նա ձի նստեց ու բշեց դէպի սադրազամի տունը:

Սէլիմ շաթիրը վազեց Բէգլար-բէգու տունը, որպէս զի ինքն առաջինը յայտնի ոստիկանապետին անցրը:

Այդ երեկոյ Բէգլար-բէգին իր երանութեան գազաթնակէտին հասած էր կարծում իրան. երկու ամիս առաջ, իբրեւ հաւատարիմ մուսլիմ, նա չորրորդ քեանքին էր կատարել և օրինական երեք քեաբինաւոր կանանց թուին աւելացրել էր չորրորդը. նա առել էր Շահզադէ Աբգար-Միրզայի աղջկան և այդպիսով ունէր Շահզադէ խանըմ կին: Սակայն յիմարութիւն էր ունեցել մի սխալ գործելու, որ իրան շատ թանգ էր նստել. յոյս դնելով իր գեղեցկութեան, հարստութեան վրայ, նա թոյլ էր տուել իրան խախտել աւանդական սովորութիւնը, որի համաձայն ամուսինը, երբ մտնում է անկողին, և կինը Շահզադէ խանըմ է, պէտք է սպասի մինչեւ կինը մտնի անկողին—առադաստ, ապա ամուսինը պէտք է մտնի անկողին ոչ թէ կողքից, այլ ներքեւից, կնոջ ոտքերի կողմից, բարձրացնելով վերմակը և սահեցնելով իր գլխի վրայով: Դա յարգանք և պատիւ է, որ տրւում է կնոջ ծագումին: Կնոջից է կախուած ազատ կացուցանել ամուսնուն այդ յարգանքը մատուցանելուց: Արդ, Բէգլար-բէգին մտել էր անկողին ոչ թէ ներքեւից այլ կողքից և սաստիկ գրգռել էր Շահզադէ խանըմի բարկութիւնը. նա վռնդուել էր անմիջապէս և այդ օրից Շահզադէ խանըմը զլանում էր թոյլ տալ նրան կատարել իր ամուսնական պարտաւորութիւնը: Վերջապէս ընծաներով և աղաչանքով կարելի էր եղել ողորել և կակղացնել գեղանի հարսի սիրտը, որն, վերջապէս ղիջել էր թոյլ տալու նրան անխափան կատարել իր ամուսնական պարտաւորութիւնը պահպանելով, ի հարկէ աւանդական ձեւականութիւնը:

Այդ երեկոյ, իֆթարից յետոյ, Բէգլար-բէգին շտապել էր սովորականից մի քիչ առաջ մտնել հարամ-խանէն. նա արդէն հաշտուել էր շահզադէ խանըմի հետ. աղախինները արդէն փռել էին գորգի վրայ ան-կողինը և Բէգլար-բէգին գօտին բակած, գլխարկը՝ հանած և թիրմա արաղչինը ¹⁾ դրած, սպիտակ վար-տիրով, սառն օշարակի գաւաթը ձեռքին պչրանք էր ցոյց տալիս սէգ և սիւրմայով շպարուած իշխանու-հան, որ հագին ունէր միայն հարէմական զգեստ ²⁾. նա շէյր ³⁾ էր ասում Հաֆիզից, Սադիից. նա նմանե-ցնում էր շահզադէ խանըմի ոտները եղնիկի ոտներին, իրանը՝ նօճի ծառին. նա գովում էր նրա երեսի խալը. «այդ խալին—սգեւորուած պոռում էր նա, կրկնելով, բանաստեղծի խօսքերը—կը բաշխեմ Սամարղանդը և Բուխարան»:

Հասել էր արդէն րոպէն, եւ գոռոզ Բէգլար-բէ-գին պատրաստում էր աւանդական եղանակով առա-դաստ մտնել, երբ յանկարծ հարէմխանայի գրսի դու-ռը պինդ կոփուեց: Որ մահկանացուն էր համարձա-կում այդպէս անյարմար րոպէին խանդարել Բէգլար-բէգու երանաւէտ հանգստութիւնը. չէ որ խիստ պատ-ւէրներ էր տուել, որ մինչեւ սհատիի կերակուրը իրան շանհանգստացնեն: Այդ կոփոցի մէջ նա մի չարագու-շակ բան զգալով, սարսուեց. շատ էլ հանգիստ խըղճ-մտանք չունենալով, նա կարծեց, որ գուցէ աշխարհի աղօթարանը նորից բարկացել է իր վրայ. նրա վախե-ցած երեւակայութեան առաջ նորից պատկերացաւ փալախկան եւ գուցէ մետաքսէ պարանը...:

Կոփոցը սաստկանում էր. շուտով լսուեց ոտնա-ձայն. մի քիչ յետոյ աղախիններից մինը վարագոյրի ետեւից կամաց խօսեց. «խան, ֆէրրաշբաշին ասում է, որ իսկոյն պէտք է բիրունին գնաք. ծանր բան է

1) Թասագ. 2) Հարէմում կինը կիսահագնուած պէտք է լինի, մա-նաւանդ անփոխան. 3) Ոտանաւոր:

պատահել. Սէլիմ շաթիրը այս բոլորէն լեղապատառ, վատ լուր է բերել:

Բէգլար-բէգին ծլունկ եղաւ տեղից. նա մոռացաւ եւ սէրը եւ շէյրը. նա շտապով հագնուեց, գօտին կապեց, շուբան ձգեց եւ սլացաւ դուրս: Բիրունիի աւազանի մօտ կանգնած էր Սէլիմը, որ խոր գլուխ տուեց եւ սպասեց մինչեւ Բէգլար-բէգին կը հարցնէ. նա պատմեց թէ ինչպէս Բէհման-Միրզա Շահզադէն կնոջ ծպտեալ կերպանանքով փախել էր եւ ապաստանել ռուսաց դեսպանատունը, ինչպէս Աբբաս-խանը սադրազամի ֆէրրաշբաշին եկել էր Շահզադէին կուրացնելու եւ գոհարեղէնի ջաբբան վեր առնելու, բայց Շահզադէն վաղուց անհետացել էր: Սէլիմը չը մոռացաւ յայտնելու, որ ինքն է եղել Շահզադէի փախստի տեղն իմացողը:

— Էֆէրիմ, էֆէրիմ, ասաց Բէգլար-բէգին Սէլիմին, ուսը խփելով. բեզ մի լաւ ընծայ կը հրամայեմ տան»:

Բէգլար-բէգին վերստին գտել էր իր լաւ տրամադրութիւնը. սեփական վտանգի երկիւղն անցած լինելով, նա գոհ էր, որ Շահզադէն փախել է. որովհետեւ սադրազամը նրան չէր յայտնել գործի էութիւնը, այլ միայն պատուիրել էր հսկել տալ Շահզադէի տունը: Այժմ նա զգացնել կը տայ ծերունի սադրազամին, որ եթէ գործը յանձնուած լինէր իրան, այդպիսի ելք չէր ունենայ. միւս կողմից նա կարող էր պարծենալ, որ իր ֆէրրաշներն են իմացել առաջինը Շահզադէի ապաստարանի տեղը: Որքան պիտի կատարէ ծեր աղւէտը տեսնելով, որ որսը փախել էր իր ճիրաններից:

Բէգլար-բէգին հրամայեց անմիջապէս թամբել ձիերը եւ հետն առնելով ֆէրրաշբաշուն ու Սէլիմին, շտապեց սադրազամի ապարանքը:

— Գնացէք ամենակարճ ճանապարհով, հրամայեց նա իր ձիաւորներին. գնացէք հրէաների թաղի միջով:

Արդէն կէս գիշեր էր. փողոցներում անցուղարձը դեռ շարունակուում էր, բայց հրէական թաղում լուռ-

թիւնը արդէն տիրում էր: Անցնելով սինապոզի առջեւից, Բէգլար-բէգին նկատեց, որ այնտեղ լոյս կայ եւ լսում է աղմկալից խօսակցութիւն: Նա պատուիրեց Սէլիմին մնալ հրէաների թաղում եւ իմանալ սինապոզում այդ ժամին գումարուած ժողովի պատճառը:

X

Հրէական թաղը Թէհրանի ամենակեղտոտ թաղերից մինն է. որ փողոց մտնէք, անմիջապէս զգացում է այն բնորոշ հոտը, որ յատուկ է հրէական բնակութիւններին: Կարելի է կարծել, որ այդ թաղի բոլոր բնակիչները մուրացիկ աղքատներ են. ոչ ունեւորն է որոշում, ոչ աղքատը. ամենքը գրեթէ մի տարազով հագնուած, եւ հագնուած բուն պարսկական ձեւով. միայն զադաքի բաճկոնակի վրայ կարուած կարմիր նըշանը մատնում է հրէային: Մեր պատմութեան ժամանակ առելութիւնը եւ հալածանքը Իսրայէլի զաւակների դէմ դեռ շատ սաստիկ էր եւ այդ պատճառով հրէաները, միշտ ենթակայ կողոպտուելու վտանգին, աշխատում էին չը գոգուել մուսուլմանների ընչաքաղցութիւնը եւ ագահութիւնը. նրանք իրանց ձեացնում էին աղքատ զաղարոսներ, թէեւ այդպիսիների թիւն եւ իրողապէս քիչ չէր: Անմաքրասիրութիւնը, կեղտոտութիւնը այնքան մեծ էր հրէաների մէջ, որ նոյն իսկ պարսիկները, որոնք, սովորաբար, չեն փայլում առանձին մաքրասիրութեամբ, զգուանքով էին խօսում քէսիֆ ¹⁾ ջհուզների մասին:

Փողոցները մուլթ էին եւ միայն լուսնի աղօտ լոյսով լուսաւորուած, բայց այնու ամենայնիւ կարելի էր նկատել, որ այդ գիշեր մի անսովոր շարժումն եւ յուզմունք կար հրէաների թաղում: Դէպի սինապոզը տանող ճանապարհի վրայ նկատուում էին ստուերներ, ո-

¹⁾ Աղբատ:

րոնք սահում էին պատերի տակով. դրանք մարդկային ստուերներ էին. երկիւղը ստիպում էր նրանց անդադար յետ նայել, տեսնելու համար, թէ ոչ որ հետամուտ չէ իրանց և այդ պատճառով այդ ստուերները կծկուեցին պատերի տակ, երբ յանկարծ երևաց Բէզլար-բէգին իր ձիաւորներով: Հրէաները լեղապատառեղան կարծելով, որ ամբոխը գալիս է Ջհուդ-Քուշան սարքելու, բայց տեսնելով, Բէզլար-բէգուն միամտուեցին և մինչեւ դետին խոնարհութիւն մատուցին նրան:

Շաթիր Սէլիմը, որ ճանաչում էր հրէաներից շատերին, մօտեցաւ նրանց, խօսակցութեան բռնուեց և իմացաւ, որ այդ գիշեր հրէական մզկիթում կամ սինագոգում, որն իր արտաքին ձևով մզկիթից ոչնչով չէր զանազանուում, պէտք է Ծերակուտական ժողով դուամարուի հրէայ աղկկայ հարցը վճռելու համար և այդ նպատակով Շահի ախոռատանը բխտ մտած ծերունի հրէան, Եսթերի հայրը, ինքն Եսթերը և նրա նշանած Սաւուղը, միաբաւորի թոյլտուութեամբ, ծածուկ եկել են մզկիթը:

Սէլիմը միացաւ հրէաներին, ասելով որ նա պահպանութիւն կ'անի նրանց և ամենքը ուղեւորուեցին սինագոգը:

Հրէական մզկիթը անճաշակ և անճոռնի կերպով շինուած փայտածածկ մի մեծ աղօթարան էր. գետնին տարածուած խտիրների վրայ ծալապատիկ նստել էին հրէայ ծերունիները. երիտասարդները կանգնած էին լուռ մի կողմում, իսկ գիմացի կողմում նոյնպէս խտիրների վայ, չարշաւներում փաթաթուած նստած էին կանայք:

Մի բանի պղնձեայ մեծ և բարձր եօթնաճիւղեան աշտանակներ, որոնց մէջ տնկուած էին ճարպէ մոմեր, աղօտ կերպով լուսաւորում էին մզկիթը:

Տխուր էր այդ վայրը, տխուր և վշտալից էին նրա մէջ դումարուած Իսրայէլի զաւակները. տխուր էր Իսրայէլը:

Վեր կացաւ տեղից ծերունի խախամբաշին և աղօթողների խորին լռութեան մէջ արտասանեց.

«Լաց, լաց, Իսրայէլ, մոխիր և հող ցանիր գլխիդ, զի ծանրացաւ Տիրոջ աջը քո վրայ»:

Եւ յանկարծ սկսուեց մի ողբ, սուգ ու շիւան պատեց ամենքին: Լացում էին և ծերունիները և երիտասարդները, լացում էին կանայք և ջահէլ աղջրկերքը:

«Տէր Եհովա, Տէր Սաբաօթ, աղաղակ ենք բարձրացնում քո աթոռին, ունկն դիրքո ծառաներին» — նորից լսուեց ըստականապետի լացախառն ձայնը:

«Մենք նստած ենք, Տէր զօրութեանց, խաւարի մէջ. մենք պաշարուած ենք երկիւղով: Մենք խորտակուած ենք և վիրաւոր, իբրեւ ծառի ոստը՝ կտտաղի փոթորկից. այսօր ճնճղուկի վիճակն անգամ երանելի է մեզ և նախանձելի»:

— Հող և մոխիր մեր գլխին, ողբացին կանայք:

— Հող և մոխիր վախկոտների գլխին, լսուեց երիտասարդների խմբից մի ձայն, թոյլ և անվստահ:

«Տէր զօրութեանց—նորից լսուեց ըստականապետի խիստ ձայնը—մինչեւ երբ գերի մնանք և պանդուխտ օտար երկրում: Այն հողը, որ Դու մեզ ապրելու սահմանեցիր, բանտ դարձաւ և ծով արտասուքի: Մեր տունը սոսկալի բանտ դարձաւ, հացը՝ արիւն, ջուրը՝ դառն բան լեղի: Ծիծեռնակը երկու հայրենիք, երկու տուն ունի. մենք մէկից անգամ զուրկ ենք: Թշուառաւացանք մենք, Տէր, որպէս ծաղիկ պոկուած մայրարմատից: Ուր է, Տէր, քո խոստացած Մէսիան»:

— Ուր է Մէսիան, ուր է Մէսիան, աղաղակեցին կանայք:

— Չը կայ Մէսիա, նորից լսուեց մի ձայն, այս անգամ աւելի որոշ և կտրուկ:

— Անօրէնութիւնն և անբարշտութիւնն է խօսում քո բերանով, Իսրայէլի անխոհեմ զաւակ—ասաց բահան. — լուր և ունկն դիր. մեծ է Աբրահամի, Իսրայէլի

Աստուածը: Յիշիր Սաղմոսի խօսքերը. «Ես ամբարշտին տեսայ գոռոզ ե տեղը հաստատ ինչպէս լայնատարած դալար ծառը. բայց մէկ էլ անցնելիս՝ ահա չը կար նա, ման եկայ նրան և չը գտնուեց»: Այսպէս կը լինի ամբարշտի վերջը:

— Հող և մոխիր մեր գլխին, դարձեալ կոծեցին կանայք:

«Տէր, մինչ երբ բոռերը խայթոց, խոզերը ժանիք ունենան, իսկ մենք վէրքեր»:

«Մինչ երբ երկաթը թշնամու ձեռքում, իսկ մեր ձեռքերը երկաթում»:

— Մինչեւ երբ, մինչեւ երբ, յանկարծ թնդաց մի զօրեղ ձայն և մի երիտասարդ, դուրս գալով երիտասարդների խմբից, եկաւ կանգնեց մզկիթի մէջտեղ. մինչեւ այն ժամանակ, երբ ձեր ձեռքերն ևս կը սովորեն երկաթը գործածել, թշնամու երկաթի դէմ՝ երկաթով պատասխանել և յոյսը դարբերով Մէսիայի վրայ չը դնել:

— Սաւուղ, Սաւուղ, բայց անօրէնութիւնն է խօսում քո շրթունքով:

— Ոչ, արդարութիւնն է խօսում. լսեցէք հայրեր, մայրեր, եղբայրներ և քոյրեր:

Ամենքը յառեցին աչքերը Սաւուղի վրայ. դա այն երիտասարդն էր, Եսթերի նշանածը, որին մենք տեսանք մեր պատմութեան սկզբում, երբ մուսուլման ամբոխի հարուածներից չչմած, գլխիկոր գետին էր ընկել: Նա հազիւ 22 տարեկան կար. չը նայելով նրա հագուստի պարզութեան, նրա գեղեցիկ դէմքը, մանաւանդ այդ դէմքի նուրբ գծագրութիւնը իսկոյն աչքի էին ընկնում. աչքերը սեւորակ և մեծ, փայլում էին. ճակատը լայն և բաց էր. զայրոյթի, վշտի բուռն ցնցումը տալիս էր նրա պատանեկական դէմքին առնացի արտայայտութիւն: Աշտանակների մոմերի արձակած աղօտ լոյսը ընկնելով նրա դէմքի վրայ, աւելի

չեղտում էր նրա գեղեցկութիւնը գիշերային խաւարի մէջ:

— Լսեցէք հայրեր, մայրեր, եղբայրներ և քոյրեր, կրկնեց նա, թող ձեր որդին և եղբայրը ձեր առաջ չնորհ գտնի. մի բարկանաք յանդգնութեանս վրայ և մի դատապարտէք ինձ. եթէ իմ լեզուս պապանձուի, քաւրերը և ժայռերը կը խօսեն: Ձեզ ամենքին բա՛լ յայտնի է մեր դրութիւնը. դա ստրուկի, անարգ ստրուկի դրութիւնն է. մենք տէր չենք ոչ մեր գոյքին, ոչ մեր կեանքին, ոչ մեր պատուին. մենք անզօր ենք պաշտպանելու մեր մայրերի, մեր կանանց, մեր քոյրերի պատիւը. մենք վարում ենք անարգ կեանք, արհամարհուած, ատուած ամենքից: Վերջին մոլսուլման գեադան անգամ իրաւունք է համարում նախատել մեզ. թքել մեր վրայ, բեասիֆ ջհուդ անուանել մեզ: Լեղի է այն ջուրը, որ խմում ենք, աղու է այն հացը, որ ուտում ենք. շունը մեզանից աւելի պատիւ ունի և այս անարգ, ստրկական, անասնական վիճակը մենք համբերութեամբ տանում ենք, կրում ենք սերնդից սերունդ, հարիւրաւոր դարերից ի վեր: Մեր մէջ անհետացել է զգացումը, ամօթի, բարկութեան, վրէժխնդրութեան զգացումը. մենք ինքներս դէմ ենք անում մեր պարանոցները մեր թշնամիների սրին. մենք մոլկնից աւելի վախկոտ ենք դարձել, մենք մեր սեփական ստուերից վախում ենք: Եւ այս ամբողջ անարգութիւնը մենք տանում ենք, որովհետեւ 2000 տարուց ի վեր սպասում ենք, որ կը դայ Եհովայի խոստացած Մէսիան, որը կ'առաջնորդէ մեզ նորից Աւետեաց երկիրը, մեր անձկալի հայրենիքը, կը նուաճէ ամբողջ աշխարհը, Իսրայէլի լծին կ'ենթարկէ մեզ հարստահարող, ճնշող ազգերը, մեր ոխերիմ թշնամիներին և թոյլ կը տայ մեզ յագեցնել մեր վրէժխնդրութեան ծարաւը, լուանալ, սըրբել դարերով մեր վրայ կուտակուած անարգական արատը: Աւաղ, 2000 տարի մենք սպասում ենք այդ Մէսիային, բայց նա չը կայ ու չը կայ. Տէրը, Որրա-

համի, Մովսէսի, Դաւթի, Սողոմոնի Աստուածը մոռացել է մեզ: Ժամանակ է ուրեմն, որ մենք մտածենք վերջ դնել այս անարգ վիճակին, մարդավայել կեանք ունենալ ուրիշների պէս, եթէ ոչ մահը հաղարպատիկ գովելի է այսպիսի ստորաբարշ կեանքից:

Մզկիթի մէջ տիրել էր այնպիսի խորին լռութիւն, որ դրսից անցնողը երբէք չէր կարող գուշակել, թէ այդտեղ բազմամարդ ժողով կայ. այդ չարաշուք լռութեան մէջ Սաւուղի ձայնը թնդում էր որոտաձայն:

— Դու հայհոյում ես, տղայ, քո հայրերի Աստծուն, կասկածելով նրա խոստման մասին, ասաց խախամներից մինը. դու մոռանում ես, որ Տէր Եհովան խոստացել է մարգարէների բերանով մեր հայրերին ուղարկել Մէսիային: Եւ այն Աստուածը, որ նկուն արեց եգիպտացիներին, որ տուեց Սինա սարի վրայ հրեղէն բոցի մէջ Մոփսէսին տասը պատգամները, այն Աստուածը, որ յարուցեց Սաւուղին, Դաւթին և Սողոմոնին, չէ կարող դրժել իր խոստման: Եթէ Տէր Սաբաւթը դեռ այց չէ ելանում մեզ, եթէ Մէսիան դեռ չէ յայտնուում և Իսրայէլը դեռ դատապարտուած է ստրկութեան ու անարգութեան, պատճառը մեր ծովացած մեղքերն են, որ մեր գլխի մագերից շատ են: Ուրեմն պահիր լեզուդ չարութիւնից և թող քո շրթունքները նենգութիւն չը խօսեն. լռիր և մի վրդովիր Իսրայէլի հաւատը:

— Ոչ, լսեցէք դուք, մեռել թաղողներ, դուք որ քարոզեցիք ստրկութիւն, սովորեցրիք մեզ ստրկութիւն, լսեցէք, երկչոտ կրծողներ, դուք, որ կոչում էք համբերութիւն, համբերութիւն. լսեցէք, դուք հաստակաշի ոնգեղջիւրներ, դուք որ անդգայ էք հարուածներին, դուք որ ունիք ժանիք, եղջիւրներ ոչ թշնամուն, այլ միմեանց հարուածելու: Դուք հասցրիք մեզ երիտասարդներիս այն դրութեան, որ մենք մի հաւմորթել անգամ վախենում ենք և պարսիկը ծաղր ու նշաւակ է չինել մեզ, ասելով «վախկոտ իբրեւ ջհուդ», երբ կամենում է մէկին նախատել: Դուք այսօր հա-

ւաքուել էք այստեղ մի անարգ գործ կատարելու, գործ արժանի ստրկին. դուք, կամենալով ազատել ձեր ան-
ձը, ուզում էք զոհել մի անմեղ աղջկան, մատնել նրան
անպատիւ, անարգ կեանքի, բայց վկայ է Տէրը, որ
ես թոյլ չեմ տայ այդ, այլ բաւական է այն նախատին-
քը և տանջանքը, որ ես կրեցի. ես թոյլ չեմ տայ որ
նշանածս զոհուի. միայն իմ դիակի գնով կարող էք
կատարել ձեր անարգ գործը:

Ամբողջ ժողովը խոր յուզմունքի մէջ լսում էր Սա-
ւուղի խօսքերը. վաղուց նա այդպիսի համարձակ և
յանդուգն ճառ չէր լսել:

Սաւուղը, որ մի քանի օր առաջ, ինչպէս տեսանք,
ոչխարի հեզութեամբ տանում էր Ֆանատիկոս մահմե-
դական ամբօխի հարուածները, թուրը ու մուրը, այժմ
բոլորովին կերպարանափոխուել էր, յուսահատութիւնը,
սիրած նշանածին, գեղեցիկ Եսթերին կորցնելու վտան-
գը բարոյական մի նոր յեղափոխութիւն էր առաջ բե-
րել նրա սրտի և հոգու մէջ. նա վճռել էր իր սեպա-
կան արեան գնով ազատել իր նշանածին և նրա պա-
տիւը: Նրա ճառը ոչ միայն ազդեցութիւն գործեց
հանդիսականների վրայ, այլ գրգռեց նրանց համա-
կրութիւնը դէպի Սաւուղը և Եսթերը:

Խախտմները զգացին այդ և շտապեցին հակադդե-
ցութիւն առաջ բերել ժողովի վրայ:

—Քո խօսքերը, Սաւուղ, բղխում են յուսահատու-
թիւնից և երիտասարդական անզուսպ կրքից, իսկ յու-
սահատութիւնը և կիրքը վատ խորհրդատուներ են:
Յիշիր Սաղմոսի խօսքերը. «Սպասելով սպասեցի Տիրոջը
և նա նայեց ինձ և լսեց աղաղակս: Եւ ինձ հանեց
կորստի հօրիցը, տիղմոտ ցեխիցը, և վէմի վրայ կանգ-
նացրեց օտներս և դնացքս հաստատեց: Երանի այն
մարդուն, որ իր յոյսը իր Տիրոջ վրայ է դնում»: Մենք
ոչ մի զօրութիւն չունենք կռուելու, դէմ դնելու, մենք
պէտք է սպասենք, մինչեւ Տէրը մեր օգնութեան հաս-
նէ: Եթէ մենք չենք զոհի մեր մի աղջիկը, կը կորնչեն

մեր բոլոր աղջիկները, կը կորչի ժողովուրդը. մահ է սպառնում ամենքիս, մահ է սպառնում մեր բոլոր տղաներին, աղջիկներին: Թող Իսրայէլը, Ծերակոյտը խօսէ, որովհետեւ ծերունիների բերանով իմաստութիւնն է խօսում:

«Լսիր ժողովուրդ, մահմեղականները այս պահանջն են անում մեզանից, տալ Եսթերին այն սէյիդին, որի հետ բեաբին են կտրել. եթէ մերժենք «Ղհուդ-քուշանը» անխուսափելի է: Մենք շատ լաւ գիտէնք, որ կառավարութիւնը անզօր է մօլլաներին դիմադրելու: Ճակատագիրը այնպէս է տնօրինել, որ Եսթերը մահմեղականի կին լինի, նա պէտք է հնազանդէ իրան վիճակ ընկած բաժնին և փրկէ Իսրայէլը, որ կորստի է մատնուած:

— Թող խօսէ Ծերակոյտը, թող վճռէ Ծերակոյտը, պոռաց ժողովուրդը:

Եւ արդէն այդ խօսքերի շեշտից նկատելի էր, որ հանդիսականների տրամադրութիւնը փոխուել է: Այդպէս է ամբոխի հոգեբանութիւնը. նա մի րոպէ առաջ խղճում էր Եսթերին, նրա մէջ խօսում էր մարդասիրական զգացմունքը. բայց երբ իմացաւ, որ այդ զգացմունքը կարող է փնտռել իր սեպական կաշուին, իւրայիններին, գութը անհետացաւ, զգացումը լռեց և նրան փոխարինեց եսասիրական ցանկութիւնը — աւելի լաւ է նա կորչի, քան ես. աւելի լաւ է մինը զոհուի, քան շատերը:

Սառուղը զգաց այդ հոգեբանական փոփոխութիւնը և, դառնացած, անէծք մրմնջալով, լռեց:

Ծերունիները սկսեցին խորհրդակցել կամաց: Ապարադունապետը հանդիսաւոր ձայնով ասաց. «Մեծ է Իսրայէլի Աստուածը, մեր հայրերի Աստուածը, բայց Իսրայէլը կորուստեան վտանգի ենթարկուած զօհ է պահանջում. սինեդրօնը վճռում է որ Եսթերը, Բէնեամինի դուստրը, ազատէ ժողովուրդը այդ վերահաս վտանգից: Ինչ է Բէնեամինի կարծիքը»:

Ամենքի նայուածքը ուղղուեց ծերունուն, սա վեր կացաւ և արտասուրը թափելով, հեկեկալով ասաց.

— Ես բազմաթիւ զաւակների տէր էի. Տէրը առաւ ինձանից. ես հարուստ էի, Տէրը խլեց հարստութիւնս. մնացել է մինուճար զաւակս, որ ծերութեան միջիթարիչս, նեցուկս է. այդ էլ էք ուզում խլել՝ Վայ ինձ, վայ ինձ:

— Բէնիամին, ասաց խստաբար խախամբաշին, Յորը ունէր եօթը որդիք, երեք աղջիկ, եօթը հազար ոչխար, երեք հազար ուղտ, հինգ հարիւր լուծ եզ և հինգ հարիւր մատակ էշ. Եհօվան խլեց այդ ամենը և նա սակայն չը թերահաւատեց ինչպէս դու:

Ծերունին դուրսը բաշ գցեց, ապա մի խոր հառաչ արձակելով, ֆատալիստի հեզութեամբ ասաց.

— Թող օրհնուի Տիրոջ կամբը:

Եւ հեծկտաց նա դառնակին, Իբրև գազան մոնչեց Սաւուդը և ամբողջովին բոց ու կրակ կտրած, մի ոստումով անցաւ կանանց կողմը ու կանգնելով գետնին նստած Եսթերի առաջ, պոռաց.

— Ես համաձայն չեմ, ես իմ նշանածիս չեմ տայ. տեսեմ ով է համարձակում մօտենալ:

Եւ օդի մէջ շողացրեց մի փոքրիկ դաշոյն, որ հանեց գօտու միջից:

Ձենք Տիրոջ տաճարի մէջ. ամբարշտութիւն, ամբարշտութիւն, գոռացին խախամները:

— Նա խելագարուել է, պոռացին միքանի անձինք:

— Տեսնենք ինչ է ասում ինքն Եսթերը, ասաց բարբին. Եսթեր, զաւակս, ասա, կամենում ես փրկել Ժողովուրդը: Իսրայէլի փրկութիւնը բեզանից է կախուած:

Տիրեց խորին լռութիւն:

Կանանց դասից բարձրացաւ մի կին և մի քանի քայլ առաջ գնալով կանգնեց մզկիթի մէջտեղ, սինդորօնի առաջ: Նա դէն գցեց չարշաւը և երիտասարդները չը կարողացան զսպել հիացման և սքանչացման բացազանջութիւններ:

Նազելի և գեղեցիկ էր Եսթերը, Բէնիամինի աղջիկը։ Բեհեզեայ փոքրիկ թասագի տակից թափուում էին ուսերի վրայ սեւ սաթեայ վարսերը և հասնում մինչեւ ոտները. մարգարտեայ մի մանեակ, ձգուած պարանոցին, աւելի գունատ էր դարձնում նրա գաղտակրից մորթը. աչքերը խորունկ և սեւ՝ արտայայտում էին կուսական անմեղութիւն. բայը՝ բարձր և մէջքը սեղմուած ոսկեայ կամարով և առ հասարակ ամբողջ կերպարանքից բուրում էր թարմութիւն, երիտասարդութիւն և գարնան կենարար աշխուժութիւն։ Նա ամենայն իրաւամբ կարող էր ասել. «Ես Սարօնի ծաղիկն եմ, հովիտների շուշանն եմ»։ Նրա շրթունքները որդան կարմրի թելի նման, ցոյց էին տալիս իրանց արանքից մարգարտանման առամներ, իսկ այտերը կարմրած էին կիսած նռնի նման։ Սաւուղը, չլացած՝ աչքերով ուտում էր իր նշանածին և աղերսագին նայուածքը՝ յառել էր նրա երեսին։

Նորից թնդաց ծերունի ըաբբիի ձայնը.

«Եսթեր, զաւակս, կամենում ես փրկել Իսրայէլը»։

—Այո, կամենում եմ, կտրուկ շեշտով պատասխանեց աղջիկը։

—Թող օրհնեալ լինի այն արգանդը, որ ծնեց քեզ. հայր Աբրահամի օրհնութիւնը լինի Բէնիամինի տան վրայ։

Դաշոյնը ընկաւ Սաւուղի ձեռքից, դողդոջուն՝ ուշագնացի պէս, նա մօտեցաւ Եսթերին և պինդ սեղմելով ձեռքը, ասաց.

—Դու, դու, կամենում ես, թշուառական, գնալ սէյիդին։ Ես քեզ տեղն ու տեղն կը սպանեմ։ Անիծեալ լինես դու։

Եւ թուլացած՝ նա ընկաւ գետնի վրայ։

Եսթերը մոռացած կուսական ամօթխածութիւնը, չորեք Սաւուղի առաջ և փսփոաց ականջին.

«Սաւուղ, երգուում եմ մօրս գերեզմանով, երգում եմ մօրս սէրով, որ երբէք անձնատուր չեմ լինի

սէյիդին և ոչ ոքի, բայց թող տուր ազատեմ ժողովուրդը և վստահ եղիր իմ վրայ:

Եւ չարչաւը գցելով, մտաւ կանանց դասը:

— Սաղմոս երգենք, եղբայրներ, ասաց ծերունի րաբբունապետը:

«Հակառակիր, Տէր, մեր հակառակողների հետ, կռուիր, Տէր, մեզ դէմ կռուողների հետ: Վեր առ դէնքդ ու ասպարդ և եկ մեզ օգնելու: Թող ամաչեն և ամօթ լինեն մեր անձը որոնողները. թող յետ դառնան և ամօթ լինեն մեզ դէմ չար խորհողները: Նրանք բամու առջեւ մղեղի պէս լինեն և Տիրոջ հրեշտակը հալածէ նրանց»:

Կէս գիշերից արդէն երկու ժամ էր անցել, երբ Բէնիամինը, Եսթերը Սէլիմ շաթիրի ղեկավարութեամբ գիմեցին Իմամ-Ջումայի տունը: Այդտեղ Եսթերը պէտք է մնար, մինչեւ Իմամ-Ջուման կը քննէր գործը, թէ հրէայ աղջիկը յօժարութեամբ թէ բռնութեամբ է բեաբին կապել սէյիդի հետ:

Վտանգը, գոնէ ժամանակաւորապէս, անցած էր հրէաների համար:

Սաւուղին տարան տուն սաստիկ ջերմի մէջ և մայրը ալբուխարու ջուր խմցնելով, սկսեց աղօթքներ կարդալ:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(կը օտրուակուի)

✕

Զ Հ ՈՒ Դ - Ք ՈՒ Շ Ա Ն)

(Հրէասագանութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

XI

Զը նայելով որ բամազան ամիսն էր և իսկական, բարեպաշտ միւսիմները պարտաւոր են այդ նուիրական ամսում կատարեալ ողջախոհութիւն պահել, այնուամենայնիւ բաղնիքների բուրդուն ¹⁾ իր սովորական ժամանակին սկսեց փշել գրեթէ բոլոր թաղերում մեր նկարագրած դէպքերի գիշերը, արշալոյսից առաջ: Բուրդուն հրաւէր և աղդարարութիւն է հաւատացեալներին. ով գիշերը անցրել է սիրոյ ծոցում և հերկել է կենդանի արտը, բարի և առատ պտուղ հասցնելու համար ի փառս Սլլահի և Մեծ Մարգարէի ²⁾, նա պարտաւոր է մաքրուել, սրբուել առաւօտեան նամազը կատարելուց առաջ:

Արշալոյսը դեռ նոր էր սկսել ծագել. առաւօտեան էզանը, որից սկսւում էր ծոմապահութիւնը, դեռ մի-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 6.

1) Մի երկար շփուր, որ փչում են բաղնիքների տանիքից և որից ժողովուրդը իմանում է թէ բաղնիքը պատրաստ է արդէն, տաքացրած է:
2) Ղուրանում ասուած է. «կինը արտ է, որ պէտք է հերկել, սերմանել»: Շարիաթը պարտաւորեցնում է մուսուլմանին ամեն տեղում կնոջ հետ լարարեութիւն ունենալիս բաղնիք գնալ և լուացուել, մաքրուել: Բամազան ամսում կնոջ մօտենալը թէև արգելուած է, բայց առաքինութիւն է չը մօտենալը:

նարէթներից չէր հնչուել: Շահի պալատի կողմից, հարէմխանայի ետևի փոքրիկ բաղնիքի տանիքից հընչեց բուրդուն. այդ նշան էր, որ Աշխարհի Բեհուր բաղնիք պէտք է գնայ: Հարէմխանայի փոքր դուռը բացուեց և մի կարճահասակ ներքինի դուրս եկաւ ձեռքին բռնած մի մետաքսէ բօխչա, մի արծաթեայ սաթիլ¹⁾ և մի ոսկէ ջամ²⁾. մի այլ մանչ—ներքինի ետեւից տանում էր գուլաբղանը³⁾ և խինայի ամանը: Շահը սովորութիւն ունէր բաղնիքում խինայ դնել մօրուքին և խինայել ոտքի ու ձեռների եղունգները: Ներքինիները ուղղուեցին դէպի բաղնիքը:

Երկու ընկերացիներ, հարէմխանայի դուռը նորից բացուեց և փոքրիկ բակը մտաւ ծերունի ներքինապետը, սպիտակ փոխանով, անգուլպայ և շապկի թևերը կոճկելով: Նրա խորշմած, թառամած դէմքը խոր յուզմունք էր արտայայտում: փոքր կլորիկ աչքերը, փայլելով ֆոսֆորական կրակով, կատաղի զայրոյթ էին ցոյց տալիս: Նա ինքն իրան խօսում էր, ձեռներով տարօրինակ շարժումներ անելով. «Նահլաթ բեդ շար շէյթան⁴⁾, գլխիս ինչ բալա⁵⁾, ինչ կրակ բերեցիր. ով Ալլահ, դու ինձ ողորմիր, ի սէր քո առաքեալի»: Նա շտապով մօտեցաւ բակի երկրորդ դռան, որ բացուում էր բիրունի փոքր պարտիզի վրայ և անտղեց արդեօք նիգերը լաւ արմաքրած են: Ապա վերադառնալով դէպի հարէմխանէն տանող դուռը, նա բացեց և ձեռներով նշաններ արեց: Երկու խափշիկ ներքինիներ դուրս եկան հարէմխանայից, բռնած մի մեծ բրդէ չուալի ծայրերից. այդ չուալը, որ դրին բակի մէջ տեղ, տողած էր և նրա ծակերից արինն էր հոսում. երբեմն երբեմն շան խուլ ոռնոց և կատուի մլաւին էր լսւում: Դնելով չուալը ներքինապետի առաջ, բակի մէջ տեղ, խափշիկները հեռացան և մտնելով հարէմխանէն մի երկու ընկերացիներ, դուրս բերին մի երկ-

1) Զրաման. 2) Սկառառակ. 3) Վարդեջրի սրտակ. 4) Անիծեալ լինիս, շար սատանայ. 5) Պատուհաս:

կրորդ չուալ, որի ծակերից նոյնպէս կաթում էր արին. այս չուալը ևս դրին առաջինի կողքին, որ շարժուում էր և որից լսուում էր շան կաղկանձին ու կատուի մլաւիւն: Խափշիկները, վայր դնելով չուալները, կանգնեցին, ձեռները դրին կրծքերի վրայ և խոր գլուխ տալով ներքինապետին, լուռ մնացին, սպասելով նրա հրամանին: Նրանք այնպէս անշարժ, արձանացած կանգնած էին, որ ոչ մի մկանունք չէր շարժուում նրանց երեսին և կիսամթութեան մէջ նրանց սև կերպարանքները աւելի ահռելի էին դարձել:

Խոր երկնքի մէջ դեռ փայլում էին հեռաւոր աստղերը. միակ վկաները այդ սոսկայի տեսարանի:

Այդ միջոցին հնչեց մինարէթից մուազզինի ձայնը. ներքինապետը, որ մտածումներ էր անում մէջ խորասուզուած, վերին աստիճանի շուարուած մարդու դէմք ունէր, գլուխը դարձրեց դէպի խափշիկները և միմիկայով ինչ որ մի բան պատուիրեց: Անմիջապէս խափշիկներէ մինը մտաւ հարէմխանէն և մի բանի բոպէից յետոյ մի ղէյլան ձեռքին վերադարձաւ: Ծերունին շտապով բռնեց ղէյլանը, պզղեց չուալների առաջ և սկըսեց ագահաբար ղլլալացնել ղէյլանը, մինչև որ էզանը չէր վերջացել:

Երկու խափշիկները լուռ, անտարբեր, կանգնած էին, առանց որ նրանց դէմքի վրայ կարելի լինէր որևէ յուզմունք, անձկութիւն կարգալ:

Կատուի աղիողորմ մլաւիւնը, շան խռպոտ կաղկանձները նորից լսուեց չուալից:

Յանկարծ բիրունի կողմից դուռը կոփեցին:

Ներքինապետը վեր կացաւ, աստիկ զարմացած և զայրացած. այդ ո՞ր մահկանացուն է յանդգնում վըրդովել այս ժամին հարէմխանայի խաղաղութիւնը: Նա մեկնեց ղէյլանը խափշիկին և ասաց. «հարցրու, տես ով է»: Բայց նկատելով խափշիկի երեսին ժպիտ, նա ուշքի եկաւ և ասաց ինքն իրան:

—Ես մոռանում եմ, որ նրանք խուլ և համբ են։
Եւ թփթխարով իր կարճ օտներով, նա մօտեցաւ
դռան։

—Ով է համարձակւում այս ժամին խփել դուռը,
սպառնալից գոչեց նա։

—Այդ դուք էք, Խօջա-բաշի, լսելի եղաւ մի բա-
րակ, տկար ձայն։

—Սադրազամը, Հաջի Միրզա-Աղասին, վախեցած
և ապշած ձայն տուեց ներքինապետը և, շտապով,
սկսեց բաշել դռան նիգերը։

—Այո, ես եմ, Խօջա-բաշի. մեծ դժբախտութիւն
է պատահել, որտեղ է Շահը. հարկաւոր է իսկոյն տես-
նել նրան։ Բայց ինչու ես այստեղ այս ժամին, ինչո՞ւ է
դէմքդ այլայլուած։

—Ուրեմն երկրորդ դժբախտութիւն! Ալլահը ազա-
տէ մեզ երրորդից։

—Ի՞նչ, հարէմխանայում դժբախտութիւն է պա-
տահել. երբ և ինչպէս։ Արդեօք Աշխարհիս Աղօթա-
րանի նուիրական ստամոքսը խանգարուել է։

Եւ յանկարծ նկատելով բակի մէջ տեղ ցրուած
երկու տռզած չուախները ու խափշիկների անտարբեր,
անկարեկից դէմքերը, ծերունի սադրազամը հասկա-
ցաւ թէ ինչ դժբախտութիւն է պատահել...։

—Դարձեա՛լ, հարցրեց նա միայն. ո՞վ է այդ դժ-
բախտը։

Ներքինապետը ձեռացի շարժում արեց և խափ-
շիկները մօտենալով բացեցին չուախների բերանները։

Քստմնելի տեսարանը, որ ներկայացաւ ծերունի
սադրազամի աչքերին, ցնցեց նրան, որ վաղուց սովոր
էր այդ տեսակ տեսարանների։ Չուախների առաջինից
դուրս թռան մի շուն և մի կատու. ամբողջովին արիւ-
նոտած, մազերնին դգգղուած, շնչասպառ, խածոտուած։
Իսկ չուալի մէջ մի ջահիլ կին, մերկ, անկենդան, երե-
սի, կուրծքի, ստամոքսի, թեքերի վրայ ահռելի խոցե-
րով, որ, անշուշտ, գործել էին շան և կատուի խա-

ծոտմունքը: Սոսկալի էր թշուառ կնոջ արիւնաթաթախ դէմքը, նրա երկար վարսերը փաթաթուած պարանոցով և ներկուած արիւնով. կոկորդը կրծոտուած: Աչքերը միայն մնացել էին անարատ, բայց ապակեացած և չուած զարհուրանքից:

Խափշիկները քակեցին երկրորդ չուալի կապը և սադրազամը, տեսնելով լճացած արեան մէջ մի մարմին և նրանից բաժանուած մի գլուխ, կարողացաւ միայն արտասանել.

— Դժբախտ Սէլիմ-խան, դժբախտ քո հայր, ահա որտեղ է հասցնում մարդուս ջահելութիւնը: Բայց ինչպէս պատահեց այդ:

— Ես ինքս դեռ լաւ չը գիտեմ, թէ այս անդգամը — և նա ուրբով հրեց կնոջ դիակը — ինչպէս յանդրդնել և կարողացել էր թագցնել Սէլիմ-խանին իր սենեակում, եօրդան-դեօշակի ծալքում: Բանից դուրս է գալիս, որ երեք ամսից ի վեր այդ յանցանքը գործում էին նրանք և սա նոյն իսկ յղիացել էր այդ լակոտից: Քիչ էր մնում այդ լրբերի պատճառով ես ևս ենթարկուեմ Շահի արդար բարկութեան և դահճի ձեռքն ընկնեմ: Թո՛ւ ձեր երեսին, աւարտեց ներքինապետը մի պինդ թրեւով երկու դիակների վրայ:

Դիւսատուած տղամարդը մի երիտասարդ էր՝ հազիւ 20 — 22 տարեկան:

Այդ գիշեր հարէմխանայում կատարուել էր մինը այն արիւնոռչտ և ողբերգական տեսարաններից, որ սովորական երեւոյթ է կազմում արեւելեան, մուսուլման բռնակալների պալատական կեանքում: Վեց ամիս առաջ կուսակալ խաներից մինը նուէր էր ուղարկել Շահին մի գեղեցիկ, 16 տարեկան աղջիկ: Շահը սիրող էր արել և նա մտել էր հարէմխանայի կանանց շարքը, այն գերուհիների շարքը, որոնց կեանքը անցնում է չորս պատերի մէջ, տաղտկալի ձանձրութեան մէջ, որոնք ծաղկում են, իբրև ծաղիկներ, բայց ոչ ազատ օդում, կենսատու արեւի աղդեցութեան տակ: Այլ ջերմանոցում, հեռու սիրելի-

ներից, հայրենի հողից, հայրենի օգից, ջրից: Նրանք սահմանուած են երբեմն երբեմն, երեք-չորս-վեց ամիսը մի անգամ գոհացնել Շահի վաւաշոտ ցանկութիւնը: Ոչ թանկագին զարդերը, ոչ գոհարեղէնները, ոչ պարերը, զուարճութիւնները, որ առատութեամբ չըւայլուում է նրանց հարէմխանայում, չեն կարողանում մեռցնել նրանց մէջ այն բնական ցանկութիւնը, որ ունի ամեն մի դեռափթիթ էակ—սիրել և սիրուել, գըգուել և գգուանք ստանալ, իր հոգին խառնել իր սիրեցեալի հոգու հետ: Եւ պատահում է այն՝ ինչ որ անխուսափելի է. չը նայելով բանտի ամուր պատերին, չը նայելով վայրագ և անսիրտ ներքինիների հսկողութեան, չը նայելով սոսկալի պատիժներին, որ սպասուում է անհաւատարմութեան համար, ջահիլ և գեղեցիկ գերուհիները հնարք են գտնում հասնել իրանց մուրազին, սիրել ու սիրուել: Սէրը կոյր է, ասել է պարսիկ բանաստեղծը, նա սահման, խոչընդոտ չը գիտէ. մահը քաղցր է նրա համար, եթէ սիրեցեալի համար է:

Ընկնելով Շահի հարէմխանէն, գեռատի և գեղանի Այիշէն, այժմ Այիշանէ խանըմ, չէր կարող մոռանալ սիրուն Սէլիմին, որ իրանց դրացի էր, որի հետ երեխայութեան ժամանակ խաղացել էր և որը վառել էր նրա մէջ դեռ մի տարի առաջ սիրոյ կրակը, երբ մի օր, իրանց քաղաքում, պատահմամբ, ուրբանդի տակից, թօքիայում¹⁾ կարողացել էր տեսնել նրան:

Որքան գեղեցկացել էր Սէլիմը. թաղի բոլոր աղջիկների երազն նրա հետ բեաբին կապելն էր: Բայց մի քանի ժամանակից յետոյ Սէլիմին հայրը տարաւ Թէհրան և շուտով իմացուեց, որ նա դարձել է Շահի փիշխըմէթ՝ Սէլիմ-խան անունով: Սակայն Սէլիմի մայրը խօսք էր կապել Այիշայի մօր հետ, որ անպատճառ սիրուն Այիշային իր միսուճար տղի համար կ'ուզէ, իր տունը հարսն կը բերի. «այդպիսի նազելի աղջիկ, ասել էր նա. միայն իմ Սէլիմին է լայեղ»²⁾: Այդ պատճառով

1) Քատրոն, ուր կատարում են կրօնական միստէրիաներ: 2) Արժանի:

Այիշայի ծնողները մերժեցին իրանց թաղի շատ տղաների առաջարկը և չը կամեցան նրան տալ նոյն իսկ իրանց անուանի խանի որդուն, սպասելով Սէլիմ խանի վերադարձին։ Եւ ահա մի օր խանը կանչեց Այիշայի հօրը և յայտնեց, որ Ալլահը—թող յաւիտեան փառաւորուի նրա անունը—իր ողորմած աչքը դարձրել է նրա տան վրայ և աշխարհի աղօթարանը, Մէհմադ Շահը, լսելով Այիշայի աննման գեղեցկութիւնը, հաճել է նրան իրան սիդա¹⁾ կին առնել, ուստի պէտք է հէնց այս գիշեր քաջավանները²⁾ պատրաստուեն և հայրը տանի աղջկան Թէհրան հարէմխանայի ներքինապետին յանձնելու։ Խեղճ հայրը ստիպուած էր, ի հարկէ, հազար ու մի տեսակ շնորհակալութիւններ անել խանին, մի այդպիսի մեծ պատուի համար, որին Շահը արժանացնում է նրան. նա լաւ հասկացաւ, որ այդ խանի սարքած բանն է, իբրեւ վրէժխնդրութիւն։

Այդպէս Այիշան ընկաւ Շահի հարէմխանան. դարձաւ Շահի սիդա կանանց չորս հարիւր քսաներորդը և կոչուեց Այիշա խանըմ, տիտղոսով՝ Շէմս-ուլ-Դօվլէ³⁾։ Ծերունի, հիւանդոտ Շահը նրան մի հրէշ երևաց և նա գիշեր ցերեկ ախ ու վախ էր քաշում իր հոգու հատորի, սիրելի Սէլիմ խանի ետեւից։ Մայրը, որ եկել էր Թէհրան, մխիթարում էր նրան, յոյս տալով, որ մի քանի ժամանակից յետոյ, Այիշան կարող է խնդրել Շահին, որ սա իր ձեռքով քեաբլինի կնութեան տայ իրան Սէլիմ-խանին և փիշխըդմէթը, ի հարկէ, մեծ պատիւ կը համարէ իր համար ընդունել Շահից մի այդպիսի ընծայ, բայց խեղճ Այիշա խանումի սիրտը անդադար հալ ու մաշ էր լինում, չը լինի Սէլիմ խանը Թէհրանի մեծամեծների մինի աղջիկն ուղի և ինքն մնայ յուսահատ, մուրադին չը հասած։ Վերջապէս հարէմի փակ կեանքը, տաղտկութիւնը, երիտասարդական վառ ցանկութիւնները իրանց գործը կատարեցին։

¹⁾ Օրինաւոր կամ քեաբլինաւոր կանանցից բացի, որոնց թիւը հօթն է, մահմեդականը կարող է սիդա, կամ ժամանակաւոր կին ևս ուղել, որքան կամենայ։ ²⁾ Պատգարակ։ ³⁾ Արեղակ տէրութեան, մականուն։

Այիշան դալալ¹⁾ կանանց միջնորդութեամբ կարողացաւ նամակ հասցնել Սէլիմխանին և մի քանի հաւատարիմ, առատ վարձատրուած աղախիններ շնորհիւ, վերջապէս Սէլիմ խանը մի երեկոյ, դալալ կնոջ ծրարեալ կերպարանքով, իրան գտաւ Այիշա խանըմի սենեակում, և այդ գիշեր սիրահայրները հասան իրանց մուրազին: Ի հարկէ, անկարելի էր, որ ընդարձակ հարէմխանայի մէջ մի քանի կանայք չիմանային Այիշա խանըմի գաղտնիքը, բայց օրովհետեւ այդպիսի գաղտնիք միայն սա չունէր, ուստի և չէր մերկացուած: Սէլիմը և Այիշան օրոշեցին իրագործել իրանց ծրագիրը: Այիշան, երբ որ Շահը այցելէր իրան, պէտք է ընկնէր Շահի ոտները և խնդրէր որ իրան բեաբինը կապի Սէլիմ խանի հետ: Սիրով արըշիւ ելլաւսարդը հետըհետէ աւելի յանդուգն դարձաւ և զգուշութիւնները բաց թողեց ձեռքից, ներքինապետը իմացաւ և զարհուրած, դողալով իր կեանքի համար, պատմեց Շահին: Հիւանդոտ, տկար Շահը, որին արդէն մի անգամ Այիշան յայտնել էր իր ցանկութիւնը, չը կամեցաւ երիտասարդների արիւնը թափել տալ, տրամադել էր նոյն իսկ արձակել նրա սիղայութիւնից և տալ Սէլիմ խանին, բայց ներքինապետը, տիկնանց տիկիներ²⁾ հետ այնպիսի մռայլ, սև գոյներով նկարագրեցին այդպիսի թուլութեան և ներողամտութեան աղետալի հետևանքները ամբողջ հարէմխանայի համար, որ Շահը ստիպուեց հրաման տալ, որ գործադրուի սովորական պատիժը—գլխատել տղամարդին, իսկ կնոջ ձգել չուալի մէջ, դնել նրա հետ շուն և կատու և չուալի բերանը փակելով, փայտով այնքան խփել, որ կենդանիները կատաղելով կրծեն խեղճ զոհին:

Եւ անորոքելի, անգութ, գաղանային օրէնքը գործադրուեց խեղճ երիտասարդ ամուսնի վրայ, ճիշտ այն րօպէին, երբ նրանք սիրոյ գրկախառնութեան մէջ, հազար

¹⁾ Միջնորդ. դալալ կանայք աղատ մօտք ունեն հարէմխանաներում, ուր ծախում են զանազան կանացի իրեր: ²⁾ Շահի կանանց մէջ մինը, տարիքով աւելի երէցը, աւագը, տիկնանց տիկին է համարւում:

ու մի աեսակ երջանիկ ծրագիրներ էին կազմում ապագայի մասին: Նոյն իսկ յղիութիւնը չազատեց խեղճ Այիշանին զարհուրելի ճակատագրից:

Այդ պատիժը պէտք է սարսափ տարածէր ամբողջ հայէ. իսկանայի վրայ և նրա մէջ փակուած գեղեցիկ գերուհիները պէտք է կենդանի օրինակով համոզուէին, թէ ինչ է նշանակում մտածել ապօրէն սիրոյ մասին... Նոյն իսկ զոհերի մասին խօսելը սաստիկ արգելուած էր. ոչ ոք չը պէտք է գիտենար ինչ են եղել նրանք, որտեղ են թաղուել: Նրանց գերեզմանը անգամ անյայտ պէտք է մնար: Սովորաբար խեղճ զոհերը թաղուում են ընդարձակ պալատի խուլ պարտիզներէից մէկի ծառերի տակ պեղուած փոսերի մէջ և դրա համար գործագրուում են խուլ ու համր ներքինի խափշիկներ, որոնք նոյնպէս մի մի գերեզմաններ են ամեն մի գաղտնիքի համար:

Ներքինապետը աչքով արեց և խափշիկները նորից կապեցին չուալների բերանը. չուանը ու կատուն դեռ աղիողորմ ձայներ էին հանում:

— Բայց ինչ գժբախտութիւն է ձեզ պատահած. աղա սաղբաղամ:

— Էլ մի հարցնի. Բէհման Միրզան փախել բէստ է մտել ուստայ դեսպանատանը:

— Վայ, վայ, վայ, բացադանչեց ներքինապետը. ուրեմն այդ անիծեալ ուսանները պաշտպանում են նրան. ուրեմն նրանք չար դիտաւորութիւն ունեն. ախր, ես քեզ ասացի, աղա սաղբաղամ, որ աղեղը չատ մի լաւ լիր, նետը դուրս կը պրծնի և կը վիրաւորի քեզ. դու ինձ չը լսեցիր. հիմա ինչ ես անելու:

— Ամենից առաջ պէտք է իմաց տալ Շահին:

— Մտքովդ անգամ մի անցրու, այժմ նա սաստիկ գրգռուած է և վատ տրամադրութեան մէջ այս անիծեալների պատճառով— և ներքինապետը նորից թքեց չուալների վրայ— այսօր չը պէտք է նրան ոչինչ յայտնել: Լաւ կը լինի որ այստեղից ևս հեռանաք, որ ձեզ

Շահը չը տեսնի, որովհետեւ նա շուտով կը գայ բաղնիք գնալու: Ես ևս ազատուելով գործերից, բաղնիքից յետոյ, երբ Շահը քնանայ, կը գամ՝ խորհրդակցենք միասին թէ ինչ անենք: Այժմ պէտք է այս լէշերը ¹⁾ պարտըկեմ:

—Շատ լաւ, ես կը գնամ կը սպասեմ ձեզ սա-
գարաթի ²⁾ խորհրդարանում: Իսկ այս խեղճերի դէակ-
ները ի՞նչ պէտք է անէք:

—Այժմ արդէն ուշ է, արեգակը շուտով դուրս
կը գայ. կ'ուղարկեմ սառցատանը պահեն մինչեւ այս
գիշեր:

Եւ ներքինապետը ձեռքի շարժումներ արեց խափ-
շիկներին, որոնք հասկացան նրա նշաններն ու շուալ-
ները մէկ մէկ բռնելով տարան ձգեցին սառցատան
խորքը: Գիշերը, յարմար ժամանակ, խեղճ Սէլիմ խանի և
Այիշա խանըմի մարմինները յաւիտեան հանգիստ պէտք
է գտնէին դարաւոր ծառերի շուաքի տակ և ոչ ոք չը
պէտք է կարողանար իմանալ թէ ինչ եղան նրանք:
Լուռ կը մնան ծառերը, լուռ կը մնան համը ու խուլ
խափշիկները....

Ծերունի սաղրազամը, ի մեծ դարմանս արդէն
քնելու պատրաստուող սպասաւորների, մտաւ նախա-
րարապետութեան առանձնասենեակը և պատուիրեց
առաջնորդել ներքինապետին, հէնց որ սա կը գայ, ու
ոչ ոքի ներս չը թողնել: Արեւն արդէն սկսել էր ծա-
գել. պալատում ամեն տեղ խոր լուսթիւն էր թաղա-
ւորում. ամեն տեղ ըուն էին մտել ըամազանի պատ-
ճառով:

Մի ժամից յետոյ առանձնասենեակի վարագոյրը
բարձրացաւ և ներս մտաւ ներքինապետը, որի խաշած
խնձորի նման խորշումած, կնճռոտած դէմքը աւելի ևս
զգուելի էր թուում ցերեկի լոյսով: Սաղրազամը օտքի

1) Դիակ, 2) Նախարարապետութիւն:

կանգնեց և իրանից բարձր նստացրեց: Նստելով, ըստ ընդունուած սովորութեան երկուսն նորից ոտքի կանգնեցին և նորից նստեցին:

— Փառք Ալլահին, Շահը բաղնիքից փոքր ինչ զուարթ դուրս եկաւ. նա գնաց քնելու և ասաց, որ այսօր միայն իֆթային դուրս կը գայ բիրունին: Մենք բաւական ժամանակ ունենք, Հաջի, պատրաստուելու և մեր կարգադրութիւններն անելու:

Եւ նա իր փոքրիկ սուր աչքերով նայեց սադրազամին ու աւելացրեց.

— Բայց դուք մոռացաք ինձ ասել, ձեր մարդիկը կարողացել են ձեռք դնել շահզադէի գահարեղէնի վըրայ:

— Ոհ, հառաչեց սադրազամը, անիծեալը իր գահարեղէնն ևս հետը թռցրել է:

Ջայրոյթի, կատաղութեան կայծակներ ցայտեցին ներքինապետի փոքրիկ կլորակ աչքերից:

— Ուրեմն մեր ձեռքը դատարկ մնաց. բայց ոսկիները, փողերը հօ հետը տանել չէր կարող:

— Փողերը, ի հարկէ, հետը տանել չէր կարող. երեւի մի օրեւէ սարրաֆի¹⁾ մօտ են կամ մի վաճառականի մօտ պահ տրուած, բայց այժմ, քանի որ նա իր մէջըը խփել է ռուսներին, ոչինչ անել չենք կարող. նրա գոյքն ևս ռուսների պաշտպանութեան տակ է:

— Այդ ճիշտ է, բայց պէտք է անմիջապէս բանտարկել նրա հաշուապահին և գանձապահին. եթէ չը կամենան ցոյց տալ օրտեղ է պահուած շահզադէի հարստութիւնը, և լուռ մնան՝ տանջանքներով կարելի է բանալ նրանց լեզուին: Ախ, հաջի, հաջի, ինչքան վատ տարիք գործը, ոչ Շահի ջիւըը մի բան ընկաւ, ոչ մերը:

Եւ ներքինապետը չափեց սադրազամին մի ակնարկով, որի մէջ պարզ արհամարհանք էր կարգացում գէպի Իրանի առաջին պաշտօնեան:

¹⁾ Սեղանաւոր:

Երկու ծերունիները մի քանի րոպէ լուռ մնացին։ Սկսեցին համրիչների հատիկները չխչխկացնել, աղօթքներ չշնչալ, երբեմն երբեմն աչքի տակից միմեանց վրայ անվստահ ակնարկներ ձգելով։

Այդ երկու զառամեալ ծերունիների ձեռքի մէջ էր կենդրոնացած իսկապէս ամբողջ կայսրութեան—Իրան-Թուրանի կառավարութիւնը, միլիօնաւոր ժողովուրդների բախտն ու ճակատագիրը։ Շահը, թոյլ, հիւանդոտ, խաղալիք էր դրանց ձեռքում՝ և ամեն բան վրճըռում էր, իրագործում էր այդ երկուսի կամքի և հրամանի համաձայն։ Նրանց միացնում էր այն հանգամանքը, որ երկուսն ևս համահաւասար ազդեցութիւն ունէին Շահի վրայ։ Խօշա-բաշու կամ զղարա աղասու պաշտօնը սադրաղա ի պաշտօնի չափ կարեւոր է, երբ Շահը զուրկ է ինքնուրոյնութիւնից և անձնատուր է հարէմական զուարճութիւններին։ Շատ կարելի է որ ներքինապետը չը յօժարէր իր պաշտօնը փոխել սադրաղամութեան հետ, եթէ առաջարկէին նրան, բայց սադրաղամը, յամենայն դէպս, շարունակ վախ ու երկիւղի մէջ էր, որ ներքինապետը կարող է իր տեղն բռնել, մինչ ինքն նրա տեղն բռնելու կարող չէ։ Սադրաղամի մէջ դեռ անհետացած չէին մարդկային զգացումները, մանաւանդ որ նա ընտանիքի հայր էր. շատ անգամ ազահուլութիւնն և ընչաքաղցութիւնն չէին նրա մէջ միակ շարժառիթները անգութ և անարդար գործողութիւնների, այլ մոլեռանդութիւնը, վրէժխնդրութիւնը, ինչպէս Բէհման-Միրզայի դէպքում և տգիտութիւնը. երբեմն երբեմն նա ցոյց էր տալիս և արդարադատութեան, կարեկցութեան զարմանալի գործողութիւններ, որով և ընդհանուր առմամբ, ժողովրդական համբաւ ունէր։ Նա ունէր և մի անգնահատելի առաքինութիւն. անկեղծ կերպով սիրում էր Մահմէդ Շահին և հաւատարիմ էր նրան, ինչպէս շունը իր տիրոջ։

Բայց այդպէս չէր ներքինապետը. նրա հոգին, սիրտը, միտքը բոլոր զգացումները ղեկավարողը՝ մի

շարժառիթ էր—ոսկին: Նա սարսափելի ժլատ էր և ագահ: մարդկային ամեն զգացումն, ամեն կարեկցութիւն մեռած էր նրա մէջ այն օրից, երբ մարդիկ այնքան անգութ և անկարեկից էին դառնուել դէպի նա, զրկել էին նրան սիրելու և սիրուելու զգացումից, բնտանիքի, զաւակների տէր լինելու իրաւունքից: Ում համար էր դիզում նա դեղին օսկիները—նա այդ հարցն չէր տալիս իրան, բայց անդադար դիզում էր: Նա նոյնչափ հեշտութեամբ հրաման տուեց դահճին՝ գլխատել պատանի Սէլիմին, որքան հեշտութեամբ և զուարճանքով ծխում էր ղէյլանը: Ներկայ դէպքում նրա զայրոյթը գրգռողն, նրան վշտացնողն ոչ թէ այն հետեւանքներն էին, որ կարող էին առաջ գալ Շահի և երկրի համար Բէհման-Միրզայի փախստից, որքան նրա հռչակաւոր գոհարեղէնին տիրանալու անկարողութիւնը: Եւ ոչ միայն չորս հարիւր և աւելի դեռափթիթ, նազելի էակների կեանքը, ճակատագիրը այդ անբնականացած ծերունուց էր կախուած, այլ և շատ անգամ ամբողջ նահանգների բախտը նա էր տնօրինում, ստանալով Շահից ուղղակի կամ սիրեցեալ կանանց միջնորդութեամբ այս և այն նահանգի կուսակալութեան պաշտօնը նրա համար, ով ամենից շատ դեղին օսկիներ էր ներկայացնում իրան:

—Մեր դրութիւնը շատ ծանր է, խղելով լուութիւնը ասաց ներքինապետը: Ես վախում եմ, որ այդ բեաֆիր ¹⁾ ռուսները մեր գլխին մի օյին չը խաղան: Բացի դրանից, քաղաքում ևս կարող են խռովութիւններ ծագել. նահանգներում, մանաւանդ Սպահանում և Թաւրիզում կարող են գլուխ բարձրացնել ժողովուրդը սիրում է Բէհման-Միրզային: Պէտք է ազդու և խիստ միջոցներ ձեռք առնել, սարսափեցնել ամենքին: Ամենից առաջ պէտք Շահը պահանջել ռուսաց դեսպանից որ Բէհման-Միրզային յանձնեն իրան և

1) Անհատաւոր

երբ յանձնեցին, պէտք է իսկոյն խեղդել տալ նրան։

— Իսկ եթէ ռուսները չը յանձնեցին, ինչ անենք։

— Ինչպէս կը համարձակեն քեաֆիրները ընդդիմանալ աշխարհի ազօթարանի հրամանին. մենք այն ժամանակ պատերազմ կը հրատարակենք. մեզ ինգլիկները կ'օգնեն։

— Ախ, Խօջա-բաշի, ես զարմանում եմ որ դու քո այնքան փորձառութեամբ և խելքով այդպիսի բաներ ես ասում. բայտ ինչո՞ւ ինգլիկը չօգնեց մեզ Ղարաբաղի, Երևանի, Նախիջևանի խանութիւնները յետ առնելու։ Ինգլիկն էլ հօ իր հօր վարձքի համար մեզ չի օգնի, նա էլ կը պահանջի որ մի բան տանք։ Վերջապէս, ինչի պէտք է Բէհման-Միրզայի համար մեր Շահի թագը և դահը վտանգի ենթարկենք։ Ես ուրիշ խորհուրդ ունեմ։

— Ասա տեսնեմ ինչ է։

— Ռուսները չեն կարող Բէհման-Միրզային մեզ յանձնել. առաջին նրանք դրանով խախտած կը լինեն բէստի նուիրական օրէնքը և իրանց համարումը կը ձգեն բոլոր ազգերի աչքում. միւս կողմից նրանք չեն կամենայ Բէհման-Միրզայի պատճառով լարել մեզ հետ իրանց յարաբերութիւնները և թշնամացնել Շահին. ես կը սպառնամ որ կը դիմենք ինգլիկների օգնութեան, իսկ այդ ամենեւին ձեռնտու չէ նրանց, որ մենք բարեկամանանք ինգլիկի հետ։

Ես խորհուրդ կը տամ նրանց որ Բէհման-Միրզային ուղարկեն Ռուսաստան և այնտեղ պահեն միշտ, թոյլ չը տալով երբէք Պարսկաստան վերադառնալ։ Դրանով թէ նրանք ապաստարանի օրէնքը յարգած կը լինեն, թէ մեզ դոհացրած. Շահն էլ կ'ազատուի իր փառասէր եղբորից և վախից՝ թագը կորցնելու։ Ժողովուրդն էլ տեսնելով որ մուսուլմանը զնաց քեաֆիրի պաշտպանութեան տակ մտաւ, սիրելու փոխարէն կ'անիծէ նրան։

— Լաւ միտք է, բայց կը կատարեն ռուսները։

—Կը կատարեն. ես դեռ չեմ ստորագրել կապից ծովի մասին մեր արած զիջողութեան թուղթը. դրանով և անգլիացիների երկիւղով կը ստիպեմ նրանց իրագործել այդ միտքը: Շահն էլ վախենալու ոչինչ չի ունենայ և կը հանգստանայ:

—Բայց դարձեալ դու քեաֆիր ինգլիզներին ձեռքից մի թող. խօսիր նրանց դեսպանի հետ:

—Միամիտ մնա, նրանք հէնց իրանք կը գան այսօր ինձ մօտ և կ'առաջարկեն իրանց բարեկամութիւնը ու աջակցութիւնը:

Եւ խփելով ներքինապետի ուսին, սաղորազամն ասաց.

—Յիշում ես, ես մի քանի անգամ Շահի ներկայութեամբ յայտնել եմ, այժմ ևս կրկնում եմ, իբրեւ կտակ, որ իրանը ոչ ինգլիզի, ոչ ռուսի հետ ճակատ ճակատի դնել չէ կարող, բայց նա կարող է երկար հաստատ մնալ, օգուտ քաղելով այդ երկու քեաֆիրների մրցութիւնից, թշնամութիւնից: Մենք պէտք է միշտ երկուսին էլ մեր ձեռքումն պահենք, առանձին առանձին բարեկամ ցոյց տանք մեզ և ինգլիզով ռուսին վախեցնենք, ռուսով՝ ինգլիզին:

—Ինձ համար երկուսն էլ քեաֆիր են, երկուսն էլ անիծեալ լինեն, դժոխքի փայ դառնան, պատասխանեց ներքինապետը, և յարեց. «Երբ Մէհտին կ'երևայ, դրանք ամենքն էլ շանսատակ կը լինեն. բայց ափսոս, որ մենք չենք տեսնի. մեծ է Ալլահի զօրութիւնը»:

—Այո, մեծ է Ալլահի զօրութիւնը, բայց Ալլահն ևս կարծես մեզ թողել է քեաֆիրների ձեռքում: Ո՞ւր է իրանի նախկին զօրութիւնը: Այսօր, քեաֆիր ուսից, ինգլիզից ենք վախենում:

—Լաւ, թողնենք այդ. ինչ որ մեր նեասիւքն¹⁾ է, այն կը լինի: Երբ է՞ լինելու ջհուղ-բուշան:

—Ի՞նչ. ջհուղ-բուշան. ամենեւին, մանաւանդ այժմ, երբ մենք չը պէտք է գրգռենք ռուսաց և ինգլիզի դեսպանների բարկութիւնը. նրանք չէ որ յայտ-

1) ձակատագիր:

նեցին անցեալ տարի, որ պէտք է այլ ևս ջհուդ-բու-
չան չը լինի. այդ խնդրում նրանք միացած են: Եւ
վերջապէս, ինչի պէտք է ջհուդ-բուչան լինի քանի որ
ջհուդ աղջկայ խնդիրը կարգադրուելու վրայ է:

— Ինչպէս:

— Ձը գիտես. ես կարողացայ համոզել ջհուդներին,
որ մի աղջկայ համար ամբողջ իրանց ժողովուրդը
վտանգի չենթարկեն և աղջկայ գործի քննութիւնը
յանձնեն Իմամ-Ջումին. ինչ որ նա վճռի, այնպէս էլ
լինի. Այժմ աղջիկն Իմամ-Ջումի տանն է:

— Բայց այդ բոլորովին առանձին գործ է, ասաց
ներքինապետը. ես խօսում եմ սովորական ջհուդ-բու-
չանի մասին. մեր ժողովուրդի նախնական սովորու-
թիւնն է տարին մի անգամ ջհուդ-բուչան սարքել, այդ
անիծեալ ցեղի բազմանալը արգելելու համար, նրանից
մի քիչ արիւն բաց թողնելու և նրանց կուտա-
կած հարստութիւնը մի քիչ նուազեցնելու համար: Ինչ
գործ ունեն ռուսի և ինգլիզի դեսպանները որ խռո-
նըւում են. մենք գիտենք մեր հպատակները: Վերջա-
պէս, ես ամեն տարի բաւական մեծ բաժին էի ստա-
նում կողոպուտից. ինչի պէտք է զրկուեմ:

— Ես կ'ասեմ ջհուդներին բեզ հասնելիքը բերեն
տան, միայն, ի սէր Ալլահի, այդ խորհուրդը թող: Ես
այսօր իսկ կը տեսնեմ Իմամ-Ջումին և կը համոզեմ,
որ հրապարակական աղօթքի ժամանակ մեծ մղկիթում
յորդորէ ժողովրդին հանդարտ կենալ ե բացատրէ
ջհուդ-բուչանի վտանգը: Գալով միւս խռովութիւննե-
րին, ես ևս համաձայն եմ, որ պէտք է, ժողովրդի վրայ
սարսափ տարածելու համար, խիստ միջոցներ գործա-
դրել: Սպահանից արդէն մի քանի օր է բերել են լու-
թիւններին և խռովարարներին. Շիրազից բերել են այն
նոր քեաֆիրներին, որ իրանց բաբի են կոչում: այստեղ
բանտում ևս շատ յանցաւորներ կան: Հէնց որ լամազանի
այս մի քանի նուիրական օրերն էլ անցնեն, պէտք է
դրանց ամենքի պատիժն տալ ժողովրդի առաջ: Այժմ

գնացէք մի քիչ քնեցէք մինչև կէսօր, ես էլ այստեղ կը քնեմ մի քիչ:

Ճանապարհ դնելով ներքնապետին, սաղբազամը հրամայեց Ֆէրրաշին անմիջապէս կանչել Ֆէրրաշբաշուն: Վերջինս մի երկու ըրպէից յետոյ երեւաց քնաթաթալս և դժգոհ դէմքով, բայց խոնարհ գլուխ տալով, կանգնեց:

— Ֆէրրաշբաշի, ասաց սաղբազամը, իսկոյն կը գնաս կը բանտարկես Բէհման-Միրզայի գանձապահին, միրզաներին, ծառաներին և շղթայակալ բանտը կը ձգես, պատուիրելով պահապաններին, որ խիստ հսկողութիւն ունենան:

— Չէշմ, գլուխ տալով դուրս եկաւ պաշտօնեան: Հաշի-Միրզա-Աղասին հէնց այդտեղ էլ, աբան գլխին քաշելով, պառկեց քնելու:

Պալատում տիրում էր խորին լռութիւն. լռութիւն տիրում էր և փողոցներում:

XII

Միջօրէի էղանները թնդում էին մինարէթներից. փոշոտ փողոցները սկսել էին կենդանութիւն սառնալ. բազարներում, թիմչաներում խանութները հետզհետէ բացւում էին և հանդիպելով միմեանց, դրացիների ու ծանօթների առաջին խօսքը, սէլամ տալուց յետոյ, այս էր. «Լսե՛լ էք. ինչ է պատահել. Բէհման-Միրզան փախել էքստ է մտել ուսսաց գեսպանատանը. Շահը հրամայել էր նրան կուրացնել. ջհուղները տուել են իրանց աղջիկը Իմամ-Ջումայի դատաստանին»:

Ամբողջ Թեհրանը ծայրէ ծայր այդ լուրերով էր զբաղուած. ամենքը շտապում էին գէպի Շահի մզկիթը, ուր փիշ-նամէզ էր Իմամ-Ջուման, նոր տեղեկութիւններ ստանալու յոյսով: Սէլիմ-շաթիրը հազիւ իր բաղուկների և շաթիրական նշանի շնորհիւ կարողացաւ ճանապարհ հարթել իր համար և մտնել մզկիթը, որ-

տեղ ասեղ դցելու տեղ չը կար: Նա կամաց կամաց մօտեցաւ կանանց բաժնին և ծալապատիկ նստեց խրսիրի վրայ, սիւներից մէկի մօտ, որի մօտ նստած էր և մի կին ոսկէ չափրաստ ունեցող ուրբանդով: Նա արդէն նկատել էր Եսառամանի սև դէմքը և նրա խորամանկ ժպիտը:

Իմամ-Ջուման սկսել էր հրապարակական աղօթքը, նրան հետեւեց թաղիա, և մի երիտասարդ մօլլա բարձրանալով ամբիոնի վրայ իր զիւ ձայնով սկսեց ողբը, կանայք արդէն անհամբեր սպասում էին այդ բոպէին և ամեն անգամ, երբ երգիչը աւարտում էր ողբը, շարունակում էին կանայք, առատ արտասուք թափելով:

—Վայ, վույ, լսում էր մզկիթում:

Դուռը յետ ու առաջ տանելով, Սէլիմը լսեց Լէյլա խանըմի այս խօսքերը. «Գիտես, ջհուդի ազնիկը այժմ ինձ մօտ է»:—Ինչպէս, քեզ մօտ:—Իմամ-Ջուման յանձնել է ինձ, որ ինձ մօտ մնայ մինչեւ քննութիւնը կը վերջանայ. ախ, անիծած աղջիկը որքան գեղեցիկ է Սէլիմ-ջան. աղան տեսաւ նրան թէ չէ, խելքը գլխից թռաւ, իսկ քրտիկը շարունակ լացում է. իր նշանածին Սաւուդին է յիշում:

«Վայ, վույ», դարձեալ թնդացին մզկիթում ողբալի ձայները:

—Լսիր, Լէյլա-ջան, դու ամեն կերպ աշխատիր որ ջհուդ աղջիկը աղային դուր գայ. դու ասա նրան, որ եթէ ուզում է իր Սաւուդին, իր հրէաներին ազատէ, սէյիդի կինը չը դառնայ, թող այնպէս ցոյց տայ, որ իբր պատրաստ է աղայի բոլոր ցանկութիւնները կատարել:

—Նա ասում է որ երբ ստիպուած լինի սէյիդի կինը դառնալ կամ մուսուլման դառնալ, իրան կը սպանի. նա երբէք ձեր Իմամ-Ջումայի կամքը չի կատարի:

—Ես չեմ ասում որ նա կատարի, բայց թող իրան այնպէս ձեւացնէ, որ պատրաստ է կատարելու և ա-

ղայից ստանայ ֆիթվա, թէ հրէաները ոչ մի բանում մեղաւոր չեն, սէյիդն բռնութեամբ է իրան յափշտակել: Մնացածն ես ինձ վրայ եմ առնում: Մենք շուտով մեր մուրազին կը հասնենք:

«Վայ, վույ», շարունակում էր ողբը:

Սէյիմը մի քանի րոպէ էլ փսփսաց Եասամանի աւանջին. խափշիկուհին գլխով նշան արեց որ հասկացաւ և կը կատարէ:

Երգիչը աւարտեց ողբը և իջաւ ամբիոնից:

Նրա վրայ բարձրացաւ նորից Իմամ-Ջուման, իր ձիւնի պէս ճերմակ շալի ջուբբայի մէջ փաթաթուած:

— Մուսուլմաններ, ասաց նա, դուք գիտէք այն վարմունքը, որ ունեցել է Բէհման-Միրզա շահզադէն, Շահի եղբայրը. վարմունք անարժան մուսուլմանի. նա թողնելով իմամ Շահ-Աբդուլ-ազիմի նուիրական դուռը և դրօշակը, բէստ է մտել անհաւատների, քեաֆիքների դրօշակի տակ: Թող անիծեալ լինի այդպիսի մուսուլմանը:

— Բայց Շահը ուզում էր իր հարազատ եղբօր աչքերը կուրացնել, լսուեց ամբոխի միջից մի վախկոտ ձայն:

— Նա կարող էր ազատուել այդ պատժից նոյն պէս Շահ-Աբդուլ-ազիմի կամ մեր այս մզկիթի մէջ բէստ մտնելով: Շահը չէր կարող նրան հանել այստեղից:

Տիրեց խորին լռութիւն. ոչ ոք չը համարձակեց այլ ևս պաշտպանել դժբախտ շահզադէին: Նա անարդել էր հայրենի կրօնը, հայրենի սրբութիւնները և պատսպարուել էր օտարի, անհաւատների սրբարանում. նա նախատել էր իսլամը և իսլամը երեսը շուռ էր տալիս նրանից:

— Մենք ինքներս նախատում ենք մեր սուրբ դինը, մենք ինչ մուսուլմաններ ենք, պոռաց դէպի ամբիոնը մօտենալով մի երիտասարդ սէյիդ: Ո՞ւր է իմ

կինը. ինչու ինձ չեն տալիս. միթէ այն օրին հասանք, որ մուռտառ ջհուգներն անգամ խլեն մեր կանանց մեր ձեռքից:

— Զհուդ-քուշան, ջհուդ-քուշան. թնդաց ամբողջ մզկիթը հազարաւոր աղաղակներով, մահ ջհուգներին. տուէք մեզ ֆիթվա, տուէք մեզ:

Սարսափելի ժխոր տիրեց, կանայք նոյն իսկ սկսեցին գոչել. «մահ ջհուգներին»:

Բայց Իմամ-Ջումայի ձեռքով արած մի շարժումը վերջ դրեց ժխորին և աղմուկը բիչ քիչ դադարեց ու դարձեալ խոր լռութիւն տիրեց:

— Մուսուլմաններ, ասաց նա, ջհուգները աման¹⁾ են բերել մեզ. նրանք յանձնել են ինձ աղջկան, որ ես քննեմ և ինչ որ շարիաթը կը հրամայի, այնպէս էլ լինի: Ես շուտով կը քննեմ գործը և եթէ աղա սէյիդի ասածներն կը հաստատուեն՝ ջհուդ աղջիկն, ի հարկէ, նրա օրինաւոր կինը կը դառնայ: Ես չեմ կարող ֆիթվա տալ ջհուդ-քուշանի համար, որովհետեւ այդպիսի ֆիթվան հակառակ կը լինի սուրբ խօսքին—դուրանին: Ղուրանում ասուած է, որ այն ազգերը, որոնք գիրք ունեն—Իսրայէլի որդիները ունին թովրաթը²⁾—եթէ հպատակութիւն յայտնեն, հարկ վճարեն Իսլամին, նրանք կարող են ազատ ապրել և իրանց կրօնը դաւանել: Զջհուգները հարկ են վճարում,:

— Հարկ վճարում են զաջարներին և ոչ մեզ, ասաց մի ծերունի սէյիդ:

— Նրանք հարկ են վճարում իսլամ թագաւորին, պատասխանեց Իմամ-Ջուման:

Եւ օրհնութիւն տալով արձակեց ամբոխը, որ սկսեց դուրս գալ մզկիթից, տրտնջալով: Այդ չարագելեց նրան այնուամենայնիւ համբուրել Իմամ-Ջումայի հանդերձների բղանցքը, երբ վերջինս անցաւ ամբոխի մի-

1) Աման բերել—ապաստանել, պաշտպանութիւն հայցել: 2) Աստուածաշունչ:

ջուլ և դուրս գալով մզկիթի բակը, նստեց սպիտակ էշի վրայ ու բաղմաթիւ մօլլաներից, սէյիդներից հետեւեալ, գնաց իր տունը:

Սյն բոպէին, երբ երիտասարդ սէյիդը դուրս էր գալիս մզկիթից, մի ձեռք դիպաւ նրա ուսին և մի ձայն փսփսաց նրա ականջին. «Ջգուշացիր, աղա սէյիդ, ջհուդ աղջիկը այնքան գեղեցիկ է, որ գուցէ էլ դուրս չը գայ Իմամ-Ջումայի տնից. Իմամ-Ջուման սիրում է գեօղալներին»¹⁾։ Սէյիդը յետ դարձաւ տեսնելու ով էր շշնջում իրան այդ խօսքերը, բայց ամբոխի մէջ նա չը կարողացաւ իմանալ:

Կասկածը, եռանդը մտաւ նրա սրտի մէջ. «Շէյթանը կամենում է ինձ փորձել», ասաց նա, և մռայլ, յուսահատ հետեւեց ամբոխին ու շուտով միացաւ Իմամ-Ջումայի հետեորդներին:

Ճանապարհին, Իմամ-Ջումայի հետեորդները հետըհետէ աւելանում էին: Կէսօրից արդէն երեք ժամ անցել էր, երբ Իմամ-Ջուման հասաւ իր տունը: Ընդարձակ բակը, թալարը լի էր ահագին բազմութեամբ. դրանք ամենքը խնդրարկունք էին, զանազան պահանջատէրքեր, պարտապաններ, կալուածական, ժառանգական վէճեր վարողներ, ամուսնութիւն կնքողներ, ամուսնալուծութիւն պահանջողներ կամ թալաղ տուողներ, մարդիկ, որոնք եկել էին դատուելու, վկայութիւն տալու, ամբաստանելու կամ արդարացնելու իրանց ամբաստանութիւններից: Շարիաթը լինելով միակ հաստատուն օրէնքը Պարսկաստանում, հոգեորականութեան ներկայացուցիչները դատում և վճռում են ոչ միայն կրօնական, այլ և քաղաքացիական գործերը, դատերը, վէճերը:

Ընդարձակ թալարի մէջ, որի երկու կողմից ևս

1) Գեղեցկուհիներին:

փէնջարանները բացւում էին երկու բակերի վրայ, գետնին, գորգի վրայ, չորած էին բազմաթիւ գրագիրներ, որոնք անդադար գրում էին զանազան զաբալաններ ¹⁾, իջարանամաններ ²⁾, ագտնամէներ ³⁾, վկայականներ և հրամաններ: Ամեն մի գրագրի առաջ հինգ վեց հոգի խնդրարկուներ էին չորած, որոնք զանազան խոստումներ, ընծաներ վարձատրութիւններ փափաւարով գրագիրների ականջին աշխատում էին արագացնել գործը կամ իրանց ցանկութեան համաձայն վճիռ կայացնել տալ իմամ-Ջումային: Այդ բոլոր թղթերը, վկայագրերը օրէնքի զօրութիւն էին ստանում միայն այն ժամանակ, երբ իմամ-Ջուման թղթի ներքեւ կամ գլխին կամ կողքին դրոշմում էր իր կնիքը, երբեմն ևս արաբերէն մի քանի բառ աւելացնելով կնիքի վերեւ իր ձեռագրով:

Իմամ-Ջուման մտնելով թալարը, ուր ամենքը ոտքի կանգնելով, պատկառանքով գլուխ տուին «սալամ ալէքիւմ» ասելով, որին նա պատասխանում էր «ալէքիւմ-սալամ»,—զնաց և նստեց թալարի վերեւում: Անմիջապէս աւագ գրագիրը չորեց նրա առաջ և թղթերի մի ամբողջ կոյտ հանելով գրպանից, սկսեց կռացած, կամացուկ խօսել նրա ականջին: Ամեն մի զեկուցումից յետոյ իմամ-Ջուման հանում էր շալի փոքրիկ բսակից մեծ կամ փոքր կնիքը, մատի ծայրը թաթախում էր զալամդանի թանաքի մէջ և լեզուով թրջելով թուղթը, դրոշմում էր թրջած տեղի վրայ ու տալիս աւագ գրագրին:

—Աղա, ասացին երկու վաճառական, գլուխ տալով և չորելով առաջին, խնդրում ենք սիդա կարդա ⁴⁾, ես զիջել եմ այս ընկերիս մեր ընկերական առեւտրի մէջ ունեցած իմ բոլոր իրաւունքները մի սիր ⁵⁾ նաբաթով:

1) Կալուածագիր 2) Կապալագիր 3) Ամուսնագիր 4) Ամեն տեսակ թուղթ, պայմանագիր օրինաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ մօլլան կարդացել է սիդալ այդ ասում է «թիղաճարի շօդ» 5) Մի սիրը հասարակ է 5 մսխալի Կարելի է մի ամբողջ տուն, այգի, գիւղ ծախել մի սիր նաբաթով կամ, կամ մի հատ խնձորով, կամ մի հատ թաշկինակով:

— Ճշմարիտ է, Հաջի, զիջել է նա բեզ և դու ընդունել ես Տուել ես սիր նաբաթը:

— Այո, աղա, ընդունել և տուել եմ:

— Ստացել ես դու, սիր նաբաթը:

— Այո, ստացել եմ:

Իմամ-Ջուման միացրեց երկու վաճառականների ձեռները և ասաց. «սիրդան կատարուեց»: Դէ գնացէք, գրագրին ասէք, թուղթը գրի:

Այդ միջոցին թալարը մտաւ Բէգլար-բէգի պաշտօնեաներից մինը և մօտենալով սէլամ տուեց. Իմամ-Ջուման պատասխանելով սէլամին ասաց. «բիսմուլլահ, նստեցէք»: Պաշտօնեան յայտնեց, որ Բէգլար-բէգին իր խոնարհ ողջոյնները յիշելով, խնդրում է որ աղան, շարիաթի համաձայն, վճիռ տայ մի կռուի մասին, որ երէկ պատահել է. երկու կալուածատէր կռիւ են արել մի արխի¹⁾ վրայ. նրանցից ամեն մէկը պնդում է, որ արխը իր գիւղինն է, թոյլ չէ տալիս միւսին ջրել արտերը: Խօսքից անցնելով կռուի, երկու կալուածատէրերի օգնութեան են վազել գիւղացիները. կռիւը սաստկացել է. գէնք են գործածել և երկու կողմից սպանուել են չորս հոգի, որոնց մէջ մի կին. վիրաւորուել են հինգ հոգի: Այժմ պէտք է որոշել ումն է պատկանում ջրի արխը և ապա որոշել, թէ յանցաւոր կողմը ինչքան դիւայ²⁾ պէտք է վճարի սպանուածների և վիրաւորուածների արեան գնի համար:

— Ովքեր են վկաները, հարցրեց Իմամ-Ջուման:

— Տասը հոգի, որոնցից երկուսը հրէայ, երկուսը հայ և երկու էլ կին:

— Ձեզ յայտնի է, որ ամեն երկու ոչ-մուսուլմանի վկայութիւնը հաւասար է մի մուսուլմանի վկայութեան. նոյնպէս երկու կնոջ վկայութիւնը հաւասար է մի տը-

Բաւական է որ տէրը, վաճառողը յայտնի, թէ զոհ է ալդ վարձատրութեամբ.

1) Առու, ջրանցք: 2) Հատուցումն:

շամարդի վկայութեան: Կնոջ դիպան ևս տղամարդի
դիպայի կէսն է:

—Շատ լաւ, աղա, այդ ինչպէս հրամայում է շա-
րիաթը, վճռեցէք դուք, մենք կը գործադրենք վճիռը:

—Բարի է, թող ամենքն վաղը այստեղ պատրաստ
լինեն:

—Մի խնդիրը ևս բերել եմ Բէգլար-բէգի կող-
մից, աղա, շարունակեց պաշտօնեան: Այս մարդը, Հա-
ջի Ահադը, մի մուրհակով հինգ հարիւր թուման է
պարտ այս մարդուն, Մաշադի Իբրահիմին—և մատով
ցոյց տուեց թալարի մէջ տեղ կանգնած երկու վաճա-
ռականի—բայց պարտապանը չէ վճարում, ասելով որ
մուրհակը խալի-էգ-վաջ¹⁾ է: Ի՞նչ է հրամայում շարիաթը:

—Ստացական կամ վկայ ունե՞ս, Հաջի Ահադ,
դիմեց Իմամ-Ջուման պարտապանին, որ փողը վճարել
ես:

—Ոչ, աղա, բայց հազրաթ Աբբասը վկայ վճարել
եմ:

—Ոչ, ասաց Իմամ-Ջուման. կամ պէտք է երդումն
ուտես որ պարտքդ վճարել ես կամ պէտք է վճարես:
Այսպէս է հրամայում շարիաթը:

—Խնդրում եմ իմ գործս ևս վճուր, աղա, թնդաց
յանկարծ մի ձայն թալարի մէջ և մեզ ծանօթ երիտա-
սարդ սէյիդը կանգնեց Իմամ-Ջումայի առաջ:

Վերջինս բարձրացնելով նայուածքը և նկատելով
սէյիդին, ունքերը կիտեց, բայց շուտով անտարբեր
դէմք ընդունելով, ասաց.

—Ի՞նչ է քո գործդ, աղա սէյիդ. այժմ ժամանակն
ուշ է, երեկոյ է արդէն, բայց ասա տեմնեմ:

—Ես ջհուդ աղջկայ ամուսինն եմ. դուք այսօր
հրամայեցիք մզկիթում, որ պէտք է քննէք. քննեցէք
շուտով և կինս ինձ յանձնեցէք. երկար սպասել չեմ
կարող:

¹⁾ Այն մուրհակներն են կոչում այդպէս, որոնք վճարուած են կամ
որոնց արժէքը չէ ստացուած:

Վերջին խօսքերը սէյիդը արտասանեց սպառնողական շեշտով։

— Զհուդները պնդում են, աղա սէյիդ, ասաց վեղմ ձայնով կրօնապետը, որ դու փախցրել ես աղջըկան և քեաբինը զօռով, առանց աղջկայ հաւանութիւն ես կատարել տուել։

— Քեաֆիրների խօսքը ինչ նշանակութիւն ունի, աղա, ես քեաբինի թուղթ ունեմ։

— Տուր տեսնեմ։

Սէյիդը հանեց ծոցից մի երկար թուղթ և երկու ձեռքերով յարգանքով մօտեցրեց կրօնապետին, որ ուշադրութեամբ կարդաց։

— Ո՞վ է գրել այս քեաբինագիրը։

— Մօլլա Քեազիմը։

— Ինչո՞ւ վկաներ չը կան։

— Մթթէ մօլլա Քեազիմը սուտ է գրել։ Սիդան նա է կարդացել։

Իմամ-Ջուման մտածմունքի մէջ ընկղմուեց։ Նա դեռ գտնւում էր այն չլացուցիչ տպաւորութեան տակ, որ նրա վրայ գործել էր Եսթերի հիանալի գեղեցկութիւնը. «Այսքան տարի ապրել եմ, մտածում էր նա, հարիւրաւոր կանայք եմ տեսել, իմ հարէմում ամենագեղեցիկ կանայքն եմ ունեցել, բայց այդ ջհուդի բաժի պէս գեղեցիկն դեռ չեմ տեսել։ Սփսոս է այդպիսի չքնաղ որսը այսպիսի գռեհկին տալ։ Պէտք է մի հնարք մտածել...»։

Եւ բարձրացնելով գլուխը, նա մեղմ և կարեկցական ձայնով ասաց.

— Որդիս, դու ջահիլ ես. ես հասկանում եմ քո ցաւդ, բայց համբերութիւն ունեցիր. թող բամազանի այս նուիրական օրերն անցնեն և յետոյ իսկոյն ես քո գործդ կը վերջացնեմ։ Աղջիկը այժմ մեր ձեռքին է, էլ փախչել չէ կարող։ Եթէ մենք կարողացանք համոզել նրան, որ իր անարգ կրօնը դէն ձգէ ու մեր ճըշ-

մարիտ դիմել ընդունէ, որքան մեծ փառք բեզ համար:
 —Եւ ամին, միաբերան ասացին հանդիսականները:
 Եւ վեր կենալով Իմամ-Ջուման մտաւ իր առանձ-
 նասենեակը:
 Բազմութիւնը սկսեց քիչ քիչ ցրուել,

ՇԱՀՐԻԱՐ

(կը օտուցնակուի)

Ջ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէաստղագիտութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

XIII

Արեգակը արդէն միջօրէի բարձրութեան վրայ էր և նրա կիզիչ ճառագայթները վանել էին փողոցներից բոլոր բանաւոր արարածներին ու միայն անբան արարածները, գլխաւորապէս շները, լեզուները կախ, հեւալով չանգռում էին հողը, որ և է մի խոնաւ փոս գտնելու համար: Տների աղիւսները, իբրեւ հնոցի մէջ, կարծես նորից թրձոււմ էին արեւի կիզիչ շողերի տակ. ամեն բան՝ շարժումն, կեանք դադարել էր փողոցներում, բազարներում, թիմչաներում: Մարդիկ, թմրած կամ կիսաբուռն, թափուած էին խանութի, բազարչաների, մզկիթների խտրների վրայ յարգեայ հովհարներով քշում էին ճանճերը կամ հով էին բերում: Երբեմն երբեմն փողոցի ծայրում, խանութների կամ մզկիթների առաջ լսում էր աբդուղ¹⁾ և կամ իսբանջիբի²⁾ ծախողների զիլ ձայնը և պապակուած լեզուները ամեն կողմից կանչում էին. այ դուղի, այ դուղի³⁾: Կէս կամ մի շահով սառն դուղը մի քիչ զովացնում էր պապակուածներին, նորից գլուխները ընկ-

*) Յէ՛ս «Մուրճ» № 7.

1) Քան: 2) Քաղցրախառն մեղրաջուր: 3) Ո՛վ թան ծախող:

նում էին խտրների վրայ և ամեն տեղ դարձեալ տիրում էր մեռելային անշարժութիւն։ Փոշին, կեղտոտութիւնները, դարչահոտութիւնները պատերի տակ, տարածում էին մի այնպիսի հեղձուցիչ մթնոլորտ, որ անցնողը քիչ էր մնում շնչասպառ լինելը։

Անտանելի է Թէհրանը ամառուայ ժամանակ, ով կարողութիւն ունի, փախչում է ամառանոց, Շեմրանի հովասուն բարձունքը, Դէմավէնդի ստորոտները։ Հարուստների տներում, ապարանքներում առանձին սարդալիխաններ ¹⁾ կան շինուած, ուր պատսպարւում են տօթի ժամանակ, բայց միջակ և չքաւոր դասակարգի վիճակը ամառը սարսափելի է, մանաւանդ եթէ ջրի պակասութիւն է լինում, ինչպէս յաճախ պատահում է։ Զանազան վարակիչ հիւանդութիւններ, որոնք առաջ են գալիս կեղտոտութիւնից, անմաքրութիւնից, խակ պըտուղներ ուտելուց, հոտած, պշնած ջուր խմելուց, առատ հունձ են կատարում։

Մեր պատմութեան տարին, այդ սովորական աղէտների թուին աւելացել էր և մի այլ նոր աղէտ, անհասարսափելի՝ աղքատ դասակարգի համար. հացի, հասարակ սնունդ ²⁾ հացի պակասութիւն էր և թանգութիւն, այն միակ սննդի, որով այդ դասակարգը մի կերպ քաշ է տալիս իր ողորմելի, թշուառ գոյութիւնը։ Սանկեագի բաթմանը ³⁾, որ հազար դինար ⁴⁾ էր լինում ամենաթանգ ժամանակ, իսկ սովորաբար եօթնհարիւր դինար կամ 14 շահի, այժմ ծախւում էր երկու ղուան, որը շատ դժուար էր ձեռք բերելը, այն էլ ինչ հաց — խառն աւազի, հողի և թեփի հետ։ Հացի թանգութեան և պակասութեան պատճառը ոչ թէ այն էր, որ ցորենի, ալիւրի պակասութիւն կար, ոչ, այլ այն, որ մի քանի հարուստ կալուածատէր խաներ, ամբարելով

¹⁾ Նկուղ, որի մէջ տեղ ջրի աւազան կալ և որ միշտ զով է լինում, կամ որի ներքե սառցարան է շինուած։ ²⁾ Պարսկաստանի սովորական հացը, երկար, լաւաշի նման, բայց հաստ և խմորալի։ ³⁾ Լիտր—7 ֆունտ։ ⁴⁾ Հազար գինարը հասարար է քսան շահու կամ մի ղուանի, իսկ ղուանը =

ցորենը շտեմարանների մէջ, չէին ծախում, այլ պինդ պահում էին աւելի թանգ ծախելու համար։ Նրանք կաշառել էին բաղաբապետին, որի պարտաւորութիւնն էր հսկել բաղարների վրայ և այդպէս արուեստական թանգութիւն ու գրեթէ սով էին առաջ բերել։ Հացագործների մեծ մասը փակել էին խանութները, մնացել էին մի քանիսը, որոնք ցորենավաճառ կալուածատէրերի գործակալներն էին կամ ձեռք ձեռքի տուած էին գործում։ Դրանց խանութների կամ փոսերի առաջ ամեն օր առաւօտ և երեկոյ հաւաքւում էր ժողովրդի ահագին բաղմութիւն, մանաւանդ կանանց խումն բաղմութիւն, ամենքը հաց, հաց էին պոռում, բայց ստանում էին միայն նրանք, որոնք կարողանում էին մի լիտր աւազի, թեփի, կիրի, դարու շաղախի փոխարէն երկու ղռան վճարել։ Հայհոյանք, անէծք, լաց, աղաղակ բարձրանում էին ամեն կողմից, կանայք կատաղած, բարձրացնելով և ցոյց տալով մերկ, նիհար, կըմախք դարձած մանկիկներին, սպառնում էին հացագործին Ալլահի, մարգարէի, իմամների անէծքը թափել տալ նրա գլխին, եթէ անմիջապէս հաց չը տայ, հացագործը, իր անկարեկից, անտարբեր դէմքով կամ դըլուխն էր շարժում, կամ ինքն ևս հայհոյում և երբ տեսնում էր, որ հայհոյանքը, անէծքը բարկոծութեան փոխուելու վրայ էր, խոհեմաբար ներս էր մտնում և փակում հացարանի դուռը։ Ամբոխը կատարեալ ոռնոց էր բարձրացնում, հայհոյանք և լուտանք թափելով կամաց կամաց ցրւում էր։ Հետզհետէ ցերեկուայ տօթը բշտում էր ամենքին, այնպէս որ կէսօրուայ մօտ և մինչև տօթը անցնելը, փողոցներում տիրում էր մեռելութիւն և միայն սոված շներն էին հեւալով, լեզուները կախ կամ թաւալւում առուների թաց փոսերի մէջ, կամ վնդվնդալով, այստեղ այնտեղ թափառում։ Երեկոյեան դէմ փոսերի առաջ կրկնւում էր նոյն տեսարանը։

Անկարգութիւնները, ժողովրդի տրտունջները հետըզհետէ սաստկանում էին։ Բռնութեան, փայտի, խա-

դազանի տակ դարերով մեծացած, ճնշուած, հարստահարուած ժողովուրդը, որքան որ ստրկական յատկութիւններ ունենայ, որքան էլ վեհերոտ, [թոյլ լինի, բայց երբ նա զրկուած է և այն միակ միջոցից, որով պահպանուած է իր եղկելի գոյութիւնը—հացի կտորից, նա այլ ևս մոռանում է ամեն բան և քաղցած դազանի նման յարձակուած է, ջարդ ու փշուր անելով իր առաջ ամեն բան, կործանելով, տապալելով, վրէժխնդիր լինելով իր կրած բազմամեայ տառապանքների, անարգանքների համար։ Սակայն բռնկուելով հրաբուխի պէս, կատարելով իր աւերմունքները, ամբոխը, հէնց որ մի քիչ յագուրդ է տալիս իր դազանային հակումներին, նոյնպիսի արագութեամբ պաղում է, յետ է ընկնում և նրա վրայ տիրում է ահ ու սարսափ. ստրկական յատկութիւնը նորից երեւան է գալիս և նա ստրկի հլու, անմոռնչ խոնարհութեամբ տանում է սոսկալի պատիժները։ Քանի բանի անգամ Թէհրանում կատարուել էին այդպիսի դէպքեր. ինչպիսի զարհուրելի պատիժներով ամբոխը քաւել էր իր բոպէական բռնկման յանցանքը, և, սակայն, այդ սոսկալի պատիժները երբէք նրան յետ չէին կասեցրել նորից բռնկուելու ամեն անգամ, երբ անխիղճ հարստահարողները հացի արուեստական թանգութիւն սարքելով, քաղցածութեան էին ենթարկում նրան։ Այդ հանդամանքը քաջ գիտէին Թէհրանի իշխանութիւնները, ուստի և զգալով, որ հըրաբուխը կարող է յանկարծ ժայթքել, սկսեցին մտածել ձեռք առնելի միջոցների մասին։

Շահը քաղաքում չէր, բամազանը վերջացաւ թէ չէ, երբ նա քիչ քիչ անդորրութիւն ստացաւ և միամտուեց, որ Բէհման-Միրզայի փախուստը վտանգ չէ սպառնում իր գահին և երիտասարդ շահադէն տարուեց Կովկաս ու փակուեց Շուշի քաղաքում, այլ եւս Պարսկաստան չը վերադառնալու պայմանով, Մահմէդ Շահը շունչ առաւ և ցանկութիւն յայտնեց ամառը անցկացնել Լառի դաշտերի վրայ։ Պալատը և հա-

բէմխանէն քօչեցին: Շահի հետ քօչեցին և աւագանին, վեզիրները, մեծամեծները: Քաղաքում մնաց սակայն մեծ վեզիր Հաջի-Միրզա-Աղասին, որ շարունակ ախ ու վախ էր քաշում Բէհման-Միրզայի գոհարեղէնը ձեռքից թոցներուն համար. քաղաքում մնաց Բէգլար-Բէգին, ըստ պաշտաման, քաղաքապետը, որ խիստ չաղ թիքաներ և առատ ընծաներ էր ստանում ամբարդարներից, ¹⁾ ցորենի և գարու մազանդան ²⁾ չիջացներու համար: Ի հարկէ, քաղաքապետը, փորձառութեամբ, չէր մոռնում այս և այն կերպով քաղցրացնել Բէգլար-Բէգու բիմբը, և նրա միջոցով նաև մեծ վեզիրի բիմբը, այլապէս վաղուց նա փորձած կը լինէր իր գարշապարների վրայ ֆալախկայի հարուածները, բայց երբ ժողովրդական զայրոյթի արտայայտութիւնները սկսեցին սպառնալից կերպարանք ստանալ, Բէգլար-Բէգին շտապեց զեկուցանել ծերունի եպարքոսին իրերի վիճակը:

Հաջի-Միրզա-Աղասին, նստելով իր սիրելի ջօրու վրայ, մի քանի ֆէրրաշների, զուլամների և մունղինների ³⁾ ընկերակցութեամբ գնաց Լառ, Շահի մօտ, հրամայելով Բէգլար-Բէգուն սպասել իր հրամաններին:

Գիշերելով Շիրմանի գիւղերից մէկում, նա տեսաւ որ գիւղը գրեթէ ամալի է և իր բեռների համար ֆէրրաշները չեն կարողանում ոչ միայն գրաստ գտնել, այլ և յարդ, գարի ձիերի և ջօրիների համար: Շրջակայ գիւղերն եւս գրեթէ ամալի էին. ոչ յարդ կար, ոչ գարի, ոչ ցորեն, չը նայելով որ շատ տեղ հունձն արդէն արուած էր: Ծերունի եպարքոսը չը զարմացաւ, նա գիտէր, որ այդ գիւղերը փոքր ինչ առաջ ենթարկուել էին սիւրսաթի ⁴⁾, իսկ սիւրսաթը Պարսկաստանի

¹⁾ Շտեմարաքատէր, ամբարդոյ ²⁾ Սակագին ³⁾ Գիւանատան պաշտօնականներ, քարտուղարներ ⁴⁾ Երբ պարսից Շահը ճանապարհ հորդում է, ճանապարհի վրայ ընկած երկու կողմերի գիւղերը պարտաւոր են հալթայթել պալատի, հարէմխանայի և զօրքի համար հարկատու գրաստը և ուտելիքը թէ մարդկանց և թէ անասունների համար. այդ տուրքը կոչում է սիւրսաթ: Հաջի բանակը իջեւնում է մի գիւղի մօտ, որ զինուորները, ֆէրրաշները թափում են գիւղը և ում մօտ

գիւղական ազգաբնակութեան համար աւելի մեծ պատուհաս է, քան մորեխը, երաշտութիւնը, մուկը. նա խանձում, այրում է, ոչնչացնում է ամեն բան իր առաջ իբրեւ Սահարայ անապատից փշող տօթակէզ քամի։ Ֆէրրաշները գտել էին գիւղում մի պառաւ կին, որին բռնելով, բերին մեծ վեղիւրի մօտ։ Հաջի-Միրզա-Աղասին, ի բնէ զուարճախօս լինելով, խօսակցութեան բռնուեց պառաւի հետ, որ դանդաւորում էր, թէ ֆէրրաշները զօռով իրան բռնել բերել են, երբ ինքն կամենում էր փախչել։

— Լաւ, նէնս¹⁾, ասաց մեծ վեղիւրը, ինչո՞ւ էիր փախչում։

— Բեզ զուրբան, պատասխանեց պառաւը, ախր չէ որ սիրսաք է։

— Էհ, քեզ ինչ, դու կին ես, քեզ հօ չէին բռնելու, որ Շահի բռնները տանես։

— Թոյլ կը տաս, զուրբան, մի առակ պատմեմ։

— Շատ լաւ, շատ լաւ, պատմիր, ասաց մեծ վեղիւրը, եթէ լաւ առակ եղաւ, քեզ մի լաւ խալաթ կը տամ։

«Մի օր, սկսեց պառաւը, դաշտում մի աղուէս թունդ փախչում էր։ Պատահեց նրան նապաստակը և հարցրեց. դրանցի, դրանցի, ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ ես լեղապատառ փախչում։— Չէս լսել, ասաց աղուէսը, որ սիրսաք է, և հրամայուած է բռնել բոլոր ջորիներին։— Լաւ, քեզ ինչ, դու հօ ջորի չես, որ բռնեն քեզ։— Աղուէսը ժպտաց և ասաց. օրհնած, այս շուլուղի մէջ ո՞վ է նկատում որ ես ջորի չեմ, այլ աղուէս. ում վրայ են

ծի, էշ, ջորի են գտնում, բռնում բերում են բանակը, ում մօտ չարդ, գարի, խոտ են գտնում խլում են, Թէև օրէնքով սահմանուած է, որ սիրսաթի փոխարէնը դուրս կան հարկերից, բայց այդ օրէնքը չէ դործադրւում, այդ պատճառով, հէնց որ զիւղացիները լսում են որ Շահը և իր բանակը պէտք է անցնեն իրանց երկրով, նրանք շտապում են վերցնել իրանց գրաստները և փախչել հեռու տեղեր, որ ձեռք չընկնեն. գիւղերը ամալանում են բնակիչներից և մնում են միայն մի քանի ծերեր ու պառաւ կանաչք։ Երբ պատուհասը անցնում է, բանակը հեռանում է, նորից վերադառնում են։

¹⁾ Մալր,

հասնում, բռնում են. մինչեւ ես կ'ապացուցանեմ որ ջորի չեմ, այլ աղուէս. ոտքերս նալած կը լինեն»:

Ծերունի եպարքոսը ըմբռնեց պառաւի առակի դառն ճշմարտութիւնը. նա չը բարկացաւ, այլ հաւատարիմ իր խոստման՝ հրամայեց իր տնտեսին մի լաւ խալաթ տալ պառաւին և բաց թողնել ու այլ եւս սիւրսաթի ետեւից չընկնել: Հասնելով Լառ, նա պատմեց Մահմէդ Շահին պառաւի առակը և Շահը քահ քահ խնդաց ու մեծարեց Հաջուն Սպահանից ընտիր սեխով, որին այնքան սիրահար էր:

Երկու օրից յետոյ Լառից մի զասիդ¹⁾ հասաւ Թէհրան, չորեք Բէգլար-բէգու դռան առաջ, նա յանձնեց նրան մեծ վեղերի կնիքով դրոշմուած մի թուամար²⁾ ու Շահի երկու ֆիրման:

Տօթը սկսում էր քիչ քիչ անցնել. փողոցները սկսում էին կենդանանալ. ջրկիրները կաշուէ տիկերի մէջ լցրած ջրով սրսկում և ոռոգում էին տների դաւիթները, փողոցները, կամ առաջարկում էին անցորդներին զովացնել իրանց պապակը սառցախառն ջրով: Թալիսման անող և ֆալ բացող մօլլաները պատերի խորշերի մէջ ծալապատիկ նստած, աղօթք մինջալով, սպասում էին չրերը կանանց, կամ դժբախտ սիրահարներին, որ նրանց գարգին դարման անեն: Պտղավաճառները, թաբաղները գլխին դրած, կշիռը ուսին ձգած, գովում էին իրանց պտուղները: Այդ միջոցին մի համալ, ձեռքին բռնած մի հատ սեանկազ հաց, որի գոյնը դժուար էր որոշել, ուրախ ուրախ անցնում էր այն փողոցով, որ տանում է դէպի Սէբզ-Մէյդան: Նեղիդի, Շիմրի³⁾ ընկեր դառնան այդ հայագործները, ասում էր նա բարձրաձայն. հազիւ կարողացայ երկու

1) Հետիոտն սուրճանդակ, հին արեւելքի միակ նամակատար ու նամակաբեր: 2) Տուփար, գիր: 3) Նեղիդն այն խալիֆն էր, որի ժամանակ Այուորդիները՝ չիւսէյն և Հասան նահատակուեցին, իսկ Շիմրը՝ նրանց զխատող դահիճն էր: Այդ պատճառով, շիա մուսուլմանի համար Նեղիդից և Շիմրից աւելի անիծեալ մարդ չը կալ աշխարհում:

դռան տալով, երկու օրուայ աշխատանքս՝ ստանալ այս հացը, եւ ինչ հաց, Ալլահ, կէսը հող, մոխիր ու կաւիճ. այս էլ տէրութիւն է, այս էլ մուսուլմանութիւն է. հաւատա՛ որ մօլթանին, էրմանին, ջհուդը¹⁾ աւելի խղճմտանք կունենան, քան այս անիծած ամբարդար-ները»:

Մշակին շրջապատեցին անցուորները և տեղեկու-թիւններ հարցրին թէ որ փուռն է բաց. ապա բազմու-թիւնը սկսեց շտապով դէպի ցոյց տուած կողմն գնալ, մինչեւ հասաւ այնտեղ: Այն փողոցը, Սաբդի-Մէյդա-նին մօտ, Շահի պալատի հտեւը, ուր գտնուում էր փուռը և հացագործի խանութը, վխտում էր արդէն խառնիճաղանճ ամբոխով, որի մեծամասնութիւնը կազ-մում էին կանայք, իսկ մնացածը համայներ, սէյիդներ, դերվիշներ, զինուորներ և առհասարակ բանուոր դա-սակարգի մարդիկ: Խանութի թէք մակարդակի վրայ, ուր ցցուած էին մեխեր, հազիւ 5—6 հաց էր երեւում այդ մեխերից կախուած. դռան կողքին, կշեռի առաջ նստած՝ հացագործը, մօրուքը ու եղունգները խնայած մօտ 50 տարեկան մի մարդ, որի ճակատից ծորում էր քրտինքը, պարզում էր ձեռքը դէպի առաջ, ստանում էր փողը և ապա կշեռւով հացը, տալիս գնողին: «Ինձ ևս տուր կէս լիտր հաց, պոռում էր ամբօխից մի երկ-րորդը. ինձ մի լիտր, ինձ մի քառորդ, առ փողն, աչքդ կօխիր, շէյթանի փայ լինի, գլխիդ հարամ լինի», գո-ռում էին զանազան կողմերից: Հացավաճառը երգում, հաւատ էր անում: Իմամներին վկայ կանչում, որ հաց չը կայ և առաջարկում էր ամբօխին գնալ ուրիշ հացա-գործների խանութից գնել հաց: Երեխաները իրանց մօր գրկերում կամ շալակներին այնպէս աղէխարշ կերպով լացում էին «մնջրիկ, հաց, հաց, սոված եմ» պոռալով, որ օդը լցուած էր սուգ ու շիւանով: Ամբո-խը սպառնալիքներ էր կարգում, յուսահատութեան և

1) Մուսուլմանի կարծիքով մօլթանին, հալը, հրէան խղճմտանք չունեն:

անհամբերութեան նշաններ էր ցոյց տալիս և ամեն անգամ, երբ յուսահատութեան մղուած կանանց մինը բացականչում էր «այ քանդուկի այսպիսի տէրութիւնը, կործանուի Մահէդ Շահի գահը», նա, ամբոխը «ամին» էր պոռում: Ամբոխը մոռացել էր որ Ֆէրրաշները կարող են լսել Աշխարհի Աղօթատան հասցէին ուղղուած այդ անէծքները և այն ժամանակ կը լինէր «լալ և կրճտել ատամանց», բայց յուսահատութիւնը, քաղցը մի այնպիսի սոսկալի հրէշ է, որ քանդում է պատնէշները: Վտանգաւոր է ամբոխի այդպիսի տրամադրութեան ժամանակ նրա ակռաների տակ ընկել:

— Մայրիկ, հաց, հաց եմ ուզում, լսուեց դարձեալ մի երեխայի աղիողորմ ձայն, տես, նա ունի, ինչ սպիտակ, լաւ հաց է ուտում:

Բնազդմար ամենքի աչքերը ուղղուեցին դէպի երեխայի ցոյց տուած կողմը: Մի ջահիլ կին, գրկին ունէր 4 տարեկան մի աղջիկ, լացակումած, որ այժմ ուրախ ուրախ և ագահաբար ուտում էր մի կտոր սպիտակ լաւաշ: Ջահիլ մայրը, դիմելով մի քիչ հեռու կանգնած երկու կանանց, որոնց մինը խափշիկուհի էր, ասաց միւսին. «Թէեւ դու եահուդի¹⁾ ես, բայց Ալլահը և հազրաթ Մուսան²⁾ օրհնեն քեզ, որ խղճացիր իմ երեխային»:

— Ինձ էլ, ինձ էլ տուր մի թիքա, ճվվացին ամեն կողմից սովալլուկ երեխաներ, մեկնելով նիհար ձեռները դէպի բարեսիրտ հրէայ կինը:

— Տո՛ւր, տո՛ւր, եահուդի աղջիկ, տո՛ւր մեզ հաց:

— Ի՞նչ, թնդաց յանկարծ մի խուպոտ ձայն, մուսուլմանը այստեղ դարու հաց անգամ չէ գտնում ու տելու, իսկ մուռաառ ջհուդը ցորենի պատուական լաւաշ է ուտում. խլենք նրանից այդ հացը, ջհուդը կարող է առանց հացի էլ մնալ:

— Տո՛ւր, տո՛ւր, եահուդի, հացը, ոռնաց ամբոխը որ արդէն էլեկտրականացած, մի առիթ էր որոնում:

1) Հրէայ, 2) Մովսէս մարգարէն:

ժայթքելու իր զայրոյթը և թափելու իր դառնացած հոգու մաղձը։

Եւ հարիւրաւոր բռունցքներ՝ սպառնալից ուղղուեցին դէպի հրէայ կիներ, որ, դարհուրած, սփրթնած, առեւի պինդ սեղմեց կռնատակի բօխչան, որից հանել էր մի երկու կտոր հաց և տուել երեխաներին։

— Այս հացը իմը չէ, աղաղակեց նա, տանում եմ Իմամ-Ջումայի տունը տիրուհուս համար։

— Սուտ է խօսում անզգամը, ինչ էք նայում, խըլէք ձեռնից, ոռնաց դարձեալ գաղանացած ամբօխը։

Եւ Ալլահը գիտէ ինչ պէտք է լինէր խեղճ հրէայ աղջկայ հայր, եթէ նրա ընկերուհի խափշիկուհին, որ մեղ ծանօթ Եասամանն էր, տեսնելով վերահաս վտանգը, չը խլէր աղջկայ կռնատակից բօխչան և չը նետէր ամբօխի մէջ, ասելով։

— Հա, առէք, առէք հացը, մէջը հալուայ եւս կայ, կերէք։

Կայծակի արագութեամբ ամբօխը վրայ տուեց և ինչպէս քաղցած շները թափւում են կրծած ոսկրի վրայ և միմեանց բզբտում, այնպէս էլ սովալլուկ բաղմութիւնը մէկ մէկու հրելով, ստնալօխ անելով, քիթ ու պոռնոգ ջարդելով, մի ըռպէում բզբտեց բօխչայի բովանդակութիւնը։ Վայ ոտքս, վայ մէջքս, անիրաւներ ջարդեցիք ինձ, թեւս կոտրեցիք— ահա աղաղակներ, հայհոյախառն, որ լսում էին։

Եասամանը քաշ տալով իր յետեւից հրէայ աղջկան, մի կերպ հանեց նրան ամբօխի միջից և աղատեց իր այդ ճարպիկութեան շնորհիւ։ Հրէայ աղջիկը, սարսափած, մի և նոյն Ժամանակ չէր դադարում լացել, ասելով. հիմա ինչ պէտք է տանեմ տիրուհուս, ինչ պատասխան պէտք է տամ Սաւուղի մօրը։

— Փառք տուր Ալլահին, աղջիկ, որ կեանքդ աղատեցիր, չես տեսնում ամբօխը քաղցածութիւնից դադան է դարձել. բեղ բղիկ բղիկ կանէին, եթէ բօխչան

չը նետէի նրանց: Եւ որ շէյթանը դուրեց քեզ հաց տալ այն երեխային:

— Ինչ անեմ, սիրտս չը դիմացաւ, երբ լսեցի երեխայի աղիողորմ ձայնը:

Ամբոխը դեռ շարունակում էր մէկ մէկուց խլել ծեծով, հայհոյանքով հացի փշրանքները. հացագործը, տեսնելով նրա կատաղութիւնը, օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ ամբոխը մի րոպէ մոռացաւ իրան, աննկատելի կերպով ծլկուել և փակել էր խանութի դուռը ներսից, թողնելով մեխերի վրայ մի քանի հաց: Հէնց որ ամբոխը այդ նկատեց, նորից յարձակուեց հացերի վրայ և կտոր կտոր անելով, սարսափելի ժխոր բարձրացրեց. նորից շատերը ոտնակոխ եղան, երեխաներ ճմլուեցին մայրերի գրկում, կանայք ուշաթափ եղան:

— Մուսուլմաններ, պոռաց յանկարծ մի ձայն, եկէք բռնենք ջհուդ աղջկան և թող նա տանի ցոյց մեզ, թէ որտեղ այդ մուստառ ջհուդները թագցրած ունեն սպիտակ հաց:

— Բռնեցէք, բռնեցէք ջհուդ աղջկան, ոռնաց ամբոխը:

— Ահա, ահա փախչում են խափշիկուհու հետ, լսելի եղաւ մի ձայն, նրանք մտան փոքր փողոցը:

Եւ մի քանի հոգի վազեցին Եասամանի ու հրէայ աղջկայ յետեւից, բայց հազիւ մի քանի քայլ առաջ էին գնացել, որ մի նոր հարայ հուրոց բարձրացաւ և ճիւղտի մի քանի հարուածներ ստիպեցին վազողներին կանգ առնել:

— Ինչ խաբար է, փէդէր-սուլտաններ, հարամզադէներ, ինչ կռիւ է, յետ քաշուեցէք, լսուեց Բէգլար-բէգու խրոխտ ձայնը և ֆէրրաշների ճիւղտների հարուածները սկսեցին դաղել սրա նրա մէջքը:

Ամբոխը, մի քանի րոպէ առաջ գազանացած, սպառնալից, սկսեց վախկոտութեամբ տեղի տալ, բայց կանայք վայնասուն բարձրացրին, «հաց, հաց ենք ու-

դում, Բէգլար-բէգի, դուք՝ Աստուած չունէք, դուք մոռնուածն չէք, մեզ կոտորելու էք սովից, դուք որ ճորամայէք, հաց կը լինի»։

—Կը լինի, կը լինի, ասաց Բէգլար-բէգին. լսե՛ք էք այժմ կը տեսնէք, ահա նառ¹⁾ են կանչում. էյ ճառչի²⁾, առաջ եկ։

Շաթիրի հագուստով մի մարդ, ձեռքին բռնած մի թումար, իջաւ էշից և կանգնելով ամբողջի մէջ, աղա-
ղակեց.

«Հրաման է մեծ Շահնշահին, ալ-խազան, ալ-խազան Մէհմադ Շահին—[թող Ալլահը յաւերժացնէ նրա թա-
գաւորութիւնը և տէրութիւնը։ Աշխարհի Աղօթարանը իմանալով, որ ժողովուրդը նեղութիւն է քաշում հացի պատճառով, որ քաղաքում ցորեն չէ ծախում, հրա-
մայել է աղա Բէգլար-բէգուն պաշտօնանկ անել քա-
ղաքապետին, Ֆալխիկայի երկու հարիւր հարուած տալ նրա ոտներին և նոր քաղաքապետ կարգել շահզադէ Աբգար-Միրզային։ Այսուհետեւ ով հացի հետ գարի, հող, թեփ խառնի, նրա ձեռքը կամ ականջը պէտք է կտրուի. հացի լիտը պէտք է հաղար դինարով ծախուի, ով այդ մազանդայով չը ծախէ, նրա ականջը պէտք է մեխուի սիւնից։ Բոլոր ամբարդարները պէտք է ցորենը հանեն շտեմարաններից և ծախեն զափանի³⁾ տակ առաջուայ գնով, եթէ ոչ նրանց ամբարած ցորենը պէտք է թառաշ⁴⁾ լինի։

«Հրաման է Շահնշահին, ալ-սուլթան, ալ-սուլթան Մէհմադ Շահին—[թող Ալլահը յաւերժացնէ նրա թա-
գաւորութիւնը և տէրութիւնը.—վաղը, մեծ հրապա-
րակի վրայ պէտք է պատժուեն Սպահանից բերուած խռովարարները, գողերը, զալքանները⁵⁾, լուծիները, ինչպէս և Շիրայի և Մազանդարանի կողմերում երե-
ւացած հերետիկոսները, որոնք բաբի անունով ոտնա-

1) ձառ կանչել—ձառ խօսել, յայտարարել հրապարակաբար, 2) ձառ-
չի—ձառ կանչող, մոնետիկ, 3) Հասարակական կշիռ, 4) Աւար առնել,
5) Կեղծ զրամ կարող, կեղծող.

կոխ են անում շէրիաթի նուիրական օրէնքը, արհամարհում են զուրանը և մեծ մարգարէի պատուիրանները»:

—Սալավաթ, սալավաթ, պոռաց ամբօխը. Ալլահը երկար կեանք տայ մեր Շահին:

Ամբօխը, բարի լուրի քաղցր տպաւորութեան տակ, մոռանալով հացը, քաղցը, սկսեց գնալ մունետիկի յետեւից, սր հեծնելով էշը, շարունակեց իր ճառ կանչելը ամեն մի հացագործարանի առաջ կանգ առնելով. այդպիսով ամբողջ քաղաքում նոյն երեկոյեան տարածուեց Շահից ստացուած ֆէրմանների բովանդակութիւնը և գրգռուած ամբօխը սկսեց քիչ քիչ հանդարտուել ու վաղուան տեսարանի հրճուանքի յոյսով օրօրել իրան: Մայրերը հանգստացնում ու քնացնում էին իրանց քաղցած մանուկներին այս խօսքերով. «տես էգուց որքան սեանկազ և լաւաշ կ'ունենանք»: Եւ լացից յոգնած երեխաները քնում էին:

Սակայն կային մարդիկ, ծերունիներ, որոնք գլուխները թափ էին տալիս, երեկոյեան, իրանց տների դռան սաքունների վրայ նստած զէլլան ծխելիս. «մեզ խաբում, քնացնում են. այս գիշեր ամբարդարները և հացագործները կը տեսնեն նոր քաղաքապետին ու դարձեալ ամեն բան իրանց բէֆով կը լինի, բաճախլունները ¹⁾ ում չեն կուրացնում»:

—Ո՛չ, Հաջի Աբբաս, պատասխանում էր հարեւանը. ասում են նոր քաղաքապետը շատ խիստ մարդ է և Շահը ևս շատ խիստ հրամաններ է արձակել:

Կը լուսանայ, կը տեսնենք. առանց Ալլահի կամքի մեր գլխից մի մազ անգամ չի ընկնի:

Մենք հետեւենք Եասամանին և հրէայ աղջկան:

XIV

Եասամանը, խորամանկ, ինչպէս լինում են առհասարակ խափշիկները, գործադրեց ամբօխի վերաբեր-

¹⁾ Ոսկիները:

մամբ այն, ինչ որ ճանապարհորդները գործադրում են շների վերաբերմամբ. երբ ճանապարհորդի վրայ յարձակում են կատաղի շներ և նա պաշտպանուելու հնարաւորութիւն չունի, նա հանում է պարկից իր պաշարը և ձգում նրանց առաջ. շները, թողնելով ճանապարհորդին հանդիստ, սկսում են իրար խեղդոտել, բոլորել մի ոսկրի համար, իսկ ճանապարհորդը անցնում է անվնաս: Եթէ Եասամանը չունենար գործելու այդ պաղարիւնութիւնը, հրէայ աղջկայ բուրդը ամբողջը վաղուց գլխի էր: Նա քաշեց նրա թեւից և տարաւ նեղ փողոցը, ապա օտիպեց արագացնել բայլերը: Մի փոքր տեղ դնալուց յետոյ, հրէայ աղջկը, որ յուզմունքից և վախից դեռ վրայ չէր եկել, ծնկները կծկուած զգալով, պզկեց պատի տակ մի քիչ շունչ առնելու, բայց Եասամանը լսելով այդ ըոպէին ամբոխի նոր ոռնոցը և սպառնալիքները հրէաների վերաբերմամբ, յետ նայեց և տեսաւ, որ վաղում են իրանց յետեւից: Նա կոպտութեամբ բարձրացրեց հրէայ աղջկան և առաջը ձգելով «փախիր, փախիր», պոռաց. ինքն եւս սկսեց վազել: Փախչելիս, նա նորից յետ նայեց և տեսաւ, որ այլ եւս ոչ ոք հետամուտ չէ իրանց, բայց գալիս է Սէլիմ շաթիրը մի բարձրահասակ սէյիդի հետ: Նա մի քիչ միամտուեց, ձայն տուեց հրէայ աղջկան կանգնել, մինչեւ հասաւ Սէլիմը, պատմեց մունեաիկի հրատարակածը և բոլորովին միամտացրեց, որ այլ եւս ոչ մի վախ չը կայ:

Սէլիմը, աչքով նշան արեց Եասամանին դէպի սէյիդը, որ կանաչ չալմայով և կանաչ գօտիով էր այս անգամ, ու մռայլ, ունքերը կիտած, քայլում էր նրա կողքին, խէթ խէթ նայելով հրէայ աղջկան: Վերջինս, նոր վախից բռնուած, կպչեց Եասամանին և պինդ բռնեց նրա թեւը, պաշտպանութիւն ուրոնելով: Նա ճանաչեց նրան. Եսթերին՝ իր տիրուհուն յափշտակող սէյիդն էր:

Սէյիդի համբերութիւնը այլ եւս հատել էր. Ի-

մամ-Ջուման ձգձգում էր գործը. նա պահանջել էր վկաներ, որոնց սէյիդը ներկայացրել էր. վկաները իր թաղի բնակիչները և հարեւաններ. ցոյց էին տուել, որ հրէայ աղջիկը իր յօժար կամքով էր մտել սէյիդի տունը, բայց Իմամ-Ջուման յայտնել էր, որ պէտք է հրէաների ցոյց տուած վկաներին ևս հարցաքննէ. այդ վկաները, աւելի բազմաթիւ քան սէյիդինը, որոնց մէջ և երկու մուսուլման ցոյց էին տուել, որ սէյիդը զօռով յափշտակել է Եսթերին և քիաբինը մօլլան կատարել է առանց Եսթերի գիտութեան ու համաձայնութեան: Սէյիդը բնազդմամբ զգում էր, որ Իմամ-Ջուման իր գլխին խաղ է խաղում, դիտմամբ ձգձգում է գործը: Միւս կողմից եւս Սէլիմի երկմտի քսու խօսքերը կասկած էին ձգել նրա սրտի մէջ Իմամ-Ջումայի վերաբերմամբ և գրգռել նրա խանդոտութիւնը: Նա գլխի էր ընկել, որ իրան մի թակարդ են լարում, բայց այդ բոլոր արգելքները, մանաւանդ հրէայ աղջկայ աննման գեղեցկութիւնը աւելի եւս բորբոքել էին նրա մէջ Եսթերին տիրելու ցանկութիւնը և նա որոշել էր վերջնական բացատրութիւն պահանջել Իմամ-Ջումայից, և եթէ Եսթերին իրան չը վերադարձնեն, նորից գրգռել ամբոխը ու ջհուդ-բուշան սարքել: Այդ մտքերով տողորուած, նա գնում էր այժմ Իմամ-Ջումայի տունը և այժմ իսկ հրէաների սիրտը վախ գցելու համար, հրէայ աղախնից լսուելու նպատակով, նա դիմեց Եասամանին, ասելով. «աֆէրիմ, այդ էր պակաս հիմա էլ սկսել էք մուռտառ ջհուդ կանանց հետ բարեկամութիւն անել, նրանց հետ նստել վեր կենալ: Ասա այդ շուն ջհուդ աղջկան, թող իմաց տայ միւս շներին, եթէ այսօր իմ կնոջս ինձ չը տան, էգուց ջհուդների թաղում քար քարի վրայ չի մնայ»:

Հրէայ աղախինը պինդ սեղմեց Եասամանի թեւը և շշնջաց. «ի սէր Աստուծու, պաշտպանիր ինձ, ես վախում եմ»:

—Ամօթ չէ, աղա, ուրբանդի տակից խօսեց Եա-

սամանը, որ այդպիսի խօսքեր էր ասում մեզ. մենք աղախիններ ենք, մեզ ինչ հրամայում են այն ենք անում. սա էլ Եսթերի հօր աղախինն է, նրա համար հաց էր տանում, սովածները խլեցին: Դուք եթէ խօսք ունեք, Իմամ-Ջումային դիմեցէք. ձեր գործը նրա հետ է և ոչ մեզ հետ:

—Ինչ, իմ կինս, մուսուլմանի կինը, ջհուդի հաց է ուտում: Ալլահ, Ալլահ, հողն իմ գլխին: Եւ Իմամ-Ջուման այդ թոյլ է տալիս,

Եւ նա արագացրեց քայլերը. Սէլիմը հետեւեց նրան, ժպտալով Եասամանին:

Երկու կանայք կամաց կամաց քայլեցին մինչեւ հասան Իմամ-Ջումայի տունը: Դռնապանը, ծերունի Հաջի-Բաբան, սաքուի վրայ չոքած ղէյլան էր ծխում, տմբաբաշխելով խինայած մօրուքը: Տեսնելով Եասամանին մի անծանօթ կնոջ հետ, նա հարցրեց.

—Ո՞վ է այս կինը:

—Ջհուդ խանըմի աղախինը. մեր խանըմը ինձ ուղարկեց սրան բերելու. մեզ հետ վերցրել էինք ընտիր սպիտակ լաւաշ. ախ ինչ լաւն էր, ամու¹⁾, բայց ճանապարհին վրայ թափուեցին և խլեցին, քիչ էր մնում մեզ էլ բզիկ բզիկ անէին, մի կերպ ազատուեցինք եկանք,

—Ախր ինչ կը լինի, Եասաման, որ այդ ջհուդները թողնեն իրանց քեաֆիր դենը և ընդունեն մեր սուրբ, ճշմարիտ հաւատը և ուղղակի դրախտ գնան:

Եւ դառնալով հրէայ աղախնուն, ծերունին յարեց:

—Է՛յ աղջիկ, եկ ինձ փորձառու աղսախալալիս²⁾ լսիր. ես բո՞ վատը չեմ ուզում. թող այդ մոլոր, ծուռ հաւատդ, ընդունիր մեր ճշմարիտ մուսուլման հաւատը. ես բեզ կ'առնեմ կին իմ տղիս համար, այն կեանքումն էլ հրեշտակների կին կը լինես:

—Հրէայ աղջիկը նորից մօտեցաւ Եասամանին:

1) Հօրեղբայր 2) Ծերունի

— Լաւ, լաւ, առաց ծերունի դռնապանը, ներս մտէր: Քաշեց հարէմխանէն տանող դռան չուանը:

Նասամանը և հրէայ աղջիկը մտան կանանոցը, չարշաւները վեր առին, երեսի քօղերը յետ ձգեցին: Փոքր բակից, նրանք մտան մի ընդարձակ պարտէզ, որի մէջ տեղ մի մեծ աւաղան կար և շատրուանը կարկաշելով ջուր էր ցայտում: Ժառուղիները նոր ջրուած էին, աւաղանի չորս կողմը տարածուած էին ծաղկանոցներ, որոնք անուշահոտութիւն էին տարածում, իսկ սաղարթախիտ ծառերը, շարժուելով երեկոյեան հովից, զովութիւն էին տարածում: Մի քանի կանայք, բոլորովին մերկ լողանում էին աւաղանում, միմեանց երեսին ջուր խփում և ուրախ ուրախ քրքիչ արձակելով, սուզում ջրի տակը ու նորից երեսը դուրս գալիս: Աւաղանի գլխին մի մեծ նոճիի տակ փռուած էր մի երկար գորգ, մի քանի մութաքէներ դրած. այդտեղ դրուած էր մէջմահիների մէջ զանազան պտուղներ — տանձ, խնձոր, սալոր, դեղձ. մի այլ մէջմահու մէջ դարսուած էին զանազան օշարակներով սրուակներ, մէջտեղը մի մեծ շաքսայ ¹⁾ շարբաթ ²⁾ սառուցի կտորներով և երկար եղեւնէ փայտէ նախշած գդալներով: Երկու աղախին ևս գուլբերդանները ³⁾ ձեռքին բռնած կանգնած էին, երկու ուրիշ աղախին հոտաւէտ ծաղիկների փնջեր բռնած նոյնպէս սպասում էին լողացող խանրմներին, իսկ գեղանի, տկոր խանրմները երբեմն երբեմն նայուածքները ուղղում էին դէպի գունաւոր ապակեզարդ փոքր սենեակը, որ շինուած էր դիմացի թալարի գլխին և որտեղ կարող էր նստած լինել հարէմխանի տէրը — Իմամ-Ջուման, թէև անտեսանելի գունաւոր ապակիների միջից: Լողացող խանրմները դուրս էին գալիս աւաղանից և թափահարում: Ջրի կաթիլները, լուսաւորուելով վերջալոյսի շողերով, փայլում էին նրանց սպիտակ մարմնի վրայ ագամանդի նման: Աղախինը ածում էր

¹⁾ Սկաւառակ ²⁾ Շաքսրաջուր, քաղցր ջուր ³⁾ Ատրեկշրի սրճակ

խանըմի ամբ վարդաշուր, որով նա սրտիւմ էր սև վարսերը, որոնք երկար թափուած էին ուսերի վրայ. ապա վաթաթուելով բարակ շղարչանման սիւածանելիքի մէջ, խանըմը նստում էր, թիկն տալիս մութաբին և միւս աղախինը անմիջապէս դնում էր նրա առաջ մի փունջ ծաղիկ ու մատուցանում էր մի գաւաթ սառն օշարակ։ Օշարակից յետոյ աղախինը տալիս էր մի ֆինջան սուրճ և մի լաւ չաղ արած զէյլան։ Երեք խանըմները—Իմամ-Ջումայի երեք բեաբինաւոր ամուսինները, թիկն տուած մութաբէներին, սև սաթի նման վարսերը տարածած մերկ վզերի վրայ, ժպտալից, և լուսաւորուած մայր մանող արեւի շողով, արդարեւ, նմանում էին հուրի-փէրիների։ Ծխելով զէյլանը, նրանք սկսեցին հագնուել, բայց ամենից առաջ սկսուեց սիւրմայի ¹⁾ դործողութիւնը. ոչխարի օտի կճպեղի մէջ ածած սիւրմայով յօնքերը խիտ քաշելուց յետոյ, նրանք վարդագոյն սնդուրով վարդի գոյն տուին իրանց այտերին և նոնի գոյն իրանց շրթունքներին։

Նկատելով ներս մանող Եասամանին հրէայ աղախնու հետ, խանըմներից տարիքաւորը, Գիւլասանէմը, չանկ անելով, ասաց.

—Մոխիր գլխիդ, սեւուկ, էլի ճրտեղերանք ես թրեւ գալիս, էլի ի՞նչ օյիններ ես սարքում, ո՞վ է այդ աղջիկը։

Խափշիկուհին խորամանկաբար ժպտաց.

—Ձեմ' ասի, Գիւլասանէմ' խանըմ, մինչեւ չը հրամայես մեզ մի մի գաւաթ սառն օշարակ տան բերաններս զովացնելու։

Խանըմը նշան նրան արեց և աղախինը երկու մեծ գաւաթ սառն շարքաթ լցնելով տուեց մինը Եասամանին, մինը հրէայ աղջկան։ Գաւաթը մի ումպով գլխին քաշելուց յետոյ, Եասամանը ասաց.

—Ձհուգների թաղից եմ գալիս. այս աղջիկը,

¹⁾ Սիւրմէ՝ արեւելքում դործածուող սնդուր։

Ռեբեկան, իմ տիրուհուս Լէյլա խանըմի հիւր հրէայ օրիորդի, Եսթերի աղախինն է, որին Եսթերը կամենում է տեսնել և տիրուհիս թոյլ է տուել:

Խանըմները հետաքրքրութեամբ նայեցին հրէայ աղջկան և նրա հագուստներին. «մօտ ե՛կ, տեսնենք, ջհուդ աղջիկ, ցոյց տուր մեզ շրջագդեօտդ, տեսնենք մերինի նման է կարուած, բայց մեզ չի դիպչես, կը մուռտառես»:

Օշարակ տուող աղախինը հէնց որ իմացաւ աղջիկը հրէայ է, բաժակը աւաղանում ջրի քաշեց և առանձին կողմն դրեց, որ յետոյ տաք ջրով եւս լուանայ, որովհետեւ դաւաթը պղծուել էր:

Հրէայ աղջկայ աչքերում արտասուք երեւային:

— Գնանք, ասաց խափշիկուհին, նրա ձեռքից բռնելով:

— Լսիր, Եսթաման, խանըմիդ ասա մեր երեքիս կողմից, թող գայ այստեղ մեզ հետ մի բաժակ օշարակ խմէ և քիչ զրոյց անենք. թող հրէայ աղջկան եւս հետը բերէ. ասա, թող շատ էլ նազ չանէ:

— Նազ էլ կանի սազ էլ, պատասխանեց խափշիկուհին. ումից է պակաս, որ նազ չանի:

Եւ բռնելով հրէայ աղջկայ ձեռքից, սկսեցին բարձրանալ սանդուխներով, որ տանում էր դէպի թաւարը, որի վրայ բացւում էին մի քանի սենեակների դռներ, որոնց մէկը Լէյլա խանըմի, Իմամ-Ջումայի չորրորդ քիաբինաւոր և ամենասիրելի կնոջ սենեակն էր տանում:

Սենեակը, ուր մտան խափշիկուհին և Ռեբեկան, ամբողջովին կահաւորուած էր պարսկական ճաշակով, ուր եւրոպական ոչ մի ձեռակերտ չէր կարելի տեսնել: Իմամ-Ջումայի տունը չէր կարող մուտք գործել պիղծ որ և է առարկայ, շինուած քաֆիրի, անհաւատի ձեռքով:

Մի մեծ ֆարահանի ընտիր գորգ ծածկում էր

ամբողջովին յատակը, իսկ տեղ տեղ փէնջէրէները¹⁾ առաջ, որոնք բացուում էին մի փոքրիկ պարտէզի վրայ, ձգուած էին Քիւրդստանի և Քիրմանի սաջա-դաներ²⁾։ Լուսամուտների վարագոյրները Բաշտի մե-տաքսեայ դործուածներէց էին. մեծ փէնջէրէի առաջ, պատի երկու կողմերին դրուած էին երկու մինդարէ-ներ և պատի տակով շարուած մութաքաներ Քիւշա-նի մախմարից։ Թախչաներում³⁾ ինչպէս և առաստաղի րահտիններում⁴⁾ շարուած էին պարսկական հին կաւ-եայ անօթներ, ափսէներ, ջրամաններ, շաքառաներ, խաթամի⁵⁾ հայելիներ, վարդամաններ, սրուակներ, ղէյլաններ, ֆինջաններ, մարգարտով ընդելուզուած, ասղենկար փոքր շաքառներ⁶⁾։ Մի այլ պատի տակին դարսուած էին վերմակ, դեօշակ, բարձ և ծածկուած մետաքսէ շարշաւով։

Լէյլա խանըմը, Սէլիմ շաթիրի նախկին հարսնա-ցուն, յօնքերը սուրմայած, մատերը խինայած հարէ-մական հագստով, գլխին դրած մախմարէ մի թասադ, որի առջեւից կարուած էր խոչոր մարգարիտների մի շարք և նրանց տակից ֆաթալի շահի ոսկիների մի երկրորդ շարք, վարսերը փռած ուսի վրայ, թիկն տուած մութաքային ղէյլան էր ծխում։ Կլոր, լայն շրջազգեստը, կարմիր նուրբ զանաւուղից⁷⁾, փոխանի տեղ, սկսած փորից հասնում էր մինչեւ սրունքը, այն-պէս որ պորտը բաց էր մնում, իսկ նրա տակից, շրջա-զգեստի չորս կողմով շարուած էին խառն ոսկիներ և յուլունք, այնպէս որ ամեն անգամ որ և է շարժում անելիս այդ ոսկիները և յուլունքը փորի վրայ չըխ-չըխկում էին. շրջազգեստի վերեւ հագած ունէր, կա-պոյտ նուրբ զանաւուղէ շապիկ, զանջիրաներով⁸⁾ որ չէր ծածկում փորն և որի թեւերը հասնում էին մին-

1) Լուսամուտ 2) Փոքր գորգեր 3) Պատի մէջ բաց դարաններ
4) Պատի և առաստաղի մէջ տեղ դուրս ցցուած հարթութիւն 5) Պարս-կական մօզալիկ 6) Արկղիկ 7) Երեսաքսէ կերպաս, որ գործում են Պարս-կաստանում 8) Ոսկէ թել կրուժովա

չեւ արմունկները. դաստակներին ձգած ունէր, բալ-
պանների տեղ, ոսկէ ծանր ապարանջաններ: Հասակով
հազիւ 25 տարեկան լինէր. դէմքը վերին աստիճանի
բարի և ժպտուն արտայատութիւն ունէր, միայն սուր-
ման տալիս էր աչքերին անբնական փայլ: Սենեակի
մէջ տեղ մէջմահիւնների մէջ դարսուած էին ծաղիկներ,
պտուղներ, օշարակներ:

Դէմ առ դէմ, միւս մինդարէի վրայ նստած էր
գեղանի Եսթերը, որի հագուստը Լէյլայի հարեմական
հագուստի հակապատկերն էր կազմում. միայն երեսը
և ձեռները կարելի էր տեսնել: Կարելի էր նկատել,
որ հրէայ օրիորդը ամենեւին չէ հետաքրքրւում հարե-
մական այն փարթամութեամբ, որով շրջապատուած
էր. նրա դէմքը թախծալի էր, մի քիչ գունատուած և
արտօսրի կաթիլները, սահելով այտերի վրայ, ցոյց
էին տալիս, որ նա նոր լաց էր եղել:

— Ես բեզ ասում եմ, բոյրիկ, վեր կաց գնա, երե-
սրդ լուայ սառն ջրով, մի քիչ պտուղ կեր, մարդ
այդքան էլ կը խրուի ախրութեան մէջ, չէ որ Ալահը
գլխած և ողորմած է, յուսադրում էր Լէյլա խանըմը:

— Ախ, բոյրիկ, ինձ համար մահից բացի փրկու-
թիւն չը կայ. աւելի լաւ է մեռնեմ, քան սէյիդի կինը
դառնամ և կամ...:

— Սուս, աղջիկ, սուս. դու կատարիր այն, ինչ որ
ես պատուիրեցի բեզ. դու առ երես հաճութիւն և հա-
ւանութիւն ցոյց տուր Իմամ-Ջումային. դրանով միայն
կարող ես փրկել քո ցեղակիցներին և բեզ, գրեթէ
անխելի ձայնով խօսեց Լէյլան, լսելով ոտնաձայն թա-
լարում:

Եւ կռահարով դէպի Եսթերը կամացուկ աւելացրեց.

— Սէլիմը խելօք, խորագէտ, հնարագէտ է. ինչ որ
նա ասում է պէտք է անել, երեսի մի բան զիտէ: Ահա
և Եասամանը ու քո աղախինը, ասաց նա բարձրաձայն,
երբ վարագոյրը բարձրացաւ և խափշիկուհին ու Ռե-
բեկան ներս մտան:

—Ռեբեկա!

—Եսթեր!

Եւ տիրուհի ու աղախին իրար փարելով, սկսեցին լացել:

Լացելով, Եսթերը չէր դադարում իրար ետեւից հարցմունքներ անել Ռեբեկային. ինչպէս է հայրը, ողջ առողջ են ամենքը, ինչպէս են եղբայրները, քոյրերը, զի է հագցնում փոքրիկներին, լուանում, սանդղում նրանց մազերը. ինչպէս է պառաւ տատը: Նրա սիրտը տրաքում էր. նա կամենում էր մի րոպէ առաջ իմանալ և լուր Սաւուղի մասին, բայց ամօթխածութիւնը թոյլ չէր տալիս որ առաջինը ինքն հարցնէ: Ռեբեկան պատասխանում էր կցկտուր. նրան աւելի տանջում էր այն միտքը, որ Սաւուղի մօր եփած լաւաշները և հալուան չը կարողացաւ հասցնել իր տիրուհուն:

—Ախ, խանրմ, ասաց նա, դու պէտք է բարկանաս իմ վրայ, շատ բարկանաս:

Եւ նա պատմեց իր դլխի անցածը, յայտնեց ամբոխի արած սպառնալիքը՝ շհուդ-բուշան սարքել:

Եսթերը սփրթնեց. արտասուքը հեղեղի նման թափուեցին նրա գեղեցիկ աչքերից. նա յանկարծ ցատկեց և պոռաց. «չուտ, շուտ, Ռեբեկա, գնանք, մենք էլ մեռնենք մերոնց հետ»: Սակայն խափշիկուհին հանդարտեցրեց նրան, պատմելով ինչ որ տեղի էր ունեցել և պատմել էր իրան Սէլիմը. նա պատմեց նոյնպէս թէ ինչ մեծ թամաշայ է լինելու վաղը: Իր ասածները եսասամանը ամենամեծ երգումներով հաստատեց, մինչև կարողացաւ համադրել Եսթերին: Եւ երբ Ռեբեկան, Սաւուղի մօր կողմից բարև հաղորդեց և օրհնութիւն, Եսթերը, շառագունելով, հարցրեց երբայեցերէն.

—Իսկ Սաւուղը:

—Սաւուղը սաստիկ հիւանդ էր, ամբողջ ժամանակ զառանցում էր, քո անունն էր տալիս շարունակ, այժմ մի բանի օր է լաւացել է, բեղ շատ բարեւ է աւում և ասում է, որ չը մոռանաս իրան, նա ասում է,

որ իրան կը սպանի, եթէ դու սէյիդի կինը դառնաս:

— Լսիր Ռեբեկա, ասա Սաւուղին, վկայ է Եհովան, որ ես երբէք մուսուլմանի կին չեմ լինի. ես կամ Սաւուղի կինը կը լինեմ, կամ կը մեռնեմ. երբ մեռնեմ, թող չը մոռանայ գերեզմանս զարդարել ծաղիկներով:

— Բայց ինչպէս կ'անես, հարցրեց Ռեբեկան. եթէ սէյիդի կինը չը դառնաս մեզ բոլորիս կը կոտորեն:

— Մեծ է Եհովան, ես ինքս դեռ չը գիտեմ ինչպէս կ'անեմ, բայց ես կ'ազատեմ ձեզ ամենքիդ: Այժմ գնա, մուլին ընկնում է, Եասամանը քեզ ճանապարհ կը դնի. հօրս ասա նրան լաւ վարձատրի: Բարեւիր և համբուրիր ամենքին իմ կողմից:

Եւ նրանք նորից իրար փարելով, լաց եղան:

— Դէ բաւական է, ինչ վայնասուն էք սարքել, մայրական քնքշութեամբ ասաց Լէյլան. գնա, քոյրիկս, լուացիր երեսդ, թող Ռեբեկան էլ գնայ, ուշ է: Շատ կարելի է աղան այժմ կանչէ քեզ, Եասամանը ասում է սէյիդը դարձեալ եկաւ.

— Սէյիդը, հարցրեց և ամբողջ մարմնով դողաց Եսթերը:

— Մի վախենար, ասում եմ քեզ, Եսթեր, մի յուսահատիր. դու արա ինչ քեզ խորհուրդ եմ տալիս և կ'ազատուես սէյիդից:

Եասամանը և Ռեբեկան դուրս գնացին. մի աղախին ներս բերեց արծաթէ շամդաներ, ճարպի մոմերով և մաղալով. դնելով գետնին, նա գնաց բերեց երկու մեծ մաւղեանկի¹⁾ և դրեց մոմակալների վրայ, որ բամին չը հանգցնէ ճրագները:

Եսթերը թիկն տալով մութաքէներին, խորասոյգ եղաւ մտածմունքի մէջ: Սեւ և մուայլ էին այդ մտածմունքները: Երիտասարդ աղջկայ առաջ մի սոսկալի դիլեմմա էր դրուած. կամ ուրանալ հաւատը, առելի մարդու կին դառնալ և հրաժարուել իր հոգու հատոր

¹⁾ Ապակեայ կամ շղարշից շինած մեծ խողովակ:

Սաւուղից, կամ թոյլ տալ, որ իր հայրը, իր նշանածը, իր դաւանակիցները մոռուլման ամբոխի կատաղութեան մատնուեն։ Ի՞նչ անել, որ ճանապարհն ընտրել, որ ջուրն ընկնել։ Լինելով հարուստ հրէայի դուստր, նա գրագէտ էր, նա գիտէր հրէական ազգի պատմութիւնը, մանաւանդ սքանչելի առասպելական աւանդութիւնները այն բոլոր հրաշքների մասին, որոնցով եհովան փրկել է միշտ իր ընտրեալ ազգին նեղութիւններից և փորձանքից։ Նա գիտէր եսթերի պատմութիւնը և դեռ մանուկ ժամանակ, երբ իր հանգուցեալ մայրը զանազան պատմութիւններ էր անում, նրա սրտի մէջ ծագում էր փափագ մի մեծ բանով հռչակուելու, ամենքի գովասանութեան արժանանալու, եհովայի և հրեշտակների օրհնութեան տիրանալու։ Նա այժմ հասած էր համարում այդ բոլոր, բայց, այստեղ Տէր, ի՞նչ գնով. պէտք է ջարդ ու փշուր լինէր այն երջանկութիւնը, որ նա գգւում, փայփայում էր իր սրտում։

Դեռ երկու ամիս առաջ նա անբաւ երանաւէտ էր զգում իրան, ամուսնանալ Սաւուղի հետ, որին նա դեռ երեխայ, երբ միասին խաղում էին, բոլոր հոգով սիրում էր, Սաւուղի, որ թոյլ չէր տալիս ոչ ոքի նեղացնել իրան, վերաւորել, միշտ վարդի փունջեր էր տալիս իրան — կազմում էր նրա բոլոր անուրջների կատարումն։

Ճիշտ է, երբ երկուսն ևս մեծացան, նրանց բաժանեցին, այլ ևս թոյլ չէին տալիս միասին խաղալ, բայց նա գիտէր, որ Սաւուղը դարձել է մի գեղեցիկ երիտասարդ, որ նա թաղի բոլոր երիտասարդների մէջ ցոյց է տրւում ծերերի կողմից իբրեւ առաքինութեան, ժրջանութեան, աշխատասիրութեան օրինակ. նա գիտէր, որ բոլոր մայրերը փափագում էին այդպիսի փեսայ ունենալու. նա գիտէր, այսինքն նրա սիրտը զգում էր և այն, որ Սաւուղը սիրում է իրան, ինչպէս ինքն է սիրում նրան, որ նա ոչ մի աղկայ վրայ աչք չէ տնկում բացի իրանից։ Եւ ահա երբ նա կարծում էր ժամը հասած՝ սեղմելու Սաւուղին իր կրծքին, նա պէտք

է ոչ միայն զրկուի նրանից, ոչ միայն նրա երեսը չը տեսնէ այլ ևս, այլ և մի զգուելի, գարշելի մարդի համբոյրները, գգուանքը ընդունէ և իր հայրերի, իր մօր պաշտած կրօնը ուրանայ։ Ոչ, ոչ, հազար անգամ աւելի լաւ է մեռնել, գոնէ այնտեղ, արքայութեան մէջ—իսկ արքայութիւնը, Եսթերի հաւատով, միայն հրէաների համար է պահուած.—նա կը տեսնէ մօրը, նա կը սպասէ և կը միանայ Սաւուղի հետ։ Այժմ նա պարտաւոր է մի կողմ թողնել անձնական, երկրային երջանկութեան միտքը և զոհել իրան իր հօր, նշանածի և դաւանակիցների կեանքը փրկելու համար։ Բայց նա չէ կամենում զոհել իր անմեղութիւնը, իր կուսութիւնը, նա չէ կամենում դաւաճանել իր նախնիքների կրօնին, նահապետներին և մարգարէներին։ Եւ նա որոշեց ոչ թէ անձնատուր լինել, այլ իր մահով փրկել ամենքին։ Եթէ, մտածում էր նա, հայրս և բարբրիները կարողացան հաստատել, որ ինձ զօռով են տարել, շատ լաւ, այն ժամանակ բոլորս ազատուած ենք, եթէ ոչ, ես առերես ցոյց կը տամ, որ համաձայն եմ մուսուլման լինել, մուսուլմանի կին դառնալ, միայն որ իմ ազգակիցներին ձեռք չը տան ու յետոյ, երբ ազատութեան ֆետուան ստորագրուի, ինձ տան սէյիդին և նա ինձ տանի իր տունը, թոյն կ'ընդունեմ կամ դաշոյնը կը խրեմ սրտիս մէջ։ Եւ այդ նպատակով, դեռ սինագոգում դումարուած ժողովի օրը, երբ նա եկաւ այդ որոշման, նա թագգրեց իր շորերի մէջ թոյն և փոքր դաշոյն։ Բարեբախտաբար, Իմամ-Ջուման յանձնեց նրան Լէյլա խանըմի պաշտպանութեան և Եսթերը նրա մէջ գտաւ մի բարեսիրտ կարեկից մարդ։ Սկզբում, Լէյլա խանըմը, իբրեւ բարի մուսուլմանուհի, խորշում էր հրէայ աղջկանից, երբ սա յայտնեց, որ ինքն ամենեւեւին մուսուլմանութիւն չէ ընդունել և մուսուլմանի կին չէ, և շփումն նրա հետ համարում էր պիղծ, մարբել սրբել էր տալիս ջրով նրա դիպած անօթները, բայց Եսթերի չքնաղ գեղեցկութիւնը, համակրելի դէմ-

բը, խեղօք խօսակցութիւնը, մանաւանդ անկեղծ և անհուն վիշտը շարժեցին ի բնէ գթած կնոջ սիրտը և նա, շուտով մօտեցաւ նրան, բրոջ համակրութիւն զգաց զէպի նրան և երկու կանանց մէջ հաստատուեց մտերմական յարաբերութիւն մինչև այն աստիճան, որ Եսթերը խոստովանեց նրան իր սէրը առ Սաուլը և իր ծով վիշտը: Լէյլան, որ նոյնպէս համակուած էր նոյնպիսի վշտով, խոստովանեց նրան իր սէրն առ Սէլիմը, իր յոյսերը, որ կը յաջողուի իրան ազատուել ատելի Իմամ-Ջումայից ու միանալ իր սիրելի Սէլիմի հետ, նա յայտնեց, թէ որքան ատում է Իմամ-Ջումային և լաւ ճանաչելով վերջինիս վաւաշոտութիւնը, զգուշացրեց Եսթերին: Սակայն, մենք տեսանք որ Սէլիմը այլ հրահանգ տուաւ Լէյլային, ունենալով իր սեպհական ծրագիրը, որի իրագործումը պէտք է հասցնէր նրան իր նպատակին: Միւս կողմից Իմամ-Ջումայի վարմունքը ոչ միայն զարմացրեց Եսթերին, այլ և միանգամայն չլկացրեց նրան և Եսթերը տեսաւ, որ այժմ վտանգը թէ իր համար և թէ իր դաւանակիցների համար աւելի մեծ է: Յուսահատութիւնը պատեց խեղճ աղջկան, բայց Լէյլա խանձմը շարունակ համոզում էր նրան առերես հաճութիւն ցոյց տալ Իմամ-Ջումայի ասածներին, և այդ ձեւով, ստանալ նրանից ազատութեան ֆիթուս:

Սէլիմը չէր սխալուել իր կարծիքի մէջ. Իմամ-Ջուման, թէեւ ալեւոր, բայց ազահութիւնից բացի տուտուրում էր մի ուրիշ կրքով—վաւաշոտութեամբ: Նա նոյնչափ ժամանակ էր նուիրում հարէմական զուարճութիւններին, որչափ զուրանի այսներ կարգալուծ. նրա չորս բեաբինաւոր ամուսիններն էլ 20—25 տարեկան ջահիլ կանայք էին: Նա ստիպուած էր այդ պատճառով յաճախ դիմել մէջոնի¹⁾ օգնութեան: Եսթերի հիանալի

1) Մէջոն, մի ղեղ է կամ հատիկներ, որ շահերը և ձերունները ուտում են իրանց առնական կարողութիւնը վերականգնելու և սաստկացնելու նպատակով, 1902.

գեղեցկութիւնը, կուսական թարմութիւնը սաստիկ տուփանք գրգռեցին նրա մէջ և, որովհետեւ, իբրեւ փորձուած մարդ, նա շատ լաւ գիտէր, որ սէյիդի ասածներն բոլորը սուտ են և հնարուած ու սարքուած են պարզապէս այդպիսի համեղ պատառը կլանելու համար, ուստի եւ վճռեց այդ պատառն եթէ ոչ ինքը կլանէ, գոնէ առաջ ինքը ճաշակէ։ Այդ ուղղութեամբ և սկսեց գործել։ Առաջին հարցաքննութեան ժամանակ նա երկար յորդորեց եսթերին թողնել մովսիսական կրօնը, ընդունել լոյս հաւատ Մահմէդի կրօնը, նկարագրելով նրան սպասող անբաւ երանութիւնները այս և հանդերձեալ աշխարհում։ Նա խոստացաւ մինչեւ անգամ լուծել սէյիդի բեաբինը և նրան ամուսնացնել մի խանզադէի, շահզադէի հետ, բայց եսթերը չը յօժարեց և մերժեց և երբ, ահ ուղղով սպասում էր, որ Իմամ-Ջուման կը բարկանայ, իր մահուան դատավճիռն կարձակէ, նա շատ զարմացաւ տեսնելով, որ Իմամ-Ջուման մեղմացաւ և ասաց, «շատ լաւ, քանի որ չես կամենում, ես պէտք է վկաների միջոցով քննեմ գործը, այս էլ ասեմ, որ ամեն բան բեզանից կը լինի կախուած. եթէ կանես ինչ որ ես բեզ կասեմ, կազատուես և կազատես բո դաւանաւորացներին»։ Չը հասկանալով այդ խօսքերի իսկական իմաստը, չլացած այդ բան անակնկալ բարութիւնից, եսթերը ընկաւ ծերունու օտները և համբուրեց ձեռքը, խոստանալով ամեն բան անել, ինչ կը հրամայէ նա։ Քանի որ խնդիրը վկաների ցուցմունքից էր կախուած նա յոյս ունէր, որ իր հայրը և րաբբիները կը կարողանան վկաներ գտնել և ճշմարտութիւնը յայտնել տալ։ Եւ նորից յոյսը մտաւ եսթերի սիրտը. նորից վերակենդանացան նրա փայփայած, գգուած երազները ընտանեկան երջանկութեան մասին. նորից կեանքը ժպտաց նրան։ Նա ուշադրութիւն չը դարձրեց, թէ

ցնելու համար Ասում են, ամենազօրեղ մէջուն զոհարեղէնի փռից պատրաստածն է։

որքան կեղտոտ կիրք, պագշտութիւն կար այն համբոյրի մէջ, որ Իմամ-Ջուման դրոշմեց նրա ճակատին, երբ ինքը համբուրեց նրա ձեռքը, չը խորշելով ամենեւին որ ինքը մոռտառ ջհուդ է։ Վերադառնալով Լէյլա խանըմի մօտ, որի բարեսրտութիւնը արդէն կարողացել էր գնահատել, և պահանջ զգալով մէկի առաջ թափ տալ իր սիրտը ուռչեցնող ուրախութիւնը, Եսթերը պատմեց նրան Իմամ-Ջումայի մօտ անցածը։ Երիտասարդ կինը, որ լաւ ճանաչում էր իր ամուսնու սեւ հոգին, խղճաց Եսթերին և նրա բարի սիրտը դրդեց նրան բանալ հրէայ աղջկայ աչքերը ու զգուշացնել նրան։ Եսթերը շուտով ինքն էլ համոզուեց, միւս հարցաքննութիւնների ժամանակ, Իմամ-Ջումայի երկմտի խօսքերը, անուղղակի առաջարկները և պագշոտ նայուածքները այլ եւս ոչ մի կասկած չէին թողնում նրա անարգ դիտաւորութիւնների մասին։ Յուսահատութիւնը նորից պատեց անթափանցելի խաւարով խեղճ Եսթերի սիրտը. նա տեսաւ որ իր վիճակը աւելի անելանելի է. դեռ առաջ յոյս ունէր, որ իր մահով կազատէր և իրայիններին և իր պատիւը և սէրը. այժմ այդ յոյսն էլ չքանում է. նա կարող է իրայինների ազատութիւնը ձեռք բերել միայն իր անարգանքով, խայտառակութեամբ, իր անմեղութիւնը, կուսութիւնը և սէրը զոհելով։ Եթէ նա չը համաձայնէր կատարել Իմամ-Ջումայի ցանկութիւնը, այն է յագեցնել իր անմեղութեան գնով նրա անասնական կիրքը, նա կը մատնէր իրան և իր դաւանակիցներին կորստի. իսկ եթէ յօժար էր լինել Իմամ-Ջումայի սիրդան, ինչպէս սա ցանկանում էր, մի բանի ժամանակուայ համար, ճիշտ է, նա կազատէր հրէական թաղը, բայց նա դրանով կսպանէր Սաւուղին, կարժանանար նրա ատելութեան և ինքն եւս բարոյապէս մեռած կը լինէր, իբրեւ մի անարգուած, լլկուած արարած. դրանից յետոյ իր մահն ոչ մի նշանակութիւն չունէր. դրանից յետոյ ինչ երեսով նա կը համարձակէր բաղխել

գրախտի դուռը, տեսնել այնտեղ իր մօրը և սպասել Սաւուղին, որից նա արհամարհուած, ատուած պէտք է լինէր։ Եսթերը տեսնում էր որ Տիրոջ աջը սաստիկ ծանրացել է իր վրայ. նա իրան արդէն կորսուած էր համարում։ Ո՞վ պէտք է հասնէր իրա պէս մի խեղճ աղջկայ օգնութեան Իմամ-Ջումայի տանը և ո՞վ կը համարձակէր. գառը պահ էին տուել գայլին, որ արդէն սրել էր ժանիքները։ Աղի արտասուք էր թափում գիշեր ցերեկ Եսթերը և մտածում էր նոյն իսկ այժմ վերջ դնել իր թշուառ մատաղ կեանքին և ազատուել անպատուութիւնից, գուցէ իր մահով եւս լուծուէր խնդիրն և հրէաները ազատուէին վտանգից. յամենայն դէպս Սաւուղի սէրը, յարգանքը պահպանուած կը լինէին և իր սիրեցեալը կը զարդարէր իր գերեզմանը սիրահարների ծաղիկներով։ Սակայն Լէյլա խանըմի յուսադրութիւնները և տուած նոր խորհուրդը փրկեցին նրան վերջնական յուսահատութիւնից. «Դու առ երես հաւանութիւն ցոյց տուր Իմամ-Ջումայի ասածներին, համոզիր նրան, որ պատրաստ ես կատարել նրա ցանկութիւնը և աշխատիր ստանալ ֆիթուա, որով նա բեզ և բո աղագակիցներին անմեղ հրատարակէ. մնացածը թող տուր ինձ և Սէլիմին, մենք բեզ կ'ազատենք նրա ճիրաներից»։ Եսթերը թէև չէր կարողանում հասկանալ, ինչպէս կ'ազատեն իրան, բայց որոշեց հետեւել Լէյլայի խորհրդին. եթէ չազատուէր, դարձեալ կարող էր թոյնով կամ դաշոյնով վերջ դնել իր կեանքին, բայց գոնէ ձեռք բերած կը լինէր իր ժողովրդի, իր սիրելիների փրկութեան վճիռը։

Այժմ ևս նա խորասուզուած էր այդ սրտամաշ մտածողութիւնների մէջ. նա գիտէր, որ շատ շուտով, վաղը կամ նոյն իսկ այսօր, իր ճակատագիրը պէտք է վճռուի. նա դողաց, լսելով որ սէյիդը եկել է Իմամ-Ջումայի մօտ. նա շուտ շուտ նայում էր թէ ահա կը բացուի վարագոյրը այն դռան, որ միացնում էր Լէյլա խանըմի սենեակը Իմամ-Ջումայի առանձնասենեակի

հետ, և Իմամ-Ջուման կը կանչէ իրան. մետաքսէ վարագոյրի շխշխկոցը, որ առաջ էր բերում լուսամուտից փչող երեկոյեան հովը, դողահար էր անում նրան:

Էզանը վաղուց ասել պրծել էին և ընթրիքը արդէն պատրաստուած էր սենեակի մէջ տեղ ու մի քանի անգամ Լէյլա խանըմը, որ նոյնպէս ընկղմուած էր քաղցր անուրջների մէջ ու մտքով համբոյրներ էր ուղարկում իր սրտի հատոր Սէլիմին, հրաւիրել էր Եսթեփին մօտենալ սուփրին¹⁾, բայց Եսթեփը ոչինչ չէր լսում. նրա խռոված հոգին հեռու, շատ հեռու էր սաւառնում: Յանկարծ սենեակի աղօտ լուսաւորութեան մէջ, դիմացի պատի վրայ, նկատուեց Իմամ-Ջումայի ստուերը, որ թուաց Եսթեփին սատանայի դէմք, այնքան անճոռնի էր. բայց նրա զգուելի ձայնը ուշքի բերեց հրէայ աղջկան. «Ո՞վ կայ այդտեղ, թող ասեն ջհուգ աղջկան գայ ինձ մօտ»: Եսթեփը ծլունկ եղաւ, և զարմանալի է, որ վտանգի ըռպէն մօտեցած լինելը նրան ոչ թէ սարսափեցրեց, այլ արիացրեց. վերջապէս թող կատարուի ինչ որ Եհովան տնօրինել է ինձ և ճակատիս դրուած է, մտածեց նա: Նա տնտղեց իր շորերի ծալքերը, տեսնելու համար այնտեղ են թոյնը և դաշոյնը և չարչաւը ձգելով գլխին, դիմեց դէպի դուռը, որտեղից լսուել էր ձայնը և բարձրացրեց վարագոյրը:

Սենեակը, ուր մտաւ Եսթեփը, երկար էր և բացի գորգերից ու ըռ-ֆարշերից²⁾ ուրիշ ոչինչ չը կար, և ոչ ոք էլ չը կար այդ սենեակում, որի մի դուռը բացուում էր արդէն այն նրբանցքի վրայ, որ բաժանում էր Իմամ-Ջումայի էնդէրունը³⁾ բիրունից⁴⁾: Մի հատ շամդան դրած թախչայում աղօտ լուսաւորում էր այդ սենեակը: Բայց Իմամ-Ջումայի ձայնը լսուեց սենեակի միւս ծայրին գտնուող մի դռնից, որ տանում էր մի ուրիշ փոքր սենեակ: Եսթեփը մտաւ այդտեղ. բարձր մինդարէյի վրայ, թիկն տուած մութաքաններին, քղանց-

1) Սփռոց: 2) Գորգի երես: 3) Կանանոց: 4) Ցան դրսի տղամարդկանց մասը:

քաւոր պարեգօտի կապերը արձակած, գլխին թիրմա արախչին դրած, մէջքի շալ սպիտակ գօտին քակած, նստած էր Թէհրանի քահանայապետը և զայլան էր ծըխում ու ծուխը բուլա բուլա արձակում: Ոչ որ չը կար սենեակում:

Եսթերը գլուխ տուեց ու կանգնեց դռան առաջ:

—Մօտ եկ, նստիր մօտս, առայ Իմամ-Ջուման:

Եւ իր պագշոտ նայուածքը յառելով հրէայ աղջկայ վրայ, շարունակեց.

—Լսիր, ջհուգի աղջիկ. վերջին անգամ եմ յորդորում բեգ: Ի՞նչ առաջ սէյիդը եկել էր, գանգաւում էր, որ վճիռ չեմ արձակում: Ես խոստացայ վճիռը վաղը տալ: Այդ վճռից կախուած կը լինի ազատութիւն կամ մահ քո և ջհուգների համար, իսկ թէ որ վճիռը լինի, այդ էլ բոլորովին բեղանից կը լինի կախուած: Վերջին անգամ եմ առաջարկում բեգ, կամենում ես կատարել ցանկութիւնս:

Եսթերի սիրտը այնպէս էր թռթռում, որ քիչ էր մնում կուրծքը պատռուի ու դուրս գայ: Նա կարողացաւ այնուամենայնիւ արտասանել.

—Եթէ կատարեմ աղայի հրամանքը, կը տաք ֆիթուա, որ սէյիդը ոչ մի իրաւունք չունի ինձ վրայ, որ յափշտակել են ինձ զօռով և հրէաները ոչ մի բանում մեղաւոր չեն:

—Կը տամ, կը տամ, հոգիս, կեանքս էլ կը տամ այդ նազանի սև աչքերիդ, սաթեայ վարսերիդ համար:

—Ինձ մի բանի ժամանակ սիղա պահելուց յետոյ կարձակէք և կը վերադարձնէք ծնողներիս:

—Երբեւնի եմ հազրաթ ֆաթմայով, որ այո! Համաձայն ես ուրեմն:

Տիրեց խորին լռութիւն. Իմամ-Ջումայի թշերը կարմրել էին, աչքերը փայլատակում էին գիշատիչ գաղանի աչքերի նման, նա մօտեցաւ Եսթերին և սա արդէն զգում էր իր երեսին նրա անատամ բերանի խռռչից փչող զազրալի հոտը և տաք շունչը:

— Համաձայն եմ, շնչաց եսթերը:

— Ախ, հոգեակս, տուր մի համբուրեմ՝ այդ աննման աչքերդ, շոյեմ այդ գեղեցիկ վարսերդ:

Բայց նապաստակի արագութեամբ եսթերը ցայտեց և մի ոստիւնով դռան մօտ կանգնեց.

— Ոչ, աղա, ոչ. կատարիր առաջ խոստումդ. գրիր, կնքիր, տուր ինձ ֆիթուան և ապա պատրաստ եմ կատարել կամքդ: Ես հօ փախչել չեմ կարող քո ձեռքից:

— Լաւ, վաղը առաւօտեան կը ստանաս ֆիթուան, վաղը երեկոյ ել այստեղ կը լինես:

— Աչքիս վրայ, պատասխանեց եսթերը և դուրս նետուեց սենեակից ու մի գլուխ վաղեց Լէյլա խանը մի սենեակը: Այդտեղ, այլ ևս չը կարողանալով բռնել իրան խեղդող հեծկլտանքը, նա ընկաւ գետնին, սուփրայի առաջ և դառնապէս լացեց:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Կը շարունակուի)

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէաստանութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՅ

XV

Արեգակի շողը նոր էր ընկել Շիմրանի սարերի ձիւնապատ գագաթի վրայ և սա նոր էր սկսել կանաչկարմրին տալ, ամպերը նոր էին բուլայ-քուլայ բարձրանում Դէմավէնդի վրայից, աջ ու ձախ փռւում, բայց Թէհրանի սոված, հացի կարօտով քնաթաթախ արթնացած ժողովուրդը արդէն ոտքի էր կանգնել: Շտապ շտապ կատարելով վաղորդեան նամազը, ամեն մարդ աշխատում էր գնալ և շուտով գնել տան հանապազօրեայ հացը ու ժամ առաջ վաղել մեծ հրապարակը, ուր պէտք է տեղի ունենար մեծ թամաշան, ինչպէս նախընթաց օրը յայտարարել էր արքունի մունետիկը: Դէպի հացագործների խանութները և փուռերը տանող փողոցները և բազարները լի էին ծերերի, կանանց, երեխաների ահագին բազմութեամբ, խուժան ամբոխով, մանաւանդ մշակներով, արհեստաւորներով, որոնց սննդեան գլխաւոր նիւթն՝ ցամաք հացն է: Հաց, իսկական հաց և ոչ աւազի, թեփի, գարու չաղախ ստանալու յոյսը լցրել էր ամենքի սիրտը ուրախութեամբ:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 8.

երեխաները իրանց մայրերի շալակին, այլ ևս չէին լացում աղիողորմ ձայնով, այլ միայն հարցնում էին. «Նէնա (մայրիկ), շուտով հաց կը տամ»։— Բալա, մի բիշ էլ համբերիր և տես ինչ նախշուն լաւաշ սանգեակ կը տամ քեզ։

Երեկուայ մեր տեսած գլխաւոր հացագործարանի առաջ խոնուել էր ահագին բազմութիւն։ Մօրուքը և եղունգները խինայած Հաջի-Հասան հացագործը դարձեալ ծալապատիկ չոքել էր կշեռքի առաջ և երեսը շփելով ձեռներով «եա Ալլահ» էր մրմնջում։ Բայց, ով մեծի զարմանաց, թեք մակարդակի վրայ հազիւ 10—20 հաց կար մեխերից կախուած, այն ևս դարձեալ աւազի, թեփի, ցեխի և դարու շաղախ և դարձեալ հաջին այդ շաղախի լիտրի համար պահանջում էր երկու դռան կամ երկու հազար դենար։ Հացագործարանը տանող դուռը բաց էր և նրա դէմ առ դէմ տեսնուում էր մեծ փուռը, որի մէջ կրակը շատ թոյլ պլպլում էր։

Ամբոխի հիասթափութիւնը, յուսահատութիւնը կատարեալ էր. մարդիկ ամբողջ գիշեր օրօրել էին իրանց այն յոյսով, թէ, վերջապէս, այսօր հաց կը ստանան, մի կուշտ փորով կուտեն այդ թանկագին հացը, իսկ այժմ, նորից նրանց առաջարկում են թեփի, աւազի, դարու շաղախը։ Չայրոյթը, կատաղութիւնը նորից տիրեց ամբոխին. խուլ տրտունջը սկսեց պայթել. սպառնական աղաղակներ և բռունցքներ ուղղուեցին Հաջի Հասանին. «Ձը լսեցիր երէկ ինչ յայտարարեց ճառչին, անիրաւ, իմանալը», պոռում էին ամեն կողմից։

— Վալլահ, բիլլահ, ես մեղաւոր չեմ. մենք, հաց թխողներս, մեղաւոր չենք. մենք ինչ անենք, որ ամբարդարները ցորեն, ալիւր, չեն տալիս մեզ. թող նրանք ցորեն տան մազանդայով, մենք էլ ձեզ հաց տանք յայտարարուած գնով։

— Էհ, ասաց ծերունի Հաջի Աբբասը, ձուկը գլխից է հոտած. ես երէկ ասում էի, որ մեզ քնացնում են,

խաբում, որ ամբարդարները գիշերանց կը տեսնեն նոր քաղաքապետին, կը բաղրացնեն նրա քիմքը, կոկորդը կը լցնեն ոսկիներով և ոչ ոք այլ եւս չի անսայ Շահի հրամանին: Լաւն այն է. որ մենք ինքներս մեր գլխի ճարը տեսները, մեր ձեռքով մեր դատաստանն անենք:

—Այո, այո, գրոհ տանք, քանդենք քաղաքապետի տունը իւր գլխին, և հարամ անենք իւր կերած կաշառը, գոռացին հազարաւոր ձայներ:

—Սալաւաթ, սալաւաթ, թնդաց օդը ամբոխի ոռնոցով:

Եւ ամբոխը գրոհ տուեց դէպի միւս փողոցը, որ տանում էր նոր քաղաքապետ Աբգար-Միրզայ շահադէի տունը, բայց այդ միջոցին փողոցի ծայրին երեւաց ֆէրրաշների մի խումբ, որ յետ մղեց ամբոխը, գոռալով. «Տեղ տուէք, ճանապարհ բացէք Աբգար-Միրզայ շահադէի համար»: Ֆէրրաշների ճիպոտները, Աբգար-Միրզայի վէս և խրոխտ դէմքը, որ այդ միջոցին երեւաց, մանաւանդ նրա նստած ոսկեհուռ սարքով արաբական նժոյգի տեսքը սթափեցրին ամբոխը, որ սկսեց յետ քաշուել և միայն խուլ տրտունջներով յայտնել իւր դժգոհութիւնը: Այդ տրտունջը նկատեց նոր քաղաքապետը, որ շատ լաւ գիտէր և տրտունջի պատճառը, բայց չիմանալուն դնելով, հարցրեց. «Ի՞նչ էք հաւաքուել, ի՞նչ աղմուկ է»: Ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս կանայր առաջ ընկան և համարձակ պոռացին.

—Հաց, հաց ենք ուզում. թող մեծ մարդարէի և տասներկու իմամների անէծքը թափուի ձեր գլխին, որ մեզ սովածութիւնից կոտորել էք տալիս:

Կանանց անէծքը համարձակութիւն ներշնչեց տղամարդկանց, որոնք սկսեցին նոյնպէս բարձրաձայն յայտնել իրանց տրտունջը.

—Դուք չէք կատարում Շահի հրամանը, ինչ քաղաքապետ էք, աղաղակում էին ամեն կողմից:

Եւ սպառնալիքները, առաջ զսպուած, հետզհետէ աւելի սանձարձակ, տեղացին խուժանի կողմից: Բար-

ձըրացաւ սարսափելի ժխոր, որ սաստկացաւ երեխաների լացով ու վայնասունով. «Նէնա, հաց ենք ուզում»:

— Լսեցէք, լսեցէք, գոռացին ֆէրրաշները. շահ-զադէն կամենում է խօսել:

Աբգար-Միրզայի դէմքը բարկութիւնից պղնձի գոյն էր ստացել. լինել շահզադէ և հայհոյանք ստանալ ամբոխից—այդպիսի վիրաւորանք չէր կարող տանել նրա զաջարական հպարտութիւնը: Այդ բարկութիւնը շատ լաւ նշան համարեց իր համար հացագործ Հաջի-Հասանը, որ վախից լեղապատառ եղած, կամենում էր շահ-զադէի դէմքի արտայայտութիւնից գուշակել իր ճակատագիրը: Կարծելով որ քաղաքապետի բարկութիւնը ամբոխի դէմ է, նա ենթադրեց, որ խնդիրը նպաստաւոր կերպարանք է ստացել հացագործների և ամբար-դարների համար, որոնք գիշերանց շտապել էին առատ ընծաներով դիմել նոր քաղաքապետին որպէս զի նոր հրամանը չը գործադրուի: Հաջի-Հասանը սպասում էր բանակցութիւնների ելքին և նա շատ ուրախացաւ, երբ ամբոխը գրգռեց շահզադէի բարկութիւնը իր հայհոյանքներով և սպառնալիքներով: Գոնէ նա այդ հանգամանքին էր վերագրում շահզադէի զայրոյթը, ուստի սիրտ առնելով, աղերսակուի ձայնով դիմեց նրան և ասաց.

— Ղուրբան, ինչ են ուզում ինձանից այս մարդիկ. պաշտպանեցէք ինձ. նրանք քիչ էր մնում ինձ բարկօծէին:

Բայց խեղճ հաջին սխալուել էր իր ենթադրութիւնների մէջ...

Աբգար Միրզան խորխտ և հրամայողական ձայնով պոռաց.

— Թէհրանի ժողովուրդ, վկայ է Ալլահը, որ Շահի նուիրական հրամանը պէտք է կատարուի, վայ նրան ով համարձակի Աշխարհի Աղօթարանի հրամանին չ'ան-

սալ, երկու-երեք ժամից յետոյ դուր կունենաք առատ հաց, երգւում եմ Մահմէդ-Շահի ջիգրայով¹⁾։

Հացագործի լեզուն փորն ընկաւ. նրա վարդադոյն յոյսերը չբացան, բայց դեռ բոլորովին յոյսը չէր կտրել։ Քաղաքապետը դիմելով նրան, շարունակեց.

—Հաջի, լսեցիր երէկ Շահի հրամանը ճառչու բերանով։

—Այո, ղուրբան։

—Ինչի համար այսօր չես կատարում այդ հրամանը։

Ծառագ ում չունն է, որ համարձակի չը կատարել Շահի նուիրական հրամանը, բայց հաց չը կարողացայ թխել և էժան ծախել, որովհետև ցորեն չը կարողացայ գնել, ամբարդարները մերժեցին յայտարարուած գնով ցորեն տալ։

—Ո՞ր ամբարդարին դիմեցիր։

—Մուրթուղա խանին։

—Երբ ամբարդարները մերժեցին ցորեն տալ, ինչո՞ւ չեկար անմիջապէս չը յայտնեցիր, որ մենք ցորենը առնէինք և տալինք քեզ։

Հացագործը լուռ մնաց. լուել էր և ամբոխը, որ ակնդէտ սպասում էր թէ ինչ պէտք է անէ շահզադէն և ինչպէս պէտք է հաց ստեղծէ։

—Բաց գործարանիդ դուռը, մի թամաշայ անենք, հրամայեց շահզադէն հացագործին։

Հաջին բոլորովին գունատուեց և սկսեց դողալ.

—Ղուրբան, կմկմաց նա, ձեզ լայեղ ոչինչ չը կայ, կեղտոտ է, դատարկ։

—Վնաս չունի, փնաս չունի, պատասխանեց Աբդար-Միրզան և հրաւիրելով ամբոխի միջից մի բանի ծերունիներ՝ հետեւել իրան, ներս մտաւ։

Գործարանի մէջ փուռի յետև գտնուած ամբարում դարսուած էին ալիւրի բաղմաթիւ քսակներ և մի քան

1) Թագ. պաշտօնեաների ամենամեծ երգումն է։

նի հացթուխի աշակերտներ, թեւերը ծալած, դաշտակների մէջ հունցում էին խմոր խ ա ս ա ¹⁾ սեանգակի համար:

— Օհօ, ասաց շահգադէն, հապա դու ասում էիր արիւր շունեմ:

— Ղուրբան, դողահար պատասխանեց Հաջի-Հասանը, արիւր այդ արիւրը դնել եմ թանգ գնով, ինչպէս կարող եմ էժան ծախել. ես էլ քուլֆաթի ²⁾ տէր եմ, խեղճ եմ. հիմա որ հրամայում ես, իսկոյն լաւ հաց թխել կը տամ, ինչքան կամենաս:

— Էֆէրիմ, Հաջի-Հասան. դէ շուտ վառիր փուռը, մի լաւ տաքացրու, ես էլ իմ աչքովս տեսնեմ. դէ, շուտ արա, ցախ բերել տուր:

Միամտուած, ուրախացած, որ այդպէս հեշտ պըրծաւ, Հաջին բարձրաձայն հրամայեց աշակերտներին արիւրի քսակները իջեցնել, խմոր հունցել և ինքն էլ վազելով, մի մեծ խաիտ ցախ բերեց ու նետեց փուռի մէջ, որ սկսեց վառուել ու բորբոքուել:

— Դէ, ֆէրրաշներ, օգնեցէք հաջուն, գոռաց շահգադէն, դուք էլ ցախ բերէք և փայտ. փայտ էլ բերէք, բորբոքեցէք հուրը:

— Բայց, ղուրբան, հարցրեց հացագործը. փայտ պէտք չէ, սեանգակի համար ցախն էլ բաւական է, արդէն փուռը բորբոքուած է, հացերը կարող են այրուել շատ տաքութիւնից:

— Ձէ, չէ, առաջ մի լաւ խորոված էլ կ'անենք, միտը ես կը տամ, յետոյ հացը կը թխես,

Ֆէրրաշները սկսեցին փայտ նետել փուռի մէջ, որ կատարեալ հնոցի վերածուեց:

Ամրոխը, որ բնագղմամբ սպասում էր մի սարսափելի բան տեսնելու, շուարած, առանց համարձակելու իր միտքը յայտնելու, խոր լռութեամբ հանդիսատես էր. ծերունիները, որոնց գլխով շատ փորձանքներ էին

1) Ընտիր տեսակի 2) Ընտանիք:

անցել, որոնք իրանց կեանքի մէջ շատ անցքերի էին ականատես եղել, յօշում էին գլուխները, մրմնջալով. «բարերար Ալլահ, դ՛ու ողորմիր, մեծ է քո զօրութիւնը, առանց քո կամքի աղամորդու գլխից մի մազ անգամ չէ կարող ընկնել»:

Փռուռ ճարճատում էր բոցերից և իր տաքութեամբ խանձում էր մօտ կանգնածներին:

Հացագործը, որի սրտի մէջ նորից ծագել էր կասկած, այնպէս սփրթնել էլ, որ երեսի գոյնը պատի դաճի գոյնից չէր զանազանում: Ամբոխի խոր լռութիւնը, չարագուշակ լռութիւնը, շուարած դէմքերը, շահագէի սարգօնական ժպիտը—նշաններ էին, որ պատրաստում է, այն ևս շատ շուտով, մի սոսկալի եղեւն, բայց ինչ եղեւն, ում համար, նա չէր կամենում մտածել, այնքան այդ միտքը զարհուրելի էր: Պաղ քրտինքով ողողուել էր նրա ամբողջ մարմինը, ոտները կծկուեցին և սարսափահար, կարողացաւ միայն կակազել:

—Ղուրբան, ուղարկե՛մ ոչխար բերեն խորովածի համար:

—Ոչ, ես ինքս ոչխարն կը տամ, պատասխանեց շահագէն, որի դէմքը նոյնպէս գունատ էր:

—Ալլահ, Ալլահ, դու ողորմիր խեղճին, լսուեցին ամբոխի միջից ձայներ:

Թշուառ հացագործը, լսելով այդ խօսքերը, հասկացաւ սոսկալի, քստմնելի իսկութիւնը. նա փշաքաղուեց, նրա լեզուն պապանձուեց. աչքերը խելագար մարդու պէս չռեց և վերջապէս արտասանեց աղեկըտուր ձայնով:

—Ոհ, գթացէք, գթացէք, մուսուլման եմ:

Հնոցը աւելի և աւելի բորբոքւում էր և նրա բոցերը, հարիւրաւոր լեզուներով դուրս ժայթքելով կարծես կլանելու զոհ էին պահանջում:

—Գթացէք, գթացէք, մուսուլման եմ, նորից հեկեկաց հացագործը:

Նրա աղետարշ ձայնը, հնոցի սոսկալի տեսքը յուզեց, շարժեց արձանացած ամբոխին, որն, քիչ առաջ պատրաստ էր բզբռել գազանի նման հացագործին և հարկւրաւոր բերաններ բացուեցին պոռալու համար.

— Մենք հաց չենք ուզում, շահագութ, գլխացէք նրան, ձեռք մի տաք, մենք հաց չենք ուզում:

Հացագործը դատապարտուած մեղապարտի նման, որի հոգեկան և բարոյական բոլոր կարողութիւնները թմրացել, ընդարմացել են ի տես կախաղանի, միայն աչքերով էր գլխութիւն հայցում:

Բայց թշուառի ժամը հնչել էր. շահագութի մի ակնարկով ֆէրրաշները յանկարծ վրայ պրծան, դրկեցին նրան և սարսափահար եղած ամբոխը լսեց միայն մի ոչ-մարդկային ձայն, որ ցնցեց, փշաքաղեց ամենքին և յանկարծ պատկերացաւ սոսկալի տեսարան, երբ հացագործին, որ ոտքով, ձեռքով, ատամներով ընդգլմանում էր, խածնում էր, կուռում էր մոլեգին յուսահատութեամբ, հրեցին հնոցի մէջ, որի հրաշեկ պատերը և բազմալեզուեան բոցերը մի ըսպէում չըրջապատեցին, պինդ սեղմեցին իրանց զոհին և մարդկային մսի, ճարպի, մազերի ճենճերահոտը տարածուելով, ստիպեց սոսկացած ամբոխին յետ յետ գնալ: Փուռի բերանը փակեցին թիթեղեայ ծածկոցով և թշուառ հաջին անհետացաւ ամբոխի տեսքից հնոցի բոցերի մէջ¹⁾....:

Շահագութն, բխերը շոյելով, նորից իր խրոխտ և վէս կերպարանքը ընդունելով, նստեց իր ոսկեհուռ սարքով արաբական նժոյգի վրայ և դառնալով ամբոխին, ասաց.

— Այժմ այստեղ գտնուած բոլոր ալիւրը թառաշ

¹⁾ Սրուեստական կերպով սով առաջ բերող և հացը խորդախող հացագործներին այդպիսի պատիժ տալը անսովոր բան չէր Պարսկաստանի համար 50 տարի առաջ, և նոյն իսկ այժմ, թէեւ շատ բացառիկ դէպքերում, գործադրում է այդ պատիժը:

է. Թառաշ կարող էր անել և Մուրթուզա խանի ցորենի ամբարը:

Արձանացած ամբոխը ցնցուեց, սթափուեց իր թմրութիւնից «Թառաշ» խօսքը լսելով. սոսկալի տեսարանը մոռացուեց և խուժանը գլուխ տալով գործարանը, սկսեց Թառաշ անել ալիւրի պաշարը. բաղցածութիւնը նորից յարուցեց մարդ-գաղանի մէջ աւարառութեան, յափշտակութեան կիրքը և նա մտածում էր այժմ միայն այդ կրքին յագուրդ տալ: Ամեն ոք աշխատում էր իր բաժինը տանել. մինը ջիւն էր լցնում ալիւրով, միւսը գոգնոցը, երրորդը թաշկինակը, կանայք իրանց չարշաւները: Ամբոխի մի մասն եւս դիմեց դէպի Մուրթուզա խանի տունը և մի ժամից յետոյ խանի բոլոր ամբարները դատարկուած, աւերուած, բանդուած էին:

Ճարպիկ Աբգար-Միրզան մեկնելիս բարձրաձայն գոռաց. «Մի երկու ժամից յետոյ միւս ըմբոստ հացագործները և ամբարդարները ևս իրանց արժանաւոր պատիժը կը կրեն»:

Սակայն նա չը դիմեց դէպի բաղար, այլ վերագարձաւ իր տունը: Եւ չէր անցել մի ժամ, երբ բոլոր հացագործները և ամբարդարները մտան նրա բակը և ծնկաչօր, առատ նուէրներ ներկայացնելով, աղաչում, պաղատում էին ներել իրանց, խոստանալով թխել լաւ հաց և ծախել յայտարարուած գնով: Չէր անցել երկու ժամ և արդէն մաքուր, լաւ սանդեակ հացը առատութեամբ ծախուում էր լիտրը մի ղաւնով և մէլքաններում, զաւիանի տակ ցորենի բեռները կուտակուել էին:

Ուրախ էր նոր բաղաբապետ շահագրէ Աբգար-Միրզան, որովհետեւ մի հարուածով նա բաղմապատիկ արդիւնք էր ստացել. կատարել էր տուել Շահի հրամանը, ահ ու սարսափ էր տարածել այդ հրամանը չանսացողներին վրայ, առատ և լաւ հաց էր հայթայթել բաղցած ժողովրդին և, որ աւելի կարեւորն է, առատաբար լցրել էր դեղին ոսկիներով իր բոսակը: Ի հարկէ, նրա պարտքն էր մասն և բաժին հանել այդ

ոսկիներից իր պաշտպան Բէգլար-բէգուն և սադրազամին. նա համոզուած էր և գիտէր, որ կ'արժանանայ ոչ միայն սադրազամի շնորհներին, այլ արքաների արքայի, աշխարհի բեւեռի իլթիֆաթին ևս կ'արժանանայ իր այդպիսի եռանդուն ծառայութեան համար:

Եւ քաղաքապետը շտապեց գնալ Բէգլար-բէգուն ապարանքը, որտեղից մի ժամ յետոյ դուրս եկաւ ու դիմեց պետական բանտը՝ յանցաւորներին դէպի կառափնարան և մեծ հրապարակը առաջնորդելու համար:

Պետական բանտերը Պարսկաստանում ամեն տեղ միատեսակ են, և Թէհրանինը ևս ոչ մի տարբերութիւն չէր ներկայացնում միւս քաղաքների բանտերից կամ գնդաններից: Բանտապետի առաջնորդութեամբ քաղաքապետը մտաւ մի գետնափոր նկուղ, խոնաւ, զուրկ լոյսից և օդից, յատակը ցեխոտ. մի փոքր ծակ, բացուած պատի մէջ, ծառայում էր իբրեւ լուսամուտ: Նկուղի պատերի երկարութեամբ դրուած էին հաստ գերաններ կամ կոճղեր, որոնց մէջ ցցուած էին երկաթեայ հաստ օղեր և այդ օղերից շղթաների միջոցով կապուած էին բանտարկեալները և նրանց ոտներին ամրացրած էր բլօմբեր¹⁾, ինչպէս ամրացնում են ձիի ոտները ու կողպած կողպէքով: Յանցաւոր թէ մեղադրուող, նոյն իսկ արդէն դատապարտուածները, ամենքն ևս միատեղ էին պահուում այդտեղ. նրանք այդտեղ էլ կատարում էին իրանց բնական կարիքները. նրանց երեսին ջուր չէր դիպչում և մազերին՝ սանր. նրանք գրեթէ մերկ էին, գունատուած, դալուկ, յոգնած, հիւծուած, մաշուած: Ապականուած, նեխուած օղի զազրելի հոտը իսկոյն դիպչում էր մտնողի բերան: Բանտարկեալների համար կերակուր բերում էին կամ իրանց ազգականները, ծանօթները, եթէ հարուստ էին, կամ պատահական անցորդները, իբրեւ ողորմութիւն: Բանտարկեալին կերակրելը սաւաք, վարձք է համարւում

¹⁾ Պախուցք:

շարիաթով, ուստի և իսկական մուսլիմները չեն զլանում երբեմն երբեմն հաց, մի կտոր միս, հալուա, պտուղ բերել աղքատ բանտարկեալների համար, երբեմն ևս ձգել պատի ծակից։ Ի հարկէ, համեղ կերակուրների մեծ բաժինը անցնում է բանտապետին, որից, բացառապէս, կախուած է բանտարկեալների բախտը և վիճակը։ Եթէ բանտարկեալը ինքն կամ նրա ազգականները հարուստ են, նրա վիճակը շատ լաւ տնօրինւում է. բախշիչի միջոցով նա հնարաւորութիւն է ստանում ապրել բանտապետի սենեակում, օդ շնչել, լոյս տեսնել, լաւ կերակրուել, չը շղթայուել և յաճախ ևս փախչել։ Բայց վայր եկել տարել է այն բանտարկեալին, որ աղքատ է. նա կարող է փտել, բաղցից մեռնել, միշտ շղթայակապ մնալ, նոյն իսկ անմեղ, եթէ որ և է միջնորդ կամ պաշտպան չունի և եթէ կարեկից, գթած մարդիկ չը խղճան նրան ու չը կերակրեն։ Շատ անգամ ևս այդ անտէր, անօգնական բանտարկեալները, թէև անմեղ, պատժի են ենթարկւում կամ գլխատւում իսկական, բայց հարուստ ոճրագործների տեղ։

Գրեթէ փորսուղի տալով, բաղադրապետը մտաւ բանտը, բայց դարչահոտութիւնը ստիպեց նրան անմիջապէս դուրս վազել. նա հրամայեց բանտապետին բերել բանտի յետեւի ծածուկ բակը այն ամբաստանեալներին, որոնք մեղադրւում են երեք օր առաջ կատարուած մի յանդուգն գողութեան մէջ, բերել նոյնպէս Բէհման-Միրզայի գրագրին ու գանձապահին։ Ծերունի սադրաղամը և ներքինապետը դեռ յոյս ունէին իմանալ թէ որտեղ և ում մօտ են պահուած Բէհման-Միրզայի փողերը և որովհետև նրա գրագիրը ու գանձապահը չէին խոստովանում, ոչինչ չէին յայտնում, ուստի նրանք վճռեցին ենթարկել նրանց խափանչալի¹⁾, որ սովորաբար, գործադրւում է Պարսկաստանում յանցանքը խոստովանեցնել տալու համար։ Այդ

1) Ինկվիզիցիոնական տանջանքի։

մտքով և հարկաւոր հրահանգը տուել էին նոր քաղաքապետին:

Շահագրէն բաղմեց բակի մի անկիւնում դրուած տախտի վրայ. ֆէրրաշները մի փոքր սենեակից դուրս բերեցին տանջանքի գործիքները և խարազանները, լախտերը ձեռներին, կանգնեցին նրա առաջ:

— Բերէք գողութեան մէջ ամբաստանուածներին, հրամայեց շահագրէն:

Բացուեց բակի դուռը և երկու երիտասարդ, գզգզուած շորերով, շղթայակապ, դալուկ դէմքով, ահ ու գողով կանգնեցին բակի մէջ տեղ:

— Ո՞րտեղ էք թագցրել Մէշէդի Քէրիմ սարրաֆի խանութից գողացած փողերը. ասացէք, եթէ ոչ Ալլահը վկայ, ձեր եղունգները թափել կը տամ:

— Վալլահ, բիլլահ, մենք տեղեկութիւն չունենք, մենք չենք գողացել, պատասխանեցին մեղադրեալները, որոնց արդէն նախորդ օրը ենթարկել էին ֆալախկախ հարուածներին:

— Քանի հատ խարազան էք խփել երէկ ֆալախկախի մէջ, հարցրեց շահագրէն ֆէրրաշներին:

— Յիսուն:

— Երեւում է քիչ է, բերէք շիկացրած երկաթը:

Պղնձէ մի մեծ մաղալի¹⁾ մէջ կրակը փուքսով բորբեցին և մի լայն կտոր երկաթ դրին մէջը ու սկսեցին շիկացնել: Քառորդ ժամից յետոյ երկաթը կաս կարմիր էր կտրել:

— Դադեցէք սրա մէջըը, ասաց շահագրէն, ցոյց տալով աւելի հասակաւոր երիտասարդին, որ սկսեց «աման, աման» պոռալ:

Բռնելով ունեւիթով շիկացած երկաթը և գետնին տապալելով ամբաստանեալին, դադեցին նրանով նրա մէջըը. խանձահոտի հետ միասին մի աղիողորմ, կովի բառաչիւնի պէս ձայն բարձրացաւ օդում:

¹⁾ Կրակարան:

—Ես անմեղ եմ, անմեղ եմ, դուք Աստուած չու-
նէք, հեկեկում էր դադուածը:

Միւս ընկերը սփրթնած, ամբողջ մարմնով դողդո-
ղում էր:

—Բերէք եռացրած ջուր, հրամայեց բաղաբապետը,
տկլորացրէք սրան:

Փէրրաշները տկլորացրին միւս երիտասարդին և
մինը մի աման լի եռուն ջրով ողողեց թշուառի մար-
մինը¹⁾:

—Վայ, խաշուեցի, մեռայ, գոռաց թշուառը և
ոստոստելով դետին փռուեց:

Նրա ամբողջ մարմինը ծածկուեց փշտիկներով և
մարթը ուռեց, փքուեց:

—Դիժացէք, խնայեցէք, մենք անմեղ ենք, Աստուծու
արարած ենք, լացում էին դառն կերպով տանջուածնե-
րը:

—Երդուում եմ Շահի գլխով, պոռաց շահադէն,
որ եթէ վաղն չը խոստովանէք ձեր յանցանքը, աւելի
սոսկալի պատժի կենթարկուէք: Տար սրանց բանտա-
պետ և այս գիշեր մի Փէրրաշ դիր դրանց գլխին,
թող մախաթով ծակտէ դրանց մարմինը և թոյլ չը
տայ ընել, մինչեւ խոստովանեն իրանց յանցանքը:

Փէրրաշները բարձ տալով դետնի վրայով դուրս
տարան ամբաստանեալներին, որոնք ցաւից, կսկիծից
աղիոգորմ հեկեկում էին: Աւելի երիտասարդ կալանա-
ւորը, որի մարմինը խաշուել էր, ուշաթափ եղաւ և
մեռելային դալկութիւնը պատեց նրա դէմքը:

—Շուտ արէք բերէք այժմ դանձապահին և գրա-
գրին:

Բանտապետի առաջնորդութեամբ ներս մտան
երկու տարիբաւոր, ալեխառն մօրուքով և բաւական

1) Ձմեռը՝ մերկացնում են ամբաստանեալին, ստիպում են կանգնել
դրսում սառուցի կամ ձիւնի վրայ, ածում են վրան սառն ջուր, մինչև որ
նա թմրում և ուշաթափ է լինում. կամ ամբաստանեալին ամբողջ մարմնով
մինչև գլուխը թաղում են ձիւնի մէջ և վրան ջուր ածում:

լաւ հագնուած տղամարդիկ, որոնք կարծես ծանր դժնդակ հիւանդութիւնից նոր էին վերկացել: Նրանք արդէն մի քանի շաբաթ առաջ ենթարկուել էին ֆալսիկայի, ջրի, ամորձիքի սեղման տանջանքներին և գրեթէ հաշմանդամ էին դարձած: Սակայն բանտապետին տուած բախշիշների շնորհիւ նրանք կարողացել էին գոնէ ազատուել գետնափոր նկուղում ապրելու տանջանքից:

Թոյլ, Դողդոշուն ձայնով նրանցից առաջինը ասաց.

—Արգար-Միրզա, մինչեւ երբ այդ իմանսըզ, անխղճմտանք քաւթառը չարչարելու է մեզ.

—Դու համարձակում ես այդպիսի անվայել լեզու բանեցնել սադրազամի դէմ. ես կը հրամայեմ իսկոյն լեզուդ բնից պոկել:

—Սադրազամը ինձ արդէն մեռցրել է. ինձանում միթէ կեանք է մնացել. ես այլ եւս ինչից պէտք է վախենամ. թող Ալլահը անիժէ նրան, դժօխքի փայտնէ, անիժեալ լինես և դու, որ կատարում ես անօրէնի անիրաւ, անխղճմտանք հրամանները:

—Թշուառական, հարէմզադէ, ես բեզ ցոյց կը տամ այս րոպէիս: Ասա իսկոյն որտեղ և ում մօտ են պահուած Բէհման-Միրզայի փողերն, եթէ ոչ չարաչար մահով կը սատկես:

—Ես հազար անգամ ասացի, որ Բէհման-Միրզան իր փողերն առաջուց ստացել է սէրրաֆներից, ես ձեզ տետրակները ցոյց տուեցի, բայց դուք չէք հաւատում, զուր տեղ տանջում, չարչարում էք մեզ: Ալլահը ձեզ համար էլ այսպիսի մի օր կը պատրաստէ:

—Ուրեմն դու յամառում ես, չե՞ս ուզում յայտնել:

—Ես ոչինչ չունեմ յայտնելու. դուք քաֆիրներ էք և ոչ մուսուլման:

—Ֆէրրաշներ, պոռաց կատաղած շահզադէն, վայր ձգէք այս անդգամին:

Մերունի գանձապահը տապալուեց գետնի վրայ և կապկպուեց:

—Բերէք սեպերը և մուրճը: Փէրրաշները բերին փայտեայ փոքր սեպեր և կոխելով դետին թաւալուած դժբախտի ձեռքի և ոտների մատերի եղունգների տակ, սկսեցին մուրճով խփել սեպերին. արիւնը սկսեց հոսել, ծերունին թէև ցաւից գալարուում էր, ստոյիկաբար տանում էր և միայն դէմքի կսկծալի արտայայտութիւնը ցոյց էր տալիս տանջանքի սաստկութիւնը: Յանկարծ, նա թեքեց գլուխը դէպի շահղադէն և ասաց.

—Թողէք, ես այս րոպէիս կը յայտնեմ ձեզ Բէհ-ման-Միրզայի գանձի մասին:

—Վերջապէս. փառք Ալլահին, ուրախացած՝ ոստոտեց շահղադէն և հրամայեց դադարեցնել տանջանքը, հանել սեպերը ու մի ղէյլան բերել տալ ծերունուն. ապա յարեց.

—Դէ շուտ, շուտ ասա գանձի տեղն, մի լաւ խալթ կը ստանաս, մեծ իլթիֆատներ ¹⁾ կը ստանաս:

Ծերունին ցոյց տուեց իր արիւնոտած ոտները և ձեռները:

—Այո, ասաց նա, մեծ գանձ կայ, այնքան մեծ, որ եթէ սադրաղամի և խօշաբաշու կոկորդները լըցնելու լինենք, էլի չի սպառուի:

Ծերունու ընկերը, գրադիրը, որ սոսկալով սպասում էր իր հերթին՝ տանջուելու, կարծեց թէ իր ընկերը խելագարուել է. նա շարժեց գլուխը և միջնջաց.

—Ով Ալլահ, և դու տանում ես այսքան անիրաւութիւն. նա խելագարուեց ցաւից, տանջանքից:

—Բայց այդ գանձի տեղը, տեղը ասա, պուռաց նորից բաղաբալետը, որ արդէն մտքում հաշուում էր, թէ որքան բաժին կընկնի իրան:

Տեղը, չարախնդաց ժպիտով հարցրեց ծերունի գանձապահը:

—Այո, տեղը, որտեղ է պահուած:

—Ահ, տեղը, որ սատկէք էլ, տրաքէք, չեմ ասի:

¹⁾ Շնորհ:

Թող կորչի, գետնի տակ թաղուած մնայ գանձը, շուն
Հաջի-Միրզա-Աղասին չը ստանայ:

Շահզադէն կատաղութիւնից գլխի մազերն էր
փետում:

— Ահ, բեօփակ, ես բանալ կը տամ լեզուդ. դու
կասես տեղը:

— Շահզադէ, ասաց գրագիրը, երդուում եմ Իմամ:
Մուրթուզայով, հազրաթ Ալիով, Աստուծու սուրբ խօս-
քով, նա այդ սուտը հնարել է յատկապէս սաղբազա-
մին կատաղեցնելու համար. ոչ մի գանձ չը կայ, նա
խելագարուած է, գթացէք, նա կը մեռնի:

— Թող շանսատակ լինի, դու էլ հետը, դուք
պէտք է յայտնէք գանձի տեղը: Բերէք թասը, հրամա-
յեց նա Ֆէրրաշներին. ածիլեցէք առաջ այս շան գլու-
խը, ասացէք բանտապետին ոջիլները բերի:

Պատի տակ կծկուած մի փոքրիկ մարդ մօտեցաւ
ծերունուն իր վարսավիրական գործիքներով և իր
պաշտօնին լաւ ծանօթ արհեստաւորի հմտութեամբ
սկսեց ածիլել ամբաստանեալի գլխի գազաթը, բոլո-
րակաձեւ: Բանտապետը բերաւ մի փոքր թիթեղեայ
տուփ, որից հանեց մի առ մի քսան հատ տուգած ու-
ջիլներ և դրեց ածիլուած գազաթի վրայ: Միջատները
շարժուեցին. ծերունու դէմքի մկանունքները կծկուե-
ցին¹⁾, բայց նա ոչինչ չէր խօսում, չէր հեկեկում, չէր
աղաչում: Խորին ատելութիւն էին արտայայտում նրա
աչքերը և նա միայն ասաց.

— Զուր է, անդուժ քաղաքապետ, ջանքդ. ահագին
գանձը պէտք է թաղուած մնայ հողի տակ. որ ինձ
թիբայ թիբայ էլ անես, չեմ ասելու տեղն:

— Դրէք թասը գլխին, նորից պոռաց շահզադէն:

Պղնձէ թասը դրին մաղալի մէջ և նորից փութօտով
արծարծեցին կրակը ու երբ բորբոքուեց, թասը հրա-

1) Այդ ձևով, ոջիլները, ինչպէս ասում են, սաստիկ տանջանք են
պատճառում:

շէկ դարձաւ, ունեւիքով դրին թշուառ ծերունու ածի-
լած գլխին: Սոսկալի ճիշը, որ արձակեց ծերունին, յու-
գեցնոյն իսկ անկարելից և քարասիրտ ֆէրրաշներին և
ինքն շահագրէն խլացրեց ականջները մատներով: Երբ
թասը բարձրացրին, նրա հետ բարձրացաւ և գլխի
կաշին ու մի սոսկալի տեսարան ներկայացաւ ամենքի
աչքին: Ծերունին մի վերջին անգամ կծկուեց և թէեւ
նուազած, բայց շատ մեկին և որոշ ձայնով արտասա-
նեց.

— Անիծեալ լինես դու, շահագրէ, անիծեալ լինի
քո սերունդը եօթն պորտ, անիծեալ լինի Հաջին:

— Նա մեռնում է, ասաց ֆէրրաշներից մինը:

— Հեռացրէք, հեռացրէք աչքիցս, պռաց շահա-
գրէն, որ յանկարծ բռնուել էր ծերունու անէծքի վա-
խով և սիրտը դող էր ընկել:

Բայց մի վերջին ճիգն ևս կամեցաւ թափել ու
դիմելով սարսափահար եղած գրագրին, ասաց.

— Միթէ դու եւս չես խղճում բեզ, ընտանիքիդ:

— Աղա, ես դժօլքի կրակի մէջ այրուեմ, եզիդ,
Շիմր լինեմ եթէ սուտ խօսեմ. սա ջիգրու այդ բոլորն
ասաց. ոչ մի դանձ չը կայ. Բէհման-Միրզան բոլորն
առաջուց հաւաքել է. ինչու մենք պէտք է նրա պատ-
ճառով մեր սուներ քանդենք, մեզ տանջել տանք:

Շահագրէն ինքն ևս զգալով, որ թշուառները
անմեղ զոհեր են և զուր տեղ են տանջուում, մեռնող ծե-
րունի գանձապահի անէծքի ազդեցութեան տակ,
հրամայեց արձակել երկուսին էլ, բայց ծերունին ար-
գէն փչել էր վերջին շունչը...:

Արդէն կէսօր էր. պէտք էր շտապել առաջնորդե-
լու դատապարտեալներին մեծ հրապարակը, ուր պէտք
է տեղի ունենար երկու ժամ յետոյ հրապարակական
պատիժը, որ սահմանուած էր ահաբեկելու ժողովուրդը:
Արգար-Միրզան շտապով կատարեց միջօրէի նամազը,
կերաւ բազարից բերել առած չիլաւ-քեաբաքը և

դուրս եկաւ բանտի մեծ բակը՝ հարկաւոր կարգա-
դրութիւններն անելու:

Ժողովուրդը արդէն վաղուց խռնուել էր այդ
հրապարակում տեսնելու մեծ թամաշան: Ահագին
հրապարակի չորս կողմը, պատերի վրայ, պատերի տակ,
ծառերի վրայ, խանութների առաջ, ասեղ ձգելու տեղ
չը կար: Հրապարակի վերին ծայրում մի քանի վրաններ
էին խփուած մեծամեծների, վեզիրների և եւրոպա-
կան դեսպանների համար: Փէրրաշների ճիպոտները
արդէն գործում էին. պողպատաճառները, թանաքաճառ-
ները, օշարակաճառները զիւ ձայնով գովում էին
իրանց ապրանքը և հրաւիրում հանդիսականներին զո-
վացնել թանով, օշարակով, սառն ջրով իրանց ծարաւը:
Հրապարակի մէջտեղ կարմիր հագուստներով և խայ-
տաճամուկ գլխարկներով դահիճները, դահճապետի
զեկավարութեամբ, պատրաստութիւններ էին տեսնում
առաջիկայ կարեւոր գործողութիւնների համար: Դահ-
ճապետը մի գերանի վրայ խրոխտաբար բազմած եր-
բեմն ժպտում էր, երբեմն զայրանում, երբեմն քրքիչ
արձակում և երբեմն էլ արհամարհական նայուածք
նետում, ամեն անգամ, երբ մի որ և է անձն մօտե-
նում էր նրան և կամացուկ, փսփսալով խօսում: Այդ
մօտեցողները դատապարտուածների ծնողները, ազգա-
կանները, բարեկամներն էին, որոնք սակարկում էին
դահճապետի հետ այն գումարը, որն պէտք էր տալ,
որպէս զի դահիճները բոլթ դանակով չը կտրեն մա-
հապարտների գլուխները և տանջանքի չենթարկեն
կամ ձեռքը, ոտքը, քիթը, ականջը վտանգաւոր կեր-
պով չը կտրեն: Նայելով առաջարկուած գումարին,
դահճապետի դէմքը կամ ժպտում էր, կամ փայլում էր
և կամ զայրոյթ էր արտայայտում:

Հրապարակի մէջ մի քանի տեղ փոսեր էին փորուած,
գրեթէ մարդաբօյի խորութեամբ. մի քանի տեղ ժայ-
ռեր էին դրուած միմեանցից հեռու. ուրիշ տեղեր
փայտեայ մեծ սիւներ էին տնկուած. մեծ մաղանքի

վրայ մի բանի կաթսաների մէջ իւղ էին տաքացնում և եռ տալիս: Բազմաթիւ մշակներ և որմնադիրներ եւս հրապարակի արեւելեան մեծ պատը տեղ տեղ բանդելով, մեծ ճեղքեր էին բանում, ճեղքեր, որոնց մէջ մի մարդ, ոտքի կանգնած, ազատ կարող էր տեղաւորուել: Դահլիճները սրում էին դանակներ, դնում սրածները մի կողմ, իսկ բութ ժանգոտած դանակները այլ կողմ: — Ափիոն և չիբուխներն եւս պատրաստեցէր, կարգադրեց դահճապետը:

— Գալիս են, գալիս են, լսուեց յանկարծ մի աղաղակ և բազմութիւնը ալեկոծուեց, ցնցուեց ու ընդհանուր շփոթութիւն առաջ եկաւ. ֆէրրաշները իրանց ճիպոտներով սկսեցին կարգ պահպանել և հանգարտեցնել ամբոխը:

Լսուեց զուռնա—նաղարայի ¹⁾ հնչիւնը. մի խումբ զինուորներ բերում էին մի բանի հատ զամբուրակ ²⁾, ուղտերի վրայ բարձած: Իրանք զուռնաչիներն եւս նստած էին ուղտերի վրայ, թնդանօթները իջեցրին, չոքեցնելով ուղտերին, շարեցին հրապարակի վրայ մէկ մէկու կողքին և զուռնա-նաղարէն գնաց տեղաւորուեց իր համար յատուկ պատրաստուած սաքուի վրայ:

Երկու ֆէրրաշ քշելով բերին նոյնպէս մի զոյգ եղ և մի զոյգ գոմէշ ու կապեցին սիւններից: Հրապարակի զանազան կողմերում, կենտրոնից հեռու, այնտեղ, ուր հանդիսատես ժողովուրդն էր խոնուած, կանգնեցրուած էին երկար փայտեայ հաստ ձողեր:

Վրանները հեաղհետէ լցւում էին բարձրաստիճան պաշտօնեաներով և հրաւիրեալներով: Փշուեց շեփորը և այդ նշան էր, որ եկան մեծ վեզիրը ու շահադէները:

Հնչեց զուռնա-նաղարէն.

— Գալիս են, գալիս են, դարձեալ աղմուկեց ամբոխը տենդոտ յուզմունքով. ամենքը նայեցին դէպի այն

¹⁾ Նրաժշտական գործիքներ—թմբուկ, փող, ²⁾ Փոքր թնդանօթ:

կողմը, որտեղից պէտք է երեւար դատապարտեալների գնացքը:

Ամենից առաջ դալիս էին մի խումբ սարքագներ ¹⁾, չախմախի հրացաններով և երկար սուլիներով, չարուխ ²⁾ հագած կամ ոտնաբոբիկ: Ապա գալիս էին շաթիրներ և ֆէրրաշներ, որոնց հետեւում էին մեր տեսած դահիճները և դահճապետը: Դրանցից յետոյ գալիս էին մահապարտները և զանազան պատիժների դատապարտուածները, երկու շարքով, թուով 30 հոգի և այդ շարքի պոչին մի կին, գլխաբաց, մագերը ոչ միայն կտրած, այլ և գլուխը ածիլած, էշի վրայ թարս նըստեցրած, այսինքն երեսը դէպի պոչը, այդ պոչն էլ ձեռքին տուած և երեսն մուր քսած: Գնացքը փակում էր ձիաւոր զարափափախների ³⁾ մի գունդ,

Դատապարտեալների մէջ տասը հոգի իրանց արտասովոր վարմունքով ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւեցին: Մինչ մնացածները գունատուած, դալկահար, դողդոջուն, համարեա կիսամեռ քայլում էին, շատերը աղիողորմ հառաչելով և դառնապէս լացելով, այդ տասը հոգին միայն մի սպիտակ վարտիք հագած, ընթանում էին ուրախ, զուարթ, պայծառ դէմքով, կարծէք գնում էին ի խրախճան և ոչ ի կառափնարան և երգում էին հոգեւոր բովանդակութեան երգեր, չը նայելով, որ նրանց մարմինը ներկայացնում էր մի համատարած վէրք և արիւնը ծորում էր ամեն կողմից: Նրանց մարմինը ծակոտել էին տէգերով, նիզակներով և ամեն մի ծակի մէջ խրել մի մի ճարպէ վառուած մոմ. ճարպը, հալելով, թափւում էր մարմնի մորթու վրայ: Նրանցից մէկը, 18 տարեկան մի պատանի, չը կարողանալով դիմանալ ցաւերին, լացում էր և հեկեկում, բայց մի ծերունի, բռնած նրա թեւից, խրախուսում էր, ասելով. «Արիացիր, զաւակս, սրանք միայն

1) Զինուորի 2) Տրեխ 3) Թիւրք մի ցեղ, որից կազմւում է պարսից ձիաւոր զօրքը:

մեր մարմինը կարող են սպանել. շուտով մենք կ'անցնենք Թախտենականութիւն, ուր մենք յաւիտեան կ'ապրենք երջանիկ։

— Բարիները, բարիները, ունաց մուսուլման ամբօրը։

Եւ այդ ամբօրը վայրկենապէս ելեկտրականացաւ, կատաղեց ու ամեն մէկը շտապեց իր ատելութիւնը, արտայայտել այդ քաֆիրներին, իսլամ կրօնը անարդողներին և նախատել նրանց։

— Ախ, դուք անօրէններ, ամբարիշտներ, շներ, դուք անարգում էք իսլամ սուրբ կրօնը, դուք անարգում էք մեծ մարգարէին, դուք պղծում էք մեր հօղը։

Եւ ամեն մէկը շտապեց գործով ցոյց տալ իր խօսածը։ Մի քանիսը կռւում անելով թքում էին նրանց երեսին, մօրուքին, ոմանք ջիբի դանակներով և մախաթներով ծակոտում էին նրանց մարմինը. ոմանք ապտակ էին խփում. մի պառաւ ևս, մօտենալով նրանցից մէկին, ծերունու, հանեց մարմնի մէջ տնկուած մոմերից մինը և մօտեցնելով մօրուքին, վառեց։ Ընդհանուր բռնիք բարձրացաւ ամբօրի մէջ, երբ ծերունին աշխատում էր հանդգնել վառուած մաղերը, իսկ նա, որին նախատում էին, արտասանեց միայն.

— Մայր իմ, ինչ եմ արել քեզ, ինչո՞ւ բարկացել ես ինձ դէմ։

— Ի՞նչ ես արել, պոռաց պառաւը. դու քաֆիր ես, ուղղում ես մեզ, մուսուլմաններին, խելքից հանելու Դու շէյթանի սպասաւորն ես։

— Թող Ալլահը դատէ ձեզ ամենքիդ, պատասխանեց ծերունի բարին։

— Լռեցէք, շներ, քաֆիրներ, խարազանի հարուածներ տեղալով նրանց գլխին, գոռաց դահճապետը։

Բոլոր դատապարտեալներին պտտեցնելով ամբօրի առջեւից, բերին շարքով կանգնեցրին հրապարակի մէջ տեղ։

Ձուռնա-նաղարէն լռեց, տիրեց խորին լռութիւն, առաջ եկաւ, հրապարակի մէջտեղ, մունետիկը, ձիի վրայ նստած, տէգը ձեռքին, մի թիրմա շալ ուսին ձգած:

— Մուսուլմաններ, ժողովուրդ, պոռաց նա, ուռըը-
ներով թշերը և որքան ոյժ ունէր պոռալու. հրաման է
Շահն-Շահի, ալ-սուլթան, ալ-սուլթան Մահմէդ Շահի
— Թող Ալլահը յաւերժացնէ նրա թագաւորութիւնը. —
մի քանի խռովարարներ Սպահանում համարձակեցին
անգոսնել իշխանութիւնը Աշխարհի Աղօթարանի, որից
երկրի բոլոր թագաւորները սարսում են, իսկ մի քանի
հերետիկոսներ համարձակեցին անարգել մեծ մարգա-
րէի օրէնքը և գնալ մի սուտ Մահտիի յետեւից, ար-
համարհել իսլամի նուիրական օրէնքը, իսլամի, որ լը-
րումն և կատարելութիւնն է բոլոր կրօնների և դէնե-
րի. դրանով նրանք բարկացնելով Ալլահին, կարող են
մեծ չարիքներ և պատուհասներ բերել մեր օրհնեալ
իրանի գլխին: Շահն-Շահը, որի փառքի առաջ արեգա-
կի ճառագայթները պատրաստ են նսեմանալ, հրամա-
յեց պատժել այդ խռովարարներին և հերետիկոսներին,
ի խրատ և ի զգուշութիւն ժողովրդի: Հերետիկոսնե-
րը, որ իրանց բաբի են կոչում, իրանց սուտ մարգարէ
Բաբի անունով, եթէ չը գղջան, յետ չը կանգնեն իրանց
մոլորութիւնից, կը գլխատուեն. նրանց գլուխը կը ջախ-
ջախուի, նրանց պարանոցը կը պոկուի եզերի և ցուլե-
րի ոյժով. իսկ խռովարար-ըմբոսաները կենդանի կը
թաղուեն այս հրապարակի պարիսպների մէջ: Արժանի
պատիժ կը ստանան և նրանք, որոնք վերջերս կատա-
րել են մի քանի գողութիւններ և նրանք, որոնք մո-
ռանալով նամուս ու աբրու¹⁾, անառակութիւն են գոր-
ծել, որոնք կշեռքի մէջ խարդախութիւն են արել,
մարդասպանութիւն են գործել: Թող նրանց պատիժը
ձեզ ամենքիդ խրատ և զգուշութիւն լինի և թող Ալ-

¹⁾ Աբրու, կամ ինչպէս մեր ժողովուրդն է ասում՝ «աբուռ», նշանա-
կում է «երեսի ջուր», իսկ ալլապէս՝ պարկեշտութիւն, համեմատութիւն:

լահը ամինու-Մոյմընի ¹⁾ բարեխօսութեամբ երկարարացնէ մեր խաղանի կեանքը»։

Ապա մօռնետիկը սկսեց տալ մի առ մի դատապարտեալների անունները։ Երբ նա տուեց բախտիարցի ապստամբ Հէյդար խանի անունը, յանկարծ դատապարտեալներից մինը աղաղակեց.

— Ով մուսուլմաններ, ինձ խեղճիս, որ ոչ մի բանի մէջ մեղաւոր չեմ, դրեւ են Հէյդար խանի տեղը, իսկ նրան ազատել են...

— Խիէք դրա բերանին, պոռաց միաստիճանաւոր, որ գտնուում էր դատապարտեալների մօտ։

Դահիճները վրայ պրծան, բայց դատապարտեալը կարողացաւ այնուամենայնիւ շարունակել.

— Ազատել են մեծ փող ստանալով և փախցրել, իսկ ինձ...

Աստիճանաւորի տուած նշանով զուռնան հնչեց և խլացրեց դատապարտեալի ձայնը, բայց ժողովրդից աւելի մօտ կանգնածները լսեցին նրա խօսքի վերջը.

— ... դրեւ են նրա տեղ։

Դահիճներից մինը մի ըռպէում՝ ձեռքը կոխեց գետնին տապալած դատապարտեալի բերանը և քաշելով լեզուն, դանակի մի հարուածով կտրեց ու նետեց աստիճանաւորի առաջ, որ վերցնելով այդ արիւնաթաթախ լեզուն, դիմեց դէպի վրանները և այնտեղ խոր գլուխ տալով Բէգլար-բէգուն.

— Անպիտան Հէյդար խանը հայհոյեց Շահին, հրամայեցի լեզուն կտրել, ասաց նա, աչքով որոշ շարժում անելով։

— Էֆէրիմ, էֆէրիմ, ասաց Բէգլար-բէգին, որ հասկացաւ իսկոյն անցքի էութիւնը։

Ամբոխի վրայ սարսափը սկսել էր տիրել. ոչ ոք չէր համարձակում ծպտուն հանել։

Վրանների կողմից դէպի կենտրոնը առաջացաւ

¹⁾ Ալի խալիֆալի տիտղոսներից մինն է։

ձիի վրայ նստած Բէգլար-բէգին և հանելով թուրը պատեանից, դուռաց.

— Դահճապետ, կատարիր արքայական հրամանը:

Հնչեց զուռնա-նողարան, հնչեցին շեփորները, խփուեց թմբուկը:

Դահճապետը, մօտենալով դատապարտեալներին շարքին, կոպտաբար հրեց առաջ երեքին և տալով երեք դահիճների ձեռքը, մատով ցոյց տուեց երեք սիւն, հրապարակի երեք կողմերում: Դահիճները բռնեցին նրանց ականջներից և սկսեցին վաղ տալ դէպի սիւները: Ընդհանուր քրքիջ բարձրացաւ ամբոխի մէջ, երբ դատապարտեալները, չը կարողանալով դահիճների հետ վազել, ուստոստում էին: Կարեկցութեան զգացումը հեռու էր փախել ամբոխից: Հասնելով սիւնների մօտ, դահիճները կանգ առան և հանելով գօտիների մէջ խրուած մուրճ ու բեւեռ, պատրաստուեցին դամել սիւներին դատապարտեալների ականջները: Վերջիններս ազաչում պաղատում էին դամել ականջի փափուկ մասից, բայց դահիճները պահանջում էին դրա համար փող.

— Այլահը վկայ, յետոյ կը տանք, տեսնում ես այժմ բացի մի փոխանից մեզ վրայ ոչինչ չը չկայ,

— Ոչ, ոչ, այժմ պէտք է տաք. որտեղից ուզում էք գտէք. թող ձեր ազգականները, բարեկամները տան:

Դատապարտեալները պաղատական նայուածք ձգեցին հանդիսականների վրայ.

— Ով բարի մուսուլմաններ, իմամ-Րիզայի սաւաբի համար օգնեցէք մեզ:

Երկու հոգի ամբոխի միջից շտապեցին մի քանի դռան տալ դահիճներին, բայց երրորդը չը գտնուեց և երրորդ դատապարտեալի ականջը մեխուեց սիւնին կոշտ մասից:

— Այսպէս կը պատժուեն բոլոր նրանք, որոնք

կշեռքի խարդախութիւն կանեն, պոռայ մունետիկը՝
թնդաց զուռնա-նաղարէն։

Դահճապետը նորից մտեցաւ և շարքից դուրս
հանեց երեք դատապարտեալի ու կանգնեցրեց մաղալի
առաջ, որի վրայ կաթսայի մէջ եռում էր իւղը։ Ապա
դահիճները բերին մի մեծ կոճղ և դրին դահճապետի
առաջ, որ սկսել էր սրել մի մեծ կացին։

Դատապարտեալները մեռելի գոյն ստացած, հազիւ
կարողանում էին կցկտուր խօսքերով արտասանել. «ա-
ման, աման, էլ չենք անի, գլխացէք մեզ»։

Դահիճները պինդ բռնեցին դատապարտեալներին
բազուկները և մէկ մէկ դրին կոճղի վրայ. կացնի մի
հարուածով դահճապետը կտրեց նրանց դաստակները,
իսկ բազուկը խոթեց եռացող իւղի մէջ, որպէսզի
արիւնհոսութիւնը դադարէ անմիջապէս։

Ձուռնազուրկ դատապարտեալները ուշաթափ եղան,
իսկ մունետիկը գոռում էր դառնալով ամբոխին, որի
առաջ դահիճները պտտցնում էին կտրուած դաստակ-
ները։

— Այսպէս կը պատժուեն նրանք, որոնք գողու-
թիւն կանեն։

Նորից հնչեց զուռնա-նաղարան։

Դահճապետը մտեցաւ մի երիտասարդ դատա-
պարտեալի, գեղեցիկ դիմագծերով, սեւտրակ աչերով
և խարտեաշ մազերով։ Նա կտրեց դանակով նրա ձախ
ականջը և խարազանը բարձրացնելով հրամայեց ծամել
և ուտել այդ ականջը։ Երբ այդ հրամանը կատարուեց,
դահճապետը մի զազիւ ¹⁾ անցկացրեց երիտասարդի
քթածակելով, երեսը սև մուր քսեց և զազիլը տալով
դահճի ձեռքը հրամայեց պտտցնել նրան. մի այլ դա-
հիճ բռնեց էջի սանձը, որի վրայ թարս նստած էր
կինը, երեսը նոյնպէս մուր քսած և երկուսն միասին
սկսեցին պտտցնել երիտասարդին և կնոջ հանդիսա-

1) Բարակ շուան, ձիի մազից։

կանները առաջ, որոնք «մաշալլահ, մաշալլահ» կոչելով մի մի սեւ փող էին տալիս դահիճներին կամ թքելով երիտասարդի և կնոջ երեսին, ասում էին. «այ դուք անզգամներ, անառակներ, չէք ամաչում, շնութիւն էք անում»:

Երիտասարդը ամթից ոչ ոքի չէր նայում, իսկ կինը, որ հազիւ 18—20 տարեկան կար, այլ ևս ամթը կորցրած, ասում էր. «ինչ յանցանք եմ արել, որ այսպէս գեղեցիկ ջահիլին սիրել եմ. ի՛նչ անեմ հապա, քանի որ մարդս 60 տարեկան է»:

—Թի՛ւր քո աննամուս երեսիդ, թքում էին ամեն կողմից,

Մի կին, չարչաւում փաթաթուած, երեսի քօղն յետ տանելով և մի մեծ կում թուք շարտելով դատապարտեալուն հու վրայ.

—Այ դու լաչառ ¹⁾, գետինը մտնես, ասաց և երկու ձեռքով չանգ ²⁾ արեց:

—Լաչառը դու ես, պուռաց թշուառ կինը, ճանաչելով իր դրացուն հուն, ամեն օր քո մարդի դուրանի աշակերտի հետ սիլի-բիլի ես անում, հիմա ինձ ես չանգ անում:

Կինը շտապով երեսի քօղը իջեցրեց: Դահիճները հետզհետէ հաւաքում էին սև փողեր, մինչև հասան վրանների առաջ: Այդտեղ Բէգլար-բէգին իջաւ իր ոսկեսար երեւարից և ձեռացի նշանով հրամայեց կնոջ իջեցնել էջի վրայից ու նրա տեղ նրա սիրեկանին դնել: Երիտասարդին նստեցրին երեսը թարս, դէպի պոչը, և պոչի ծայրը տուին ձեռքը և սկսեցին պտտեցնել: Ձահիլ կինը մնաց կանգնած:

—Բերէք խաշան ³⁾, շունը և կատուն:

Թշուառ կինը գունաթափուեց, վազեց դէպի այն վրանը, ուր նստած էին մեծ վեղիրը և ներքինապետը, ընկաւ գետնին ծնկաչոք և աղիողորմ աղաղակեց.

1) Անզգամ, 2) ձանկ անել, 3) Տոպրակ, քրձեայ քուակ:

—Գթութիւն, գթութիւն, շէյթանը ինձ փորձանքի մէջ ձգեց. էլ այդպիսի զալաթ¹⁾ չեմ անի:

Ներքինապետի խորշումած կնճիռները կծկուեցին և նրա դէմքը զայրոյթից կապտեց.

—Քաշ տուէք այս անամօթին, պռուց նա:

Դահլճները բռնելով թշուառ կնոջ, խօթեցին տոպրակի մէջ, ձգեցին այնտեղ շանը և կատուին և տոպրակի բերանը պինդ կապեցին ու մի մի փայտ վերցնելով, սկսեցին խփել տոպրակին: Աղիողորմ ճիչ, շան կաղկանձիւն և կատուի մլաւոց—մի քանի ըսպէ լսուեց տոպրակից, ապա արիւնը սկսեց ծորել նրա անկիւններից և երբ, Բէգլար-բէգու նշանով, փայտի հարուածները դադարեցին, տոպրակի բերանը բացուեց ու թշուառ կինը ձգուեց դետնին, միայն մի տձև, այլանդակ զանգուած կարելի էր տեսնել:

—Այսպէս կը պատժուեն նրանք, քրոնք անառա-կութիւն կը գործեն և կը շնանան, պռուց մոնետիկը:

Զուռնա-Նաղարան խլացրեց ամենքի լսելիքը, խը-փուեց թմբուկը և ամբոխը նորից աղմկուեց, նորից յուզուեց: Երկինքը ամպամած, կարծես կամենում էր ծածկել լուսաւոր արեգակից քստմների տեսարանը, որը մարդիկ դիտում էին անկարեկից, առանց զայրոյթի, բողոքի նշաններ ցոյց տալու: Սարսափը անդամալուծել, ահաբեկել էր ամենքին, իսկ անհաւատարիմ կնոջ տը-րուած սոսկալի պատիժը շատ սովորական և բնական էր նկատուում և ոչ ոքի մտքից չէր անցնում բողոքել:

Լռութիւն, համատարած, չարագուշակ լռութիւն տիրեց ամեն տեղ. ամենքը զգում էին որ հասել է ժա-մը աւելի սոսկալի պատիժների, բայց ոչ ոք չէր կա-մենում հեռանալ, ականատես չը լինել, ոչ ոք չէր ու-զում բաց թողնել թամաշան. այդ թամաշային ակա-նատես էին և երեխաները, որպէս զի ապագայում, երբ կը ծերանան, այդ սոսկալի անցքերի թուակա-

1) Սխալ:

նով պատմեն իրանց պատմութիւնները, «երբ եաղիներին¹⁾ պատժեցին, ես ութ տարեկան էի», ասելով:

— Առաջ բերէք եաղիներին, տէրութեան խայիններին²⁾, աղաղակեց Բէգլար-բէգին:

Դահիճները բռնեցին վրանների առաջ խարազաններով տասն և երեք դատապարտեալների, որոնց մէջ աչքի էր ընկնում մօտ 50 տարեկան մի վիթխարի հասակով տղամարդ, հաստ, երկար բեխերով և ալեխառն մօրուքով. նրա գէմբն վէս էր և խրոխտ և թէև ձեռները շղթայակապ, բայց նա քայլում էր անպէս, որպէս թէ իր Լօրստանի սարերումն լինէր, արհամարհական նայուածք ածելով իր շուրջը և չը խոնարհեցնելով գլուխը շահագրէների և սադրազամի ու ներքինապետի առաջ, որոնք վրանի տակ նստած էին, թիկն տուած մութաքաներին: Դա՛ Լօրստանի Ֆրէյդուն խանն էր, որ երկար ժամանակ հարկ չէր վճարում Շահին, ըմբոստացած, արհամարհում էր Շահի իշխանութիւնը, փախցնում էր իր գէմ՝ ուղարկած զօրքը իր քաջ ձիաւորների օգնութեամբ, և հա՛ ու սարսափ էր տարածել այդ զօրքի վրայ. նա ձերբակալուել էր միայն խաբէութեամբ, հիւր հրաւիրուելով Սպահանի կուսակալից, որ երդուել էր զուրանի վրայ, թէ նրա մաղին ոչ ոք չի դիպչի: Քաջ, պարզամիտ, վայրենի լեռնցին հաւատացել էր երգման, հաւատացել էր այն զուրանին, որի վրայ երդուել էր կուսակալը և մօլլաների ձեռքով ուղարկել էր նրան. նա եկել էր Սպահան իր քաջ այրու ձիով, ստանալով մեծ պատիւներ. կուսակալն առաջարկել էր նրան որոշ պայմաններով հնազանդել Շահին և խոստացել էր, երդուել, ներումն ստանալ, նշանակել տալ նրան ֆիրմանով Լօրստանի կառավարիչ և խնդրել էր սպասել մի քանի օր, մինչեւ կ'ստանայ Թէհրանից ֆիրմանը: Մի օր նա հրաւիրեց Ֆրէյդուն խանին գնալ հռչակաւոր բաղնիքը, որ կառուցել է Շահ-Աբբաս Մե-

1) Ապստամբ, 2) Դաւաճան, անհաւատարիմ:

ծը, ինքն եւս նրա հետ գնալով. այդտեղ, երբ տկո՛ր խանին լողացնում էին, առաջուց դարանակալ Ֆէրրաշ-ները նրա վրայ պրծան, կապոտեցին և շղթայեցին: Նրա ձիաւորների մի մասը փախաւ, մի մասը, որ կամենում էր ազատել իր տիրոջ, սպանուեց. իսկ տասներկու հոգի ձերբակալուեցին և նոյնպէս շղթայակապ ուղարկուեցին Թէհրան խանի հետ:

Փրէյդուն խանը կանգնեց շահադէհների վրանի առաջ հրացայտ աչքերով գլուխը բարձր պահած:

— Գլուխ տուր, փէդէր սուխտա¹⁾. շահադէհներին, մի ապտակ տալով նրա երեսին, պոռաց Բէգլար-բէգին.

— Փառք բեզ Ալլահ, աղադակեց լօռեցին, մուռտառ մկները խորխտում են շղթայակապ առիւծի առաջ. տօ, անիծից արմատ, ես բո կնամարդի Շահից չէի վախենում, այս լակոտներին պէտք է գլուխ տամ: Ղաշարները մարդ են, նրանք կարող են միայն կնոջ փոխան հագնել, դրժել զուրանի վրայ արած իրանց երդման:

— Խփէք այդ շան բերանին, լսուեց ներքինապետի սուր, բարակ ձայնը:

Բէգլար-բէգին մօտեցաւ, բայց Փրէյդուն խանի աչքերից կայծեր էին ցայտում և մի ակնթարթում ոտքով այնպիսի աքացի տուեց Բէգլար-բէգու փորին, որ սա թաւաղլոր, մի բանի քայլ հեռու, ընկաւ փոշու մէջ:

Ընդհանուր ծիծաղ բարձրացաւ ամբոխի մէջ:

Փոշոտ, գլխիկոր, զայրացած, ատամները կրճտելով վեր կացաւ Բէգլար-բէգին և բարկութիւնից կատաղած ձայնով հայհոյեց Ֆէրրաշներին և դահիճներին.

— Ի՞նչ էք կանգնել, ինչու շան սատակ չէք անում:

Բայց լօռեցին օգուտ քաղեց ընդհանուր շփոթութիւնից և ուրբան ոյժ ունէր պոռաց.

— Էյ դու կնամարդի ղաշար, էյ դու բիդէյրաթ²⁾ Մահմադ-Շահ, ով դու անհայր և անմայր, բո կինը,

1) Հայրդ պրոտած: 2) Ղէյրաթ նշանակում է իսկապէս եռանդ, արիարարութիւն, վեհութիւն. փոխաբերական մտքով բիդէյրաթ նշանակում է վատահոգի, lâche.

քո քոյրը... ինչ ես թաք կացել, եթէ մարդ ես դուրս եկ մի երեսիդ թքեմ, ղուրանով սուտ երդում ուտող...¹⁾

Ձուռնայի և թմբուկների ձայնը թոյլ չը տուեց որ այդ հայհոյանքների շարունակութիւնը լսուի ամբոխից։ Փրփրած, կատաղած Բէգլար-բէգին գոռում էր շարունակ։

— Դահճապետ, սատկեցրու այս շներին, շուտ, շուտ։

Պրէյդուն խանին և իր ընկերներին նորից քշեցին դէպի հրապարակի կենտրոնը։ Այդտեղ նրանց մերկացրին հագուստներից և ընդունուած աւանդական սովորութեան համաձայն, ներկայացրին նրանց ղէյլան և մի մի ֆինջան սուրճ. մի քանիսը, որոնք կորցրել էին արիութիւնը, պահանջեցին ափիոնի չիբուխ, որպէս զի ինքնամոռացութեան մէջ ընկնեն և տանջանք չը զգան։

Պրէյդուն խանը դէն շարտեց և ղէյլանը և սուրճը։

— Ես կարօտ չեմ երդմնադրութիւն և կնամարդի զաւարի ղէյլանին, պոռաց նա. կատարեցէք ձեր գործը։

Ամբոխը, որ սրտում յարգանք էր զգում դէպի այդ բռի, յանդուգն ու անվեհեր տղամարդը, էլ չը կարողացաւ պահել հիացմունքը և մի ընդհանուր շշուկ տարածուեց՝ «մաշալլահ, մաշալլահ, ափսոս տղամարդ»։

Դահիճները կապեցին լուեցի խանին և նրա աջակից ընկերին թնդանօթների բերանին. նրանք շարունակ հայհոյում էին Շահին, նրա որդիներին, բայց զուռնան և թմբուկը խլացնում էին նրանց ձայնը։ Այն միջոցին, երբ դահիճը մօտեցաւ մօմը ձեռքին վառելու թնդանօթների պատրոյգը, շատերը փակեցին իրանց աչքերը. որոտաց թնդանօթը և օդի մէջ մարդկային մարմնի կտորներ, արիւնաշաղախ մսի հատուածներ, ուղեղի կոյտեր պտոյտներ գործելով, սկսեցին թա-

¹⁾ Մինչև այժմ ևս երբ մահուան դատապարտուածները իրանց լուրը կտրում են ներումն ստանալուց, զլխատման ժամանակ սկսում են հայհոյել լիշոցներով Շահին։

փուլել հրապարակի վրայ և նոյն իսկ հանդիսականների գլխին:

«Քո մօր աչքը կուրանայ», ողբացին մի բանի պառաւ կանայք:

Դէմավանդի ձիւնափայլ գագաթը այդ միջոցին ծածկուեց թանձր և պղնձա-կարմրագոյն ամպերով և արեգակը թաքնուելով նրանց յետեւ, կարծես չէր կամենում լուսաւորել այդ սոսկալի տեսարանը. բարձրացաւ մի տաք, հեղձուցիչ բամի, որ առատ փոշի բարձրացրեց և ծածկեց հրապարակի տեսարանը ամբոխի աչքից: Այդ մռայլ օդի մէջ լսուեց մունետիկի ձայնը.

— Այսպէս կը կորչեն նրանք, որոնք կը բամահ-րեն Շահնշահի զօրութիւնը, որից դողում է համայն աշխարհը:

Տեսնելով իրանց պետի սոսկալի մահը, լուեցինե-րը, կորցնելով իրանց քաջութիւնը, սկսեցին գթութիւն պոռալ, բայց դահիճները նրանցից երկուսին ցիցերի վրայ բարձրացրին, իսկ վեցին դրին դիբ դիբ պարսպի մէջ բացուած ճեղքերում. որմնադիրները աղիւսով և կրախառն ցեխով լցրին ճեղքերը և ապա դատապարտեալների գլուխների վրայով բարձրացնելով պարիսպը, կենդանի թաղեցին նրանց պարիսպի մէջ: Յից հանուած դատապարտեալները սոսկալի տանջանքներով չարչարուելով աղաչում էին սպանել իրանց. շահգադէսների մէկի հրամանով զինուորները գնդակահաւ արին նրանց հրացաններով: Մէկի գլուխը դրին կոճղի վրայ. ափիոնի չիբուխից նա արդէն անզգայացել էլ. դահիճը երկաթեայ մեծ տապարով ջախջախեց գլուխը և ուղեղը ցայտելով տարածուեց ամեն կողմ:

— Ալլահ, Ալլահ, լսում էին միայն թոյլ մրմունջներ ամբոխի միջից:

Զուռնա-նաղարան շարունակ թնդում էր, դադարելով միայն, երբ մունետիկը գոռում էր. — այսպէս կը սատակեն նրանք, որոնք կընդդիմանան Աշխարհիս Աղօ-

Թարանի իշխանութեան, որից դողում են սարերը և ձորերը:

Ապստամբներից մնում էին երկու հոգի, որոնց պէտք է գլխատէին: Երբ դահիճները սկսեցին սրել բուժ դանակները նրանց աչքի առաջ, նրանք կովի պէս բառաչեցին և նրանց աղիողորմ լացը մինչև երկինք բարձրացաւ: Նրանք դիմեցին ամբոխին, աղաչելով.

— Ով մոռուլմանն էր, թոյլ մի տաք մեզ կովի, ոչ խարի պէս մորթեն. սաւառ արէք, որ դահիճները մեզ առանց տանջելու մորթեն:

Ամբոխը սկսեց սև, նոյն իսկ սպիտակ դրամներ նետել դահիճներին, պոռալով «սրեցէք, լաւ սրեցէք»: Դահիճները դանդաղ սրում էին, բաւական չը համարելով նետուած դրամները: Դատապարտեալները խընդրեցին նորից զայլան և սուրճ, ափիոնի չիբուխ ու ագահաբար ծխեցին: Վերջապէս դահիճները չորեցորին նրանց. յետևից բռնեցին գլուխը, մատերնին խօթեցին թածակերի մէջ և դանակը դնելով կոկորդին, սկսեցին քաշել, «շուտ, շուտ կտրիր», պոռում էին ամեն կողմից: Արիւնը սկսեց առուի պէս հոսել և երկու գլուխները նետուեցին հրապարակի վրայ: Մնմիջապէս մի քանի կանայք վազ տալով ամբոխի միջից, Թաթախեցին իրանց Թաշկինակները լծացած արեան մէջ: Մարմինների շղաձգութիւնները դեռ շարունակուում էին, իսկ գլխատուածների աչքերը չուած՝ նայում էին:

Այդ միջոցին մի սոսկալի որոտում դղրդեց երկինքը և երկիրը. կուտակուած ամպերը միանգամայն մթնացրին օրը, կայծակը փայլատակեց և ճեղքելով ամպերը խփեց սարերի գլխին. քամին նորից բարձրացրեց սոսկալի փոշի, որ աւելի մթնացրեց օդը և գրեթէ խաւար տիրեց. սոսկացած, ահաբեկուած ամբոխը կարծում էր որ ահա, ահա կայծակնահար կը լինի և չէր համարձակուում տեղից շարժուել: Ամպերի խորքում նորից Թնդաղ որոտում, այս անգամ աւելի դղրդալից, աւելի խլացուցիչ. մի հսկայական կայծակ պատուելով

Թանձր ամպերը յանկարծ լուսաւորեց և սարի գագաթը, և հրապարակը, և ցից հանուած ու գնդակահար եղած դիակները, և աչքերը դէպի երկինք չռած գլուխները, և ահաբեկուած ամբօխը. նորից տիրեց մթութիւն. Մի նոր քամի, սարսափելի շուրջով փչելով պոկեց վրանները պարանները, կանանց գլխից չարշաւները և տղամարդկանց աբանները, բայց նա վանեց և մի բանի ամպեր, ու երկնքի մի մասը պարզուեց. Ամբօխը մի քիչ շունչ առաւ և լսուեցին ձայներ.

— Երևի անմեղների արիւն թափուեց և Ալլահը կամեցաւ իր բարկութիւնը յայտնել:

— Ոչ, լսուեց յանկարծ մի այլ ձայն, Ալլահը բարկացել է, որ բաֆիր բաբինները դեռ կենդանի են աշխարհիս երեսին:

Ճիշտ այդ րոպէին հնչուեց մի հոգեւոր երգ, որ դատապարտեալ բաբինները սկսեցին խմբովին երգել:

— Անիծեալներ, անիծեալներ, ոռնաց ամբօխը, որի ֆանատիկոսական զգացումները զարթնեցին աւելի մեծ ուժգնութեամբ:

Մունետիկը գոռաց.

— Մուսուլմաններ. դուք տեսաք, թէ ինչ ահռելի պատիժների ենթարկուեցին գողերը, անառակները, ապստամբները. բայց դրանք մուսուլմաններ էին. կան այստեղ աւելի մեծ յանցաւորներ, որոնք ապստամբել են մեր սուրբ զուրանի, մեծ մարգարէի և մեր պաշտելի իմամների դէմ և քուֆր ¹⁾ են ասում, սուտ Մէհտի են ստեղծել և նրան հաւատում. դրանք բաբիններն են, որոնցից տասը հոգի պարագլուխներ բռնուել բերուել են. դրանցից երկուսը պէտք է կենդանի պրուեն, երկուսի գլուխները պէտք է ցուլերը պոկեն, իսկ վեցը պէտք է գլխատուեն:

— Արժանի են, արժանի, ոռնաց ամբօխը. դրանց արմատը պէտք է ջնջել:

1) Հապոյանք:

— Սակայն, շարունակեց մոռնետիկը, պատիժը տալուց առաջ իմամ-Նուրման և շէյխ-ուլ-խսլամը կամենում են վերջին անգամ յորդորել որ ձեռք քաշեն, ուրանան իրանց մուլար դեներ և դառնան մարգարէի լոյս հաւատին. Ալլահը թող այդ քաֆիրների խաւար սիրտը լուսաւորէ:

— Ամեն, պոռաց ամբոխը:

Բարեկներին խարաղանով քշեցին դէպի վրանը, ուր բազմած էին երկու կրօնապետները, սադրաղամը և ներքինապետը: Խաղաղ անդորրութիւն տիրում էր բարեկների դէմքի վրայ. վախի, սարսափի հետքն անգամ չէր նկատուում. միայն երիտասարդ բաբին, որ գնում էր պարագլուխ ծերունու յետևից, գունաթափուած էր և անդադար կրկնում էր:

— Ձեմ կարող հայր, չեմ կարող տանել այդ տանջանքները և, վերջապէս, ով պէտք է պահէ մօրս քեզանից յետոյ.

— Զաւակս, կանգ առնելով և անհուն գլծով նայելով օրդու վրայ ասաց ծերունին. քո ժամը դեռ չէ հասած, քեզ բռնադատել չեմ կարող, հետևիւր սրտիդ թելադրութեան և աղօթիւր հօրդ համար:

Երիտասարդը չոքեց, հայրը ձեռները դրաւ գլխին և օրհնեց, ապա շտապ շտապ առաջ անցաւ ու կանգնեց վրանի առաջ միւս ընկերների հետ: Երիտասարդը մի քիչ հեռու առանձին կանգնեց և գլուխ տալով կրօնապետներին, ասաց.

— Ես բաբի չեմ այլ ևս, ես մոլսուլման եմ, ազատեցէք ինձ պատժից:

Եւ արտասանեց բարձրաձայն իսլամի հաւատոյ հանգանակն—«Ձը կայ Աստուած բացի Ալլահից և Մահմէդը նրա մարգարէն»:

Ներքինապետը ծլունկ եղաւ տեղից, համբուրեց երիտասարդի ճակատը և ամենքն պոռացին.

— Օրհնեալ է Ալլահը, մարգարէն իր հրաշքը ցոյց տուեց:

Երիտասարդին տարան վրանը:

— Սալաւաթ, սալաւաթ, պոռաց ամբոխը:

Ծերունի բաբիի դէմքը համակուեց տխրութեամբ. նա նայեց իր ընկերներին և ասաց նրանց.

— Եթէ ձեր ժամն ևս չէ հասել, եթէ ձեզ պատրաստ և կազմ չէք գտնում անանցաւոր և յաւիտենական արքայութեան համար, կարող էք հետեւել որդուս:

— Քաւ լիցի, բաւ լիցի, միաբերան աղաղակեցին ինն բաբիները:

Եւ ծունկ չորելով, ամենքը բարձրաձայն կարդացին.

«Դաւանում ենք և խոստովանում, ով Աստուած, որ դու յայտնեցիր մեզ ճշմարտութեան արեւը. վկայում ենք, որ չը կայ ուրիշ հազգ—ճշմարտութիւն—բացի նրանից, որ դու յայտնագործեցիր մեզ. դաւանում ենք, որ ոչ ոք չէ կարող ոչ դովել բեզ, ոչ երեւակայել: Ով մեր Աստուած, մի յետ մզիր մեզ, որ կառչել ենք քո կրօնից յոյսի մատերով»:

Ամբոխը, որ շրջապատել էր իսլամի այդ հաւատուրացեալներին, նոյն իսկ կրօնապետները և դահիճները, թմրած և շլացած այն վեհութեան ազդեցութեամբ, որ տպաւորուած էր բաբիների դէմքերի վրայ, լուռ լսում էին և ոչ ոք չը խանգարեց այդ աղօթքը: Առաջինը թմրութիւնից սթափեց ներքինապետը, որ իր կանացի, սուր, անհաճոյ ձայնով սուլեց.

Սրանք քուճեք են կարդում, սրանց լեզուն պէտք է կտրել տակից և շների առաջ ձգել:

Դահիճները վրայ պրծան:

— Սպասեցէք, ասաց շէյխ-ուլ-իսլամը, գուցէ, այս մոլորեալներին խելքի բերենք:

Եւ դառնալով բաբիներին, հրամայեց. — Վեր կացէք:

Բաբիները անմուռնչ հնազանդեցին:

— Դուք ընդունում էք, որ Ալլահը մի է, որ նա հազգ—ճշմարտութիւն է:

— Ընդունում եմք և հաւատում:

Ամենքի դէմքի վրայ խորին զարմայր արտայայտուեց:

Շէյխ-ուլ-իսլամը շարունակեց.

— Ընդունում էք, որ Մահտին պէտք է գայ:

— Ընդունում ենք:

— Ուրեմն էլ ինչի մէջն է ձեր և մեր զանազանութիւնը, ինչի համար ձեզ դահճի ձեռքն էք տալիս:

— Ոչ, ասաց ծերունի բաբին, զանազանութիւնը մեծ է. Ալլահը նոյն ինքն հագգն է, ճշմարտութիւնը. Մահմէդը նոյնպիսի մարգարէ և առաքեալ է, ինչպէս Աբրահամը, Մովսէսը, Յիսուսը, որոնց բերանով Աստուած յայտնագործել է մարդկանց ճշմարտութիւններ, բայց ոչ վերջնական ճշմարտութիւնը. վերջնական, յաւիտենական ճշմարտութիւն նա պէտք է աւանդէ Մահտիի բերանով, դռնով և այդ դուռը, բաբը, այդ Մահտին այսօր եկել է և բերել մեզ վերջնական ճշմարտութիւնը:

— Դու սուտ ես խօսում, գարշելի ծերունի. Մահտին երբ գայ, պէտք է նուաճէ իր զօրքով բոլոր աշխարհը և հպատակեցնէ իսլամին. ո՛ր է նրա զօրքը, ո՛ր է նրա զօրութիւնը. ինչո՞ւ բոլոր աշխարհը չը նուաճեց և իսլամի ոտքի տակ չը դրեց:

— Հէնց այդտեղ է ձեր մոլորութիւնը. Մահտին չը պէտք է իր թագաւորութիւնը, իր զօրութիւնը հաստատէ դիակների վրայ, այլ մարդկանց սրտերի մէջ. նա պէտք է նուաճէ սրտերը:

— Ուրեմն, ձեր կարծիքով, մուսուլմանը ոչ մի առաւելութիւն չունի:

— Ոչ. մուսուլման, հրէայ, քրիստոնեայ, մօլթանի ամենքը մի են և հաւասար, ամենքը եղբայրներ են, չը կայ ընտրեալ. ինքիհաղ և իթքիճագ—համերաշխութիւն և միութիւն մարդկային բոլոր յեղերի մէջ—ահա մեր հաւատը, ահա վերջնական ճշմարտութիւնը:

— Անէծք, անէծք, քուֆր է խօսում այս անիծեա-

լը, պոռացին կրօնապետները և ներքինապետը, տարէք սրանց և սատակեցրէք:

— Զեր սուրբ՝ մեր պարանոցը, յարեց ծերունին, դուք կարող էք սպանել միայն մեր մարմինը, բայց ոչ մեր հոգին. մենք այսօր տաան ենք, հարիւր, վաղն կը դառնանք հազար, տաան հազար, միլիօն. կը գայ ժամանակ երբ ոչ մեծ կը լինի, ոչ փոքր, ոչ ազնուական, ոչ սամիկ, ոչ աղքատ, ոչ հարուստ, ոչ իշխող, ոչ հպատակ, ոչ տէր, ոչ ծառայ. ամենքը մի կը լինեն, ամենքը Ալլահի որդիք կը կոչուեն:

Ամբօխը շնչասպառ լսում էր ծերունու խօսքերը. ամենքի դէմքի վրայ խորին զարմանք էր կարդացուում. միթէ սրանք բաֆիրներ են. սրանք կատարեալ, ճշմարիտ մուսլիմներ են: Ոչ մեծ կը լինի, ոչ փոքր, ոչ աղքատ, ոչ հարուստ — որպիսի երանութիւն. ուրեմն այլ ևս քաղցած չենք քնի ոչ մենք, ոչ մեր երեխաները. ուրեմն մեզ այլ եւս ճիպօտներով չեն ծեծի, մեզ չեն հարստահարիւ. հոգեբանը, անշուշտ, կը կարգար այս մտածմունքը այն բազմութիւ մշակների, համալսների, կիսաքաղցած և կիսամերկ արհեստաւորների դէմքի վրայ, որոնք մի քանի ընկերացի առաջ, պատրաստ էին կտոր կտոր անել այդ բաբիներին, համարելով նրանց թշնամի Ալլահի, ընկեր սատանայի և բաժին դժոխքի: Նա, այդ ամբօխը, այլ ևս չէր ունում, անէծք չէր կարդում. սերմը, բարի սերմը ընկել էր պարարտ հողի վրայ և ապագայում առատ հունձ պէտք է տար...

Տեսնելով բաբի ծերունու խօսքերի ազդեցութիւնը ամբօխի վրայ, կրօնապետները և ներքինապետը շտապեցին հրամայել դահճապետին գործադրել պատիժը:

— Սրանք հայհոյում են Ալլահին և մեծ մարգարէին, պոռացին նրանք. սրանց շունչը պղծում է երկիրը:

Հնչեց զուռնահնարարան. դատապարտեալները տարուեցան հրապարակի կենտրոնը, երկուսին դահիճները կապեցին սիւններից, երկաթէ շղթաներ անցրին

Նրանց պարանոցով և այդ շղթաները կապեցին մի զոյգ գոմէշի և մի զոյգ եզների լուծից. երկուսին նստացրին գետնի վրայ, նրանց վրայ ու չորս կողմը թափեցին սեւ նաւթ ու դիզեցին ցախ ու փայտ: Մնացած հինգին չորեցրին և դահիճները հանելով իրանց բութ, ժանգոտած դանակները, սկսեցին պուռալ:

— Դէ տուէք մեր վարձը, որ սրենք, եթէ ոչ ոչ խարի պէս կը մորթենք:

Բարերները սկսեցին աղօթել և երգել:

— Ուրեմն ոչ ոք այս շների համար ոչինչ չէ տալիս, ասացին դահիճները և դառնալով բարերներին. «ձեր գլուխը մի բիստի¹⁾ անգամ չարժէ, անհաւատ շներ»:

Յանկարծ ամբոխի միջից դուրս եկան մի քանի հոգի և ձգեցին դահիճներին առաջ մի բուռ սպիտակ դռաններ: Դրանք հայեր էին և հրէաներ:

— Ահ, էրմանի, եահուդի, դուք էլ ախր սրանց նման քաֆիրներ էք, ծիծաղեցին դահիճները և հաւաքելով դրամները, սկսեցին սրել դանակները:

Ամբոխը պահպանում էր խորին, մեռելային լռութիւն. նրա սրտի մէջ մտել էր արդէն կասկածը. «այս մարդիկ արդար են և անմեղ, սրանք մեր բարեկամներն են»: Եւ այն արիութիւնը, այն ուրախութիւնը, որով այդ մարդիկ պատրաստուում էին մեռնելու, դիտում էին, անտարբեր, դահիճների պատրաստութիւնները և տանջանքի գործիքները՝ զարմացրել, ապշեցրել էին ամբոխին: Միթէ չար, ամբարիշտ կարող են լինել այն մարդիկ, որոնք բարոգում են սէր, գթութիւն, եղբայրսիրութիւն, որոնք ողորմում են աղքատներին, տնանկներին, նրանց եղբայր, ընկեր են առնում:

Յանկարծ մի սարսափելի բոց բռնկեց. դահիճները վառել էին կենդանի ջահերին. մուխը, կրակը բարձրա-

¹⁾ Գէս կոպէկ:

նայով օդի մէջ, ծածկեցին նահատակներին: Վախեցած այդ կրակից և անհանգստացած տաքութիւնից գոմէշները և եզները երբ մանաւանդ զգացին խարազանի հարուածները իրանց մէջքին, կատաղած, այնպիսի ուժգին շարժումն դործեցին և ձգեցին շղթաները, որ բաբինների գլուխները մի ականթարթում պոկուեցին և տաք արիւնը վշվշաց ու ողողեց շրջապատողներին:

Թանձր, մռայլ, սև ամպերը, ուրոնք նորից կուտակուել և բռնել էին ամբողջ երկնակամարը, այդ միջոցին թնդացին այնպիսի սաստիկ ուրտումով, որ ամբողջը ցնցուեց և սարսափած «Ալլահ, Ալլահ» աղաղակեց. որոտը սաստկացաւ, կայծակները փայլատակեցին, և խաւարը գրեթէ պատեց. վախը մտաւ ամենքի սիրտը. թուում էր, թէ ահա մի սարսափելի բան պէտք է պատահի, երկինքը փուլ պէտք է գայ, երկիրը պէտք է պատռուի և համատարած լռութեան մէջ լսում էին միայն մի բանի զարհուրած ձայներ. «Վայ մեզ, վայ մեզ, արդար արիւն թափուեց»: Յանկարծ մի ահեղ կայծակ նորից փայլատակեց, պատռեց ամպերը և գընաց խփեց Շահի մզկիթի գլխին և երբ դրանից յետոյ խաւարը սկսեց քիչ քիչ ցլուել, փոթորիկը հանդարտուեց, երկինքը բացուեց, սարսափած ամբոխի առաջ պատկերացան հինգ բաբինների գլուխները, որոնք դահիճները շարել էին իրար կողքի, դիակները մօտ, իսկ խաւարից բարձրանում էր դեռ մուխ և ճենճերահոտ:

Անձրեւը սկսեց տեղալ. ամենքը սկսեցին փախչել և մի բանի լուպէից յետոյ ահագին հրապարակը սկսեց դատարկուել. դահիճները սկսեցին երկար կարթերով քաշել դիակները և նետել հրապարակի ներքեւի ծայրում գտնուած խանդաքը ¹⁾:

Վրանների առաջ խռնուել էին ֆէրրաշները, շաթիրները. շահագրէները նստեցին իրանց ոսկեօսար ձիերի վրայ: Դուրս եկաւ և իմամ: Նուման սադրաղամի

¹⁾ Խրամատ

ու ներքինապետի ընկերակցութեամբ և երբ վերջինս համբուրում էր նրա քղանցքները, կրօնապետը նստելով իր սպիտակ էշի վրայ, ասաց. «Աղա սաղ-րազամ, ջհուդ-ների խնդիրը վերջացաւ. հաստատուեց իմ առաջ, որ ջհուդ աղջկան սէյիդը բռնի կերպով տարել է, ուստի և ես ազատութեան փիթվայ տուի այսօր առաւօտեան, բայց աղջիկը առժամանակ կը մնայ իմ տանը, դուք է կարողանանք մեր սուրբ հաւատին բերել նրան»:

Սաղ-րազամը շնորհակալութիւն յայտնեց և կրօնապետը, իր թալարաներից հետեւում, մեկնեց իր տունը:

Մի սէյիդ, որ լաւ լսել էր իմամ-ջումայի խօսքերը, գունաթափուած, բռունցքը շարժեց կրօնապետի յետեւից և աղաղակեց.

— Ես վրէժս կառնեմ, ես այդպէս չեմ թողնի, ես ցոյց կը տամ ամենքիդ:

— Ես զգուշացրի ձեզ, աղա սէյիդ, որ իմամ-ջուման սիրում է գեօղալներին, ձեռքը դնելով սէյիդի ուսին ասաց Սէլիմ շաթիրը, որ վաղուց հետեւում էր սէյիդի շարժումներին:

— Սյդ դու ես, հաջի Սէլիմ. իմամ-Ռիզան վկայ, որ ես վրէժս կը հանեմ, բայց ինձ պէտք է ապացոյց...

— Ապացոյց, ես ձեզ կը տամ. եկէք միայն այս երեկոյ իմամ-ջումայի տունը, շշնջաց Սէլիմը սէյիդի ականջին և արագ բայլերով հեռացաւ:

XVI

Միհարէներէից հնչում էին երեկոյեան եզանները, հրաւիրելով բարեպաշտ մուսլիմներին աղօթքի կանգնել և հանգստանալ ցերեկուայ աշխատութիւններից: Թէհ-րանի ահաբեկուած ժողովուրդը շտապել էր փակուել իր տների մէջ և փողոցներում շատ քիչ անցուղարձ կար: Միայն իմամ-ջումայի տան առաջ կանգնած էին մի քանի հոգի և զռնապանը երգում հաւատ էր ա-

նում, որ աղան, յոգնած, եկել պառկել է, պատուիրել է ոչ ոքի ներս չը թողնել ու արձակել է բոլոր գրագիրներին: Եւ մինչ դռնապանը բշելով այդ անժամանակ եկած խնդրատուներին, կամենում էր մեծ դուռն փակել. նրա առաջ յայտնուեց Սէլիմ չաթիրը և սալամ տալով խնդրեց կանչել հարամխանից Եասաման աղախնուն, ասելով որ Բէգլար-բէգու կինը, շահգաֆէ խանըմը մի յանձնարարութիւն է արել Լէյլա խանըմին և պէտք է անպատճառ իսկոյն հաղորդել:

— Դէ որ այդպէս է, ասաց ծերունի դռնապանը, դու մի ղէյլան չաղ արա, ես գնամ կանչեմ Եասամանին:

Եւ ծերունին, բարձրացնելով վարագոյրը, մտաւ հարամխանի պարտէզը:

Սէլիմը անմիջապէս բացեց մեծ դուռը և շուտցրեց. մի ըրպէից յետոյ փողոցի ծայրին կանգնած երիտասարդ սէյիդը ներս մտաւ նախագաւիթը: Սէլիմը բարձրացրեց բիրունին տանող դռան վարագոյրը և ասաց սէյիդին. «շուտ մտիւր, ոչ որ չը կայ. կը գնաս կը մոնես մեծ թալարը, այնտեղ ականջ կը դնես, թէ ինչ է անցնում կողքի սենեակում և կարող ես տեսնել թէ ինչ է անում աղան. դէպի առանձնարանը տանող սենեակի դուռը փակուած չի լինի. ի սէր Ալլահի այնպէս արա, որ աղան ոտքիդ ձայնը չը լսի. երբ դուրս գաս, կամաց եկ, դուռը հանդարտ բաց, ծերունին խոր քնացող է, չի լսի, և գնա:

— Միամիտ մնայ, պատասխանեց սէյիդը:

Եւ վարագոյրը ընկաւ նրա յետեւից: Այդ միջոցին եկաւ ծերունի դռնապանը, ասելով. «ահա և գեղեցիկ Եասամանը»:

Խափշիկուէին զայրացաւ.

— Տես, տես, այս քաֆթառն ևս գեղեցկութեան մասին է խօսում:

— Ինչո՞ւ չեմ խօսի, ես ումից պակաս եմ: Ալլահը վկայ, որ պէտք է այն ջհուդ աղախնին մոռուլման

չինեմ և ինձ կին առնեմ: ոհ, Սէլիմ, որքան գեղեցիկ էր անիծեալը, երբ էզանից մի քիչ առաջ անցկացաւ առաջիցս ուրախ ուրախ. այնքան ուրախ էր, որ կարծես աշխարհիս թագաւորութիւնը իրան էին տուել:

— Ի հարկէ ուրախ կը լինէր, ասաց Եասամանը, աղան այսօր ֆիթվայ արձակեց, որ ջհուդները արդար են և Եսթերը սէյիդի կինը չէ. ահա այդ ֆիթվան աղան տուեց Եսթերին, նա էլ տուեց իր աղախնին, որ տանի տայ ջհուդներին. հիմա ինչքան ուրախացած կը լինեն:

— Այդ լաւ բան չի արել աղան. շատ զարմանում եմ: ինչու հապա ջհուդ աղջկան, Եսթերին բաց չի թողնում:

— Որովհետեւ կամենում է համոզել նրան մուսուլմանութիւն ընդունել. աղան ասում է՝ ափսոս է այդպիսի նազանի, գեղեցիկ աղջիկը ջհուդ լինի:

— Ահ, ինչ լաւ կը լինի, այն ժամանակ նրա աղախին Ռեբեկան եւս մուսուլման կը դառնայ և ես նրան կուղեմ. ոհ, անիծեալ աղջիկն խելքս հետն տալաւ:

— Լաւ, ամու, բարով մուրադիդ հասնես, դու ղէյլանդ ծխիր, ես Եասամանին ասեմ ինչ որ խանըմըս հրամայել է:

Եւ երկուսն էլ դուրս եկան փողոց:

— Ահ, աղա Սէլիմ, ասաց խափշիկուհին, խեղճ Եսթերը յոյս ունէր, որ դու կ'ազատես նրան. Լէյլա խանըմը սաստիկ բարկացած է քեզ դէմ: Եսթերն արդէն պատրաստուում է աղայի մօտ գնալ և մի երկու ժամից յետոյ նրա բանը պրծած կը լինի. խեղճը ցաւից կը մեռնի, բայց Լէյլա խանըմը որոշել է խափանել և թոյլ չը տալ:

— Դու ասա երկուսին էլ, որ միամիտ մնան, ես ինչ ասել եմ, կը կատարեմ: Լէյլա խանըմը թող տեղն հանդարտ նստի. կատարել ես, ինչ որ պատուիրել եմ:

հօ չես փակել աղայի սենեակից դէպի թալարը տանող դուռը:

—Ոչ, բայց ինչի համար ես կամենում որ դուռը բաց մնայ, բանի որ թալարում ոչ ոք չը կայ. աղան ճամբել է ամենքին:

—Այդ յետոյ կ'իմանաս, այժմ մնաս բարեւ. մնաս բարեւ, ամուս, ասաց Սէլիմը դռնապանին և դուրս գնաց:

Մութը արդէն կոխել էր, փողոցում ոչ մի ձայն չէր լսում, երկինքը ամպամած էր, ոչ մի աստղ չէր փայլում և գիշերուայ խաւարը աւելի սաստկացել էր: Սէլիմը նստեց դռան դրսի սաքուռի վրայ և հանելով ջիբից չիբուխը, ծխախոտի քսակը, լցրեց չիբուխը ու սկսեց ծխել: Նա սաստիկ յուզուած էր. իր մտքի մէջ վաղուց երկնած և յղացած վրէժխնդրութեան ժամը մօտեցած տեսնելով, նա սաստիկ երկիւղ էր կրում, որ չը յաջողուի. սէյիդի մէջ նա տեսնում էր Ալլահից ուղարկուած այն ձեռքը, որ պէտք է կատարէր արդար վրէժխնդրութեան ակտը. նրան սկզբում տանջում էր այն միտքը, թէ մեղաւոր իմամ-շումայի հետ նա զոհում է և անմեղ հրէայ աղջկան, Եսթերին, որովհետեւ սէյիդը դժուար թէ խնայէ նրան, բայց, նա շատ էլ հոգս չէր անում այդ մասին. նախ՝ ինչ մեծ բան է, եթէ մի ջհուդ աղջիկ զոհուի. երկրորդ, առանց Ալլահի կամքի, աղամորդու գլխից մի մազ անգամ չի ընկնի և Եսթերի ճակատին երեւի այդպէս է գրուած ի վերուստ, որ նա սէյիդի ձեռքով սպանուի... Այդ մտածմունքները հանդարտացրին Սէլիմին և նա, կծկուած սաքուռի խորքում, սպասում էր: Ներսից ոչ մի ձայն, աղմուկ չէր լսում:

Ծերունի դռնապանը փակելով դուռը Սէլիմի յետեւից և բանալին կախելով գաւթի պատից, ծխեց ղէյլանը, ապա գրպանից հանեց փոքրիկ տուպը, կլլեց ափիոնի երկու դեղհատ և շուտով նա խռմիացրեց,

քնում՝ անոյշ երազներ տեսնելով և գրկելով հրէայ աղախներն...:

Երիտասարդ սէյիդը իրան միայնակ գտաւ ընդարձակ բակի մէջ. նա շատ լաւ ծանօթ էր իմամ-ջումայի արտաքին կացարանի տեղագրութեան, ուստի և վրստահ, առանց վարանելու, մթութեան մէջ նա դիմեց նախասենեակը, ուր ցերեկը նստում էին երկրորդական գրագիրները, թալաբանները. ըստ սովորութեան, բոլոր դռները բաց էին, ուստի նա հեշտութեամբ մտաւ ընդարձակ թալարը և նստելով վարագոյրի մօտ, սրեց ականջը: Նա արդէն որոշել էր ինչ ասել, եթէ մէկը վրայ հասնէր. «Աղան իրան հրամայել է երկու օր առաջ գալ իր գործի վճիռն իմանալ, և նա եկել սպասում է»: Սկզբում մթութեան մէջ նա ոչինչ չը նկատեց, բայց երբ աչքերը հեղհեռէ վարժուեցին, նա նրկատեց մի աղօտ լոյս թալարի վերին ծայրի դռնի ճեղքից. նա գիտէր, որ այդ դուռը տանում է աղայի առանձնասենեակը, հարամխանան. ուրեմն այնտեղ մարդ կայ, գուցէ ինքն աղան, և Եսթերը նրա դրկումն է: Այս մտքից նա յանկարծ ծլունկ եղաւ և քայլեց թալարում. կօշիկները նախասենեակում հանած լինելով, նա քայլում էր միայն գուլբա հագած, փափուկ գորգերի վրայ ուստի և ոտնաձայնը չէր կարող լսուել: Անշուշտ, լուռ, նա հասաւ դռան, որի կիսաբաց ճեղքից ներս էր մտնում աղօտ լոյսը: Նրա սիրտը այնպէս էր բաբախում սաստիկ, որ քիչ էր մնում կուրծքը պատռի դուրս պրծնի: Խանդոտութիւնը, կասկածը այրում, տոչորում էին նրան և սակայն, նա դեռ չէր կամենում հաւատալ, որ իմամ-ջուման, սրբութեամբ և առաքինութեամբ հռչակուած ծերունին, այն խստակրօն և խստապահանջ քահանայապետը չլանար մի ջրհուդ աղջկանից և ոտնակոխ անէր իսլամի նուիրական պատուիրանները: «Ով գիտէ, մտածում էր նա, այդ անիրաւ շաթիր Սէլիմը խաբեց ինձ և կամեցաւ թակարդի մէջ ձգել»: Կիսաբաց դռան ճեղքը թոյլ էր տա-

լիս լաւ նկատել սենեակի մէջ անցած դարձածը: Նա նայեց. սենեակի գլխին, ճիշտ դռան հանդէպ, սալադայի վրայ նստած էր իմամ-ջուման, առանց չալմայի, ճաղատ գլխով, պարեգօտը հանած, գօտին քակած. նա միայն մի երկար սպիտակ շապիկ ունէր հագած և մի փոխան, ու շապիկի վրայից մի թիրմա քուլալէ: Նրա դէմքը կարծես երիտասարդական աշխոյժ էր արտայայտում. աչքերը, կատուի բիբերի պէս փայլում էին. անհանդարտ շարժումներ էր անում: Նա ծխում էր ղէյլան. այդ նշաններէց սէյիդը հասկացաւ. որ աղան մէջուն է կուլ տուել. «ահ, ուրեմն ճիշտ է, ջհուդ աղջկայ համար է», մտածեց նա և արիւնը խփեց նրա գլխին. զայրոյթից ձեռները, ոտները դողացին և բիշ էր մնում ընկնի:

Իմամ-ջուման ղէյլան էր ծխում: սենեակի մէջ տեղ, կաշուէ սփռոցի վրայ դարսուած էին զանազան օշարակների սրուակներ, պտուղներ, քաղցրաւենիք, շաքարեղէն և խմորեղէն, սակայն ուրիշ ոչ ոք չը կար. պարզ էր, որ աղան սպասում էր մէկին. սալադայի կողքին ձգուած էր անկողին. «իսկ եթէ իր կանանց մէկին է սպասում և ոչ եսթերին», անցաւ յանկարծ սէյիդի մտքով: Եւ նա մի տեսակ թեթեւութիւն զգաց, կարծես մի ծանր բար բարձուեց նրա կրծքից:

Յանկարծ իմամ-ջուման ծափ տուեց. մի քիչ յետոյ ներս մտաւ մի կին, որի ձայնից սէյիդը ճանաչեց եասամանին, որ ասաց. «ի՛նչ էք հրամայում»:

— Ես չասացի՞ ջհուդ աղջկան կանչիր այստեղ, ինչու է ուշանում:

Սէյիդի աչքերը արիւնով լցուեցան. «անիծեալ», մրմնջաց նա:

— Այս րոպէին կը գայ, լսուեց Եասամանի ձայնը. նա հագնուում է:

— Ուրեմն ճիշտ է Սէյիդի ասածը, ուրեմն այս անիծեալը խաբեբայի մէկն է եղել և ջհուդ աղջկայ գեղեցկութեան համար այնպիսի ֆիթվայ է տուել: Ահ,

դու կամենում ես իմ որսը ձեռքիցս խլել, աղա իմամ-
ջումայ, բեզ շատ թանգ կը նստի այդ:

Եւ սէյիդը ձեռքը տարաւ մէջքը և գօտիի մէջ
թաքցրած մի կէռ խանչալ հանեց ու կոխեց գօտու
մէջ, առաջից: «Ուրեմն այդ անիծեալ ջհուդ աղջիկն ևս
համաձայնել է սրա հարճը դառնալ, որպէս զի ազատի
իր մուռտառ ջհուդներին և արձակուի ինձանից: Դեզ
էլ ցոյց կը տամ, անզգամ աղջիկ» — մտքում որոտում էր
սէյիդը:

Վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ Եսթերը.
սէյիդը տեսաւ նրան, որովհետեւ նա կանգնեց սենեա-
կի մէջ տեղ, սփռոցի գլխին ու խոր գլուխ տուեց ա-
ղային: Նա հագել էր զարդարուն շորեր, ձգել էր ա-
պարանջաններ և օղեր, սնդուրել էր յօնքերը և այն-
պէս գեղեցկացել էր, որ նմանում էր քաջած պատ-
կերի: Դէմքը սակայն վշտահար էր, մի քիչ դալուկ, որ
աւելի ուժեղացնում էր գեղեցկութիւնը:

Հոգեկան ծանր տանջանքներից, իր սրտի մէջ
միջուած յուսահատ պայքարից յետոյ, նա եկել էր այն
որոշման, որ պէտք է հրաժարուել անձնական երջան-
կութիւնից և զոհել իրան, բայց այդ զոհը նա չէր կա-
մենում անել, ծախելով իրան: Երբ առաւօտը, իմամ-
ջուման յանձնեց իրան ֆիթվան, որ ապացուցանում
էր հրէաների անմեղութիւնը, նա յայտնեց, որ եթէ
Եսթերը կամենայ խաբել իրան, խոստումը չը կատարել,
նա ֆիթվան կեղծ կը հրատարակէ և հրէաները չեն ա-
զատուի ջհուդ-բուշանից: Եսթերը հաստատեց խոստումը,
Ռեբեկայի ձեռքով ուղարկեց ըաբիներին ազատութեան
թուղթը, պատուիրելով նրան ծածուկ ասել Սաուդին,
որ նա չը կասկածի իր նշանածի անմեղութեան, հաւա-
տարմութեան մասին և նախ քան նրան անիծելը, սպա-
սէ մի քանի ժամանակ: Զոհել իր կուսութիւնը վաւա-
շոտ ատելի ծերունուն — նա սոսկում էր այդ մտքից և
գերադաս էր համարում մեռնել, սպանել իրան: Որքան
նա լացեց, երբ հասաւ ժամը գնալու իմամ-ջումայի

մօտ. նրա հետ լացում էր և Լէյլա-խանըմը, որ նոյն-պէս դռնել էր իր կուսական տարիները, թարմութիւնը այդ զգուելի ծերութենուն: Լէյլա-խանըմը շատ լաւ գիտէր, թէ ինչու իմամ-Ղուման այնպէս էր կարգադրել, որ այդ օրը ճամբել էր բոլոր սպասաւորներին, հարէմի կանանց պատուիրել էր, որ կարող են գնալ իրանց ծնող-ներին և ազգականների տները և միայն ծեր դռնապանն էր մնացել, որին պատուիրել էր ոչ ոքի չընդունել: Իրան ևս իմամ-Ղուման առաջարկել էր հիւր գնալ հօրը տունը, բայց նա, հիւանդութիւնը պատրուակ բերելով, մնացել էր. այն ժամանակ ծերունի վաւաշտը յայտնել էր նրան որ մտադիր է սիղայ անել Եսթերին և դրանով ջհուդ ազգիկան դժոխքից ազատել: Իբրև բարի մուսուլմանուհի, Լէյլա Խանըմը պարտաւոր էր միայն ուրախանալ, որ սուրբ մարդը, բարի նախանձախնդրութեամբ, աշխատում է աւելացնել մուսուլմանների թիւը և գանդատուել էր միայն, որ երևի աղան ձանձրացել է իրանից, երևի պառուել է ինքն:

— Ոչ, իմ սիրուն, նազելի Լէյլա, դու իմ աչքի լոյսն ես, պատասխանել էր աղան. մի բարկացիր, էգուց գիշեր անպատճառ բեզ հետ կ'անցնեմ, բոնախոսն աչքերդ կը համբուրեմ:

«Երանի թէ այս օր իսկ մեռնէիր, մտածել էր Լէյլա Խանըմը. ես էլ, խեղճ Եսթերն էլ կ'ազատուէինք բոճիրաններից»:

Իմամ-Ղուման պատուիրել էր, որ Եասամանը լաւ սեղան պատրաստի իր սենեակում: Լէյլա Խանըմը, տեսնելով Եսթերի աղի արտասուքը, աշխատում էր մխիթարել նրան. «Ինչ արած, Ալլահը այսպէս է ստեղծել կնոջ, մենք պէտք է տղամարդկանց ստրկուհին, հաճոյքի առարկան դառնանք. մենք չենք կարող մեր եարի¹⁾»

¹⁾ Եար—ընկեր, սիրական. պարսից բանաստեղծութիւնների մէջ մէջ լաճախ զորձածուող բառ:

հետ ամուսնանալ: Աստուած ողորմած է. ով գիտէ դեռ ինչեր կարող են պատահել»,

Լէյլա խանրմը դեռ սրտում մի անորոշ յոյս ունէր, թէ Սէլիմը կ'ազատի խեղճ Եսթերին: Նա ոչինչ չը գիտէր Սէլիմի ծրագրի մասին. վերջինս, որքան էլ սիրում էր նրան, բայց այն համոզմունքով, թէ «կինը, իբրև երկար մաղեր ունեցող, կարճամիտ է և կնոջ չը պէտք է գաղտնիք հաւատալ», Թագցրել էր նրանից իր գաղտնիքը:

— Ոչ, ոչ, ասաց Եսթերը, ինձ միայն մահը կարող է ազատել. ես միայն խնդրում եմ քեզանից Լէյլա, շուտ իմաց տալ հօրս և նշանածիս, եթէ ինձ հետ մի բան պատահի:

— Բայց ինչ կարող է պատահել:

— Ով գիտէ, ցաւից, վախից կամ զգուանքից սիրտս կարող է պատռուել:

Եւ ծածուկ թարցնելով փոքրիկ խէնջարը ու թոյնի տուփը ծոցում, շապկի մէջ, նա համբուրեց Լէյլային ու մտաւ իմամ-ջումայի առանձնասենեակը: Ծերունու աչքերը փայլեցին ուրախութեամբ. մէջուներ, որ նրա վաղածանօթ գէրվիչը պատրաստել էր գոհարեղէնից, սկսել էր իր ազդեցութիւնը գործել: Եսթերի գեղեցկութիւնը չլացրեց նրան:

— Ոհ, հրեշտակս, մօտ, մօտ եկ, համբուրեմ այդ նռնի նման կարմիր շրթուներդ, ուտեմ այդ համեղ թրչերդ, արտասանեց նա բանաստեղծի ոտանաւորներով: Տես ինչ ընծայ եմ պատրաստել քեզ համար:

Եսթերը քարացած կանգնել էր. իմամ-ջուման վեր կացաւ. աղջիկը ձեռքը տարաւ ծոցը և հանելով խէնջարը, մտքում կարդաց աղօթք ու տաքաւ սուր ծայրը դէպի կուրծքը. յանկարծ մի զօրեղ հարուած տապալեց նրան պատի տակ և մի սոսկալի ձայն «այ դուք անամօթներ, ես ձեզ ցոյց կը տամ» հնչեց նրա ականջին: Եսթերը միայն այս նկատեց, որ մի խէնջար խըրուեց իմամ-ջումայի կուրծքը, արիւնը ֆշշաց և երկու

կատաղի, վայրագ աչքեր նայեցին նրան: Իմամ-Նուման ժամանակ չունեցաւ նոյն իսկ ախ բաշելու և փռուեց գետնին: Սոսկումը ցնցեց եսթերին. նա սթափեց, ցայտեց և իր փորրիկ խէնջարը ու թոյնի տուփը ձեռքից բաց թողնելով, սկսեց փախչել, ու հարայ տալ: «Այ, անզգամ, դու կարծում ես բեզ սաղ կը թողնեմ», լսեց յետեւից սէյիդի ձայնը, որ խէնջարը հանելով արդէն մեռած իմամ-Նումայի սրտից, վազեց եսթերի յետեւից, բայց երբ մտաւ երկրորդ սենեակը, որ բաժանում էր հարէմխանայի մասը առանձնասենեակից, նա յանկարծ կանգ առաւ. այդ սենեակի դռան կանգնած էր մի այլ կին. դա Լէյլան էր, որ, անհանգիստ՝ եսթերի մասին, ուղարկել էր եասամանին քնելու, իսկ ինքն դռան յետն դարանամուտ՝ հսկում էր: Սէյիդի աղաղակը, երբ սա սլացել էր իր խէնջարով իմամ-Նումայի վրայ, նա լսելով, բացել էր դուռը. տեսնելով եսթերին լեղապատառ վազելիս, նրա յետեւից սէյիդին արիւնաթաթախ խէնջարը ձեռքում, նա հասկացել էր Սէլիմի արածը: Նրա երեւալը փրկեց եսթերին. հէնց որ սէյիդն կանգ առաւ, Լէյլան բաշեց եսթերի ձեռքից և դուռն անմիջապէս փակեց: Նրա առաջին շարժումն, առաջին դրդումն եղաւ հարայ տալ, օգնութիւն կանչել: Եսթերն փռուել էր դորդի վրայ ուշաթափ ու կեանքի նշոյլ չէր ցոյց տալիս: Բայց մի սոսկալի միտք յանկարծ կայծակի նման անցաւ Լէյլայի գլխում: աղմուկ հանել, ցոյց տալ և յայտնել որ մարդասպանը սէյիդն է, միթէ դրանով նա վտանգի չի ենթարկի և Սէլիմին. չէ որ կարող է հաստատուել, վերջապէս սէյիդն ինքն տանջանքներից ստիպուած կարող է խոստովանել, որ իրան ճանապարհ ցոյց տուողն եղել է Սէլիմը: Այդ միտքը այնքան սոսկում պատճառեց Լէյլային, որ նա մոռացաւ ամեն բան, մոռացաւ գետնի վրայ փռուած եսթերին, մոռացաւ վախը և նորից բանալով դուռը, ներս վազեց: Սէյիդը, աչքերը արիւնոտած, ձեռքերը արիւնաթաթախ, դեռ

կանգնած էր սենեակի մէջ տեղ և խելագարի նման պտտցնում էր ձեռքում խէնջարը:

—Շուտ, շուտ փախիր, աղա, ասաց Լէյլան, թափ տալով նրա ուսը. տանը ոչ ոք չը կայ, ոչ ոք չը գիտէ, ոչ ոք չէ տեսել. անցիր, դռնապանը բնած է. բանալին պատից կախուած է, բաց դուռը և փախիր. ես ոչ որի չեմ ասի:

Արտասանելով այս խօսքերը Լէյլան յետ վազեց և մտնելով սենեակը, փակեց դուռը: Այդտեղ տեսնելով եսթերին ընկած, նա կռացաւ, ականջը դրեց սրտին և լսելով բաբախումն, վազեց ջուր բերելու:

Սէյիդն սթափուելով Լէյլայի խօսքերից, սկսեց քիչ քիչ վրայ դալ և գտնել իր պաղարունութիւնը: Նա մտաւ առանձնասենեակը, ուր լծացած արեան մէջ ընկած էր իմամ-Նուման. երբ նա վերցրեց մոմակալը նրան լաւ նայելու, նա յանկարծ նկատեց եսթերի վայր ձգած խէնջարը, տուփը և չարչաւը, որ անկման ժամանակ վրայից սլուել էր: Նրա դէմքը փայլեց ուրախութեամբ. «այժմ ազատուած եմ», չշնչաց նա, և վերցնելով փոքրիկ խէնջարը, որի փղոսկրեայ կոթը զարգարուած էր երբայրական նշանագրելով, նա կոխեց իմամ-Նումայի վէրքի մէջ. ապա սրբեց իր խէնջարը ընկած չարչաւով և դուրս գնաց: Թալարի մէջ նա կանգ առաւ, ականջ դրեց. ոչ մի ձայն, աղմուկ չէր լսուում. նա առաջացաւ, դուրս եկաւ նախասենեակը, մթութեան մէջ որոնեց կօշիկները, բայց չը գտաւ. դուլբայած՝ վազեց բակը և կամացուկ մտաւ դռան դուռից, ուր խումիացնում էր անուշ քնի մէջ ընկղմուած ծեր դռնապանը. ճարպէ մոմը մոմակալի մէջ, թախչայի վրայ դեռ չէր հանգած: Նա վերցրեց պատից կախուած բանալին, բացեց կամացուկ դուռը և յետեից ծածկելով, իրան գտաւ փողոցի մէջ ու ազատ շունչ քաշեց: Մի րոպէ էլ ականջ դրեց դռան, դեռ ոչ մի աղմուկ, ոչ մի շշուկ չը կար. «ուրեմն ոչ ոք ինձ չը տեսաւ, բացի այն սիրուն կնոջից. անշուշտ նա իմամ-Նումայի կանանց միջն էր, նա բար-

կացել էր, իբրեւ մուսուլմանուհի, որ իմամ ջուման մուռտառ ջհուդ աղջկան է սիրում: այդ պատճառով նա չի մատնի ինձ, ամենքը կը կարծեն, որ սպանողն ջհուդի աղջիկն է, ջհուդներն դարձեալ կը կրեն իրանց պատիժը, Եսթերն էլ կը գլխատուի: Այլը դուրս, չը կամեցաւ իմ կինս լինել, այժմ թող ստակի. ես վրէժս երկուսից էլ լուծեցի» — մտածում էր նա և հրճուանքից իրար քսում ձեռները:

Ապա շտապ քայլերով նա աներեւոյթ եղաւ թաղի ծուռ ու մուռ փողոցներում: Բայց նա սխալում էր. դարանամուտ եղած Սէլիմը տեսաւ, կամ աւելի շուտ, զգաց դռն բացուելը, նրա դուրս գալը, սակայն զարմացաւ, որ ոչ մի ձայն, ոչ մի շշուկ և ոչ մի աղմուկ չը լսուեց տնից: «Ուրեմն նա սիրտ չարաւ սպանել նրան, անիծեալ վախկոտ և վատ հոգի», միմիջաց նա: Նա հաւատացած էր, որ Լէյլան և Եսամանը, լսելով աղմուկ կը վազեն իմամ-ջումայի սենեակը, կը տեսնեն նրան և Եսթերին սպանուած ու աղաղակ կը բարձրացնեն, դռնապանը կը զարթնի, դրացիները նոյնպէս կը զարթնեն և սպանութիւնը կը յայտնուի: Զայրացած, յուզուած, որ իր վրէժխնդրութեան փափագը չը կատարուեց, նա իջաւ սաքուից ու քալեց դէպի դուռը, բայց յանկարծ յետ ընդգրկեց. դուռը նորից բացուեց փոքր ճռնչիւնով և մի նոր մարդ դուրս եկաւ. կիսաբաց դռնից միմի ազօտ լոյսը ընկնելով փողոցի մէջ, Սէլիմը կարողացաւ նկատել, որ դուրս եկողը Սլի-Հէյդար գերովիչն էր, յայտնի կախարգը և բժիշկը. օտնաբորիկ, զգգողուած մազերով, մի երկար մաշուած խալաթ հագին, նա կանգ առաւ փողոցում, դէս ու դէն նայեց և գողի նման պատերի տակով սկսեց գնալ: Սէլիմը կամեցաւ վազել և բռնել նրան, բայց մի այլ մտածմունք նրան դաժուած պահեց իր տեղում և նա կուշ եկաւ պատի տակին, որ դէրվիշը իրան չը տեսնի, թէեւ մթութեան մէջ անհր-նարին էր որ նա տեսնուէր: «Ուրեմն հասկանալի է, անշիւղը այս անիծեալ գերովիշին տեսել է թալարում,

կամ բակում և այլ եւս չի համարձակել ներս մտնել։
 Ինչու ուրեմն այսքան երկար ժամանակ մնաց նա ներսումն, մտածեց նա. այդ միտքը թոյլ չը տուեց նրան դերվիշի յետեւից ընկնել. ինչ հարկ կար դերվիշն իմանար, որ ինքն գիշերուայ այդ ժամին այդտեղ է եղել. չէ որ պէտք կը լինէր բացատրել, թէ ինչու է եղել այդտեղ։

Եւ սակայն դերվիշն ականատես էր եղել իմամ-ջումայի սպանութեան։ Երեկոյեան, բերելով իր պատրաստած մէջուներ իմամ-ջումայի համար, նա ստացել էր առատ վարձատրութիւն և դուրս գալով առանձնասենեակից թալարը, նա, յոգնած՝ քաշուել էր թալարի խցերից մէկը, վարագոյրով ծածկուած և այդտեղ պարզուել գորգի վրայ ու քնացել։ Սէյիդի արձակած աղաղակն և Եսթերի հարայ տալն արթնացրել էին նրան. քնաթաթախ, մթութեան մէջ նա առաջ ոչինչ չը հասկացաւ, բայց մի խռնչոց լսելով իմամ-ջումայի սենեակից, նա վեր կացաւ և կամացուկ դիմեց դէպի այն կողմն. կիսաբաց դռնից լոյս նկատելով, նա առաջացաւ. հրեց մի քիչ դուռը և սարսափահար եղաւ. նա տեսաւ իմամ-ջումային սպանուած, իսկ միւս սենեակում մի սէյիդ արիւնաթաթախ խէնջարը ձեռքին, վայրենի և զարհուրելի դէմքով։ Ինչ անել, եթէ ձայն տայ, մարդասպանը կարող է իրան ևս սպանել. վախեցած, շփոթուած, միայն ինքնապաշտպանութեան քնազդմամբ, նա կամայ, առանց շշուկի յետ դարձաւ ու նորից կծկուեց իր խուցում, աբան գլխին քաշելով. անցան մի քանի րոպէներ, սոսկալի րոպէներ, և երբ նա համոզուեց, որ ոչ մի ձայն չէ լսում, ոչ մի վտանգ չէ սպառնում իրան, նա նորից դուրս եկաւ, նորից նայեց առանձնասենեակը և տեսաւ, որ սոսկալի սէյիդը չը կայ. նա վազեց բակը. այդտեղ ևս ոչ մի շշուկ. հասաւ դաւիթը, տեսաւ դռնապանին քնած և դուռը կիսաբաց. նա հասկացաւ, որ մարդասպանը փախել է. աղաղակել, օգնութիւն կանչել՝ կը նշանակէր իրան փորձանքի մէջ ձգել. կարող էին իրան համարել մարդաս-

պան և ոչ որ չէր հաւատայ նրան, թէ առատ ոսկիները աղան ինքն է տուել իրան մէջուէնի համար. վերջապէս, ինչպէս բացատրել, թէ ինչու նա քնած է եղել թալարում: Դէրվիշն լաւ համարեց անշշուկ հեռանալ և ամեն բան թողնել Նախախնամութեան կամբին:

Երբ նա անհետացաւ, Սէլիմը առաջ գնաց. կամացուկ հրելով դուռն, մտաւ դաւիթը: Ծերունին շարունակում էր իր խումփոցը: Սէլիմը բարձրացրեց հարէմսանայի պարտէզը տանող մուտքի վարագոյրը. նա մտածում էր Վստնել պարտէզը, բայց չէ որ պարտիզից հարէմսանան տանող դուռն փակուած կը լինի. ինչպէս կանչել Եասամանին մի բան իմանալու, սոսկալի անորոշութիւնից դուրս գալու համար. բաղխել դուռը, կը նշանակէ արթնացնել և ուրիշներին ու վայր եկել նրան տարել է, եթէ նրան բռնեն իմամ-ջումայի հարէմսանայի պարտիզում: Նա կամենում էր դուրս գնալ, երբ յանկարծ նրա ականջին դիպաւ ոտնաքայլերի ձայն. երկու-երեք հոգի գալիս էին, մինը նոյն իսկ լացում էր. նրա սուր ականջը ճանաչեց Լէյլայի ձայնը. նա իսկոյն հանգցրեց մոմը և վարագոյրը բարձրացնելով առաջացաւ պարտիզի մէջ, ու կանգնեց մի ծառի տակ: Շուտով նա նկատեց Եասամանին մի մոմ ձեռքին, Լէյլային, որ Եսթերի թեւից բռնած՝ գալիս էին. վերջինս մեռելային դոյն ունէր. նա կարծում էր, որ սէյիդը դեռ վազ է տալիս իր յետեւից և կամենում է սպանել: Լէյլան շատ հեշտութեամբ կարողացաւ համոզել նրան, որ պէտք է փախչել, դնալ իր հրէաների մօտ, որտեղ նա ապահով կը լինի:

—Սյդ դուր եր, Լէյլա, Եասաման, առաջ գալով կամացուկ, ձայնեց Սէլիմը:

Եսթերը զարհուրած, ուզում էր պոռալ, բայց Լէյլան ձեռքով փակեց բերանը.

—Սուս, սուս, մի վախիր, Սէլիմն է, Սէլիմ չաթիրն:

Ապա Լէյլան մտեցաւ Սէլիմին, բաշեց մի այլ ծառի տակ և յուզուած, ասաց.

— Այս ինչ արիր, Սէլիմ, սէյիդն սպանեց աղային:

— Սպանեց, կէս-ուրախ, կէս-զարհուրած, գրեթէ պոռաց Սէլիմը: Իսկ Եսթերը քնաց կենդանի. մենք կորած ենք:

— Ոչ, մենք փրկուած ենք, Սէլիմ, փառք տուր Աստուծուն, որ Եսթերն չէ սպանուած:

— Ինչպէս. չէ որ նա կը պատմի թէ ով սպանեց իմամ-ջումին և այն ժամանակ կարող է բացուել որ ես եմ գրգռել նրան, ճանապարհ ցոյց տուել:

— Ձէ, դու լսիր ինձ. Ալլահն երեւի այսպէս է կամեցել, որ այս խեղճ աղջիկն զոհ գնայ. դու նրան տար հրէաների թաղն, ես նրան համոզել եմ փախչել. ոչ որ չէ տեսել սէյիդին. երբ Եսթերն կը փախչի, մի քիչ յետոյ մենք հարա հուրայ կը գցենք, կը թափուեն, կը տեսնեն աղային սպանուած և ամենքն էլ կը կարծեն թէ սպանողն Եսթերն է եղել: Գուցէ նրան ներեն, երբ իմանան, որ աղան կամենում է եղել նրան զրկել կուսութիւնից. ես, Յասամանն էլ կը վկայենք. այդպիսով ոչ որ չի իմանայ, որ սպանողն սէյիդն է, դու էլ ապահով կը լինես: Եսթերի և ջհուգների խօսքին ոչ որ չի հաւատայ:

— Էֆէրիմ, Լէյլա. ես չէի կարծում այդքան խելօքն ես, միայն խեղճ Եսթեր. լաւ աղջիկ էր, բայց երեւի այդպէս է նրա ճակատին գրուած. թող օրհնեալ լինի Ալլահի կամքը:

— Դէ շուտ արա, տար նրան ջհուգների թաղը. ես նրան երգումն կը տամ որ ոչ ոքի չասի, որ դու ես նրան տարել:

— Գնում եմ գնում, բայց մինչեւ չը թողնես այդ կարմիր շրթունքներիցդ մի տաք համբոյր բաղեմ, չեմ գնա: Ո՛հ, իմ անմասն, նազանի Լէյլա, վերջապէս, մենք հասանք մեր մուրազին, վերջապէս, ես կը տիրա-

համ հօրս կալուածներին և հարստութեան և դու իմս կը լինես:

Եւ սիրահարների շրթունքները միացան ջերմ համբոյրի մէջ:

Մի քանի րոպէից յետոյ եսթերը, Եասամանի չարշաւն ձգած, Սէլիմի առաջնորդութեամբ, դուրս եկաւ դռնից և դիմեց հրէաների թաղն: Կէս ժամ յետոյ, Եասամանը և Լէյլա խանըմը մոմեր բռնած ձեռներին, դուրս վաղեցին հարէմխանայից և հարայ տալով զարթնեցրին ծեր դռնապանին ու ոտքի կանգնեցրին բոլոր դրացիներին:

— Ալլահ, Ալլահ, պողոպին դրացիները. իմամ-ջուման սպանուել է և ով է սպանել, մի մուռտառ, ջհուդաղջիկ: Մահ ջհուդներին:

Եսթերի խէնջարը և չարշաւն յայտնի ապացոյցներ էին:

Գիշերից չորս ժամ ¹⁾ անցել էր, երբ Եսթերը, անվտանգ, Սէլիմի առաջնորդութեամբ, հասաւ հրէական թաղը: Հասնելով սինագոգի առաջ, Սէլիմը երդունեցնել տուեց աղջկան, որ ոչ ոքի չի յայտնի, թէ ինքն առաջնորդել է նրան իմամ-ջումայի տնից: Սինագոգում լոյս էր երեւում. այդ նշան էր, որ ժողով կայ և հրապարակական աղօթք, ուրեմն իր հայր Բենիամինը և նշանած Սաւուղն եւս այդտեղ կը լինեն: Եւ արդարեւ, հրէաները ստանալով Ռեբեկայի բերած ֆիթվան, որով իմամ-ջուման անպարտ էր կացուցանում հրէաներին, ժողովել էին ցնծութեան տօն կատարելու, նրանք երգում էին սաղմոս. «Յնծացէք, արդարներ, ի Տէր, ուղիղներին է վայելում օրհնութիւն: Խոստովան եղէք Տիրոջ օրհնութեամբ, տաճանամեայ սաղմոսարանով սաղմոս երգեցէք նրան:

«Ամբարիշտները սուր հանեցին և լարեցին իրանց

¹⁾ Ժամը 11-ին:

աղեղները, որ խփեն աղբատին և տնանկին և սպանեն նրանց, բայց նրանց սուրն իրանց սրտի մէջ մտաւ և նրանց աղեղները փշրուեցին:

«Տէրը ոչնչացնում է հեթանոսների խորհուրդները, անարգում է ժողովուրդների մտածմունքները: Մեր օգնականը Տէրն է, նրանով են ուրախ մեր սրտերը, նա այց արաւ իր ժողովրդին, Իսրայէլին: Տէրը զօրութիւն կը տայ իր ժողովրդին»:

Այս ընդհանուր ցնծութեան չէր մասնակցում Սաւուղը. նա սրտում մահ էր զգում, միեւնոյն ժամանակ կատաղի զայրոյթ: Նա համոզուած էր—Ռեբեկայի հաղորդածները չէին կարողացել դրդուել նրա մէջ այդ համոզմունքը—թէ Եսթերը, կամենալով ազատել հօրը և իրան ու ժողովուրդը, ծախել էր իրան իմամշումային. նա այժմ միայն մի բան էր ուզում—տեսնել Եսթերին, մի անգամ համբուրել նրա մեղր շրթունքը, սուրը ցցել նրա սրտում և նոյն սրով սպանել իրան: Չը յադեցած տենչը, ցանկութիւնը, չը յադեցած սէրը լափում, տոչորում էր նրան: Հիւանդութիւնից ապաքիններով, նա ամբողջ օրերով կարգում էր «Երգ երգոց»-ի այն գլուխը, ուր Սողոմոնը գովում է իր սիրուհուն և այդ նկարագրութիւնը համեմատում էր Եսթերի գեղեցկութեան հետ:

«Դու գեղեցիկ ես, ով ընկերուհիս, գեղեցիկ. աչքերդ աղանու աչքերի նման են. վարսերդ Գաղաադի լեռներից իջնող այծերի երամակների նման. ատամներդ լուացարանից դուրս եկող խուզած հօտի նման են. շրթունքներդ՝ որդան կարմրի թելի նման և բերանդ՝ վայելուչ, կիսած նռնի նման: Զուլստ ստինքդ՝ նման է մի ջուլստ ուլերի, երկուորեակ այծեամի, որ արածում են շուշանների մէջ: Մեղրախօրիսխ է կաթում շրթունքներինցդ, ով իմ հարս. մեղր ու կաթ կայ լեզուիդ տակին և հանդերձներիդ հօտը՝ կնդրկի հօտի նման: Փակեալ պարտէզ է իմ քոյր հարսը, փակեալ ակն է, կընքեալ աղբիւր է. նարդօս և բրբում, խունկեղէզն ու

կինամոն, զմուռս և հալուէ, բոլոր գլխաւոր բուրմունքներով:

Սաւուղը գրեթէ խենթանում էր, երբ մտածում էր, որ այդ փակեալ պարտէզը պէտք է բացուի մի զգուշի, ծերունու առաջ, որ այդ փակեալ ակնը, կընքեալ աղբիւրը ուրիշը պէտք է վայելէ, այն ևս ով, մի մուսուլման, մի փտած կրօնաւոր: Ոչ, ոչ, մեղաւոր է Եսթերը. նա պէտք է սպանէր իրան, թոյն խմէր և այդ անարգանքը յանձն չառնէր: Նա ինձ չէ սիրում ուրեմն — գալարւում էր դառն մտածմունքների և հոգեկան տանջանքների մէջ խեղճ սիրահարը:

Նա չը կարողացաւ այլ ևս դիմանալ, լսելով իր հայրենակիցների փառաբանական սաղմոսը, որի ամեն մի խօսքը ասեղի նման ծակում էր նրա սիրտը:

— Բաւական է, լռեցէք. դուք փոխանակ լացելու, ուրախանում էք, դուք, որ գիտէք, թէ ինչ անարժան և անարգ գնով ձեռք է բերուել այդ Ֆիթվան: Դուք ուրախանում էք մեր աղջիկներից մինի բռնաբարութեամբ և խայտառակութեամբ:

— Եսթերը զոհեց իր անձը ժողովրդի համար, փրկեց Իսրայէլը. Եհովան կը ների նրան և դու զուր ես ամբարշտութեամբ ընդդիմանում ճակատագրին, խստութեամբ պատասխանեց ըստիներին մինը:

Յանկարծ կանանց դասից մի ձայն պոռաց.

— Ահա և Եսթերը:

Զարմացման աղաղակներ բարձրացին ամեն կողմից:

— Այո, ահա և ես. օրհնեալ է Եհովան, որ ազատեց ձեզ և ինձ. ալէլուիա, ալէլուիա նրան, արտասանեց Եսթերը՝ դեռ գունատուած յուզմունքից և փոքր ինչ առաջ կրած սարսափից:

Սաւուղը այլ ևս չը կարողացաւ համբերել Մի ոստիւնով ցայտեց, արձանացաւ Եսթերի առաջ և հանելով դօտու մէջ թաքցրած մի կեռ դաշոյն, պոռաց.

— Անզգամ աղջիկ, դու դեռ համարձակում ես երեւալ այստեղ պոռնկութեան նշանով, երբ ճմլուել են

ըս ծծերը, երբ շօշափուել են քո կուսութեան ստինքները:

Եւ նա բարձրացրեց դաշոյնը, բայց հանդիպելով Եսթերի նայուածքին, որ վայլում էր անմեղութեան, անարատութեան վայլով, նա ճնշուեց այդ նայուածքից, թուլացաւ և դաշոյնը ընկաւ նրա ձեռքից:

— Դու զուր ես մեղադրում ինձ Սաւուղ, ասաց, յորդ արտասուր թափելով Եսթերը. ես անմեղ եմ, և ես սպանած կը լինէի ինձ առաջ քան մինը յանդգնէր շօշափել իմ ստինքները:

Եւ նա յուզուած, խոցուած անարդար վիրաւորանքից, սկսեց պատմել իմամ-Նումայի տան անցածը:

Սարսափ, զարհուրանք պատեց ամենքին:

— Վայ մեզ, վայ մեզ, աղաղակեցին բարբրները և ծերունիները. Իսրայէլը կորած է այժմ:

Առանց ուշ դարձնելու այդ ողբին, Սաւուղը, ուրախացած, առանց մտածելու, որ օտնակոխ է անում աւանդական սովորութիւնը, առանց ամաչելու և քաշուելու, փաթաթուեց Եսթերի վզով և, համբուրելով նրա ճակատը, ասաց.

— Ներիր, ներիր, իմ Եսթեր, հոգիս, ես խելագարուած էի. վիշտը կասկած էր մտցրել սրտիս մէջ:

Եսթերը, շառագունած ամօթից, հրեց Սաւուղին և դառնալով ծերունիներին, ասաց.

— Բայց ինչու կարծում էք որ մեզ վտանգ է սպառնում. հօ ես չեմ սպանել իմամ-Նումային, իրանց սէյիդն է սպանել, իսկ իմամ-Նուման մեզ ֆիթվայ է տուել:

— Ով կը հաւատայ մեր խօսքին:

Եւ հրամայելով լռութիւն պահպանել, ծերունիները հրամայեցին Եսթերին մանրամասն պատմել անցըը: Պատմութեան ժամանակ նա ձեռքը տարաւ ծոցը, որ հանի խէնջարը և տուփը և առաջին անգամ նկատեց նրանց աներեւոյթանալը. այժմ միայն յիշեց, որ վեր կենալիս բաց էր թողել իմամ-Նումայի սենեակում. նա յիշեց

նոյնպէս, որ չարչաւն թողել էր այնտեղ և Եասամանի չարչաւն էր ձգել: Վերահասու լինելով բոլոր այդ մանրամասնութիւններին և իմանալով, որ բացի Լէյլա խանըմից ոչ ոք չէ տեսել սէյիդին ու իմամ-Նումայի տան մէջ դեռ ոչինչ չը գիտէին մինչեւ Եսթերի փախչելը, ծերունիները միաբերան աղաղակեցին.

—Վայ մեզ, վայ մեզ, մենք կորած ենք: Հիմա սպանութիւնը յայտնուած կը լինի և որովհետեւ Եսթերը փախել է ու նրա չարչաւն ու խէնջարը այնտեղ գտած կը լինեն, ուստի և ամենքը կ'ասեն, որ Եսթերն է սպանել ու փախել մեզ մօտ: Մենք կորած ենք. անխուսափելի է այլ ևս ջհուդ-բուշանը:

—Բայց չէ, որ Լէյլա խանըմը գիտէ, որ մարդասպանը սէյիդն է:

—Լէյլա խանըմը չի տաի, կամ նրան թոյլ չեն տայ տաի, որորհետեւ մուսուլմանների համար խայտառակութիւն կը լինի:

Տիրեց ընդհանուր յուզմունք: Յանկարծ սինագոգի դուռը բացուեց և մի քանի հրէաներ սփրթնած, դողդոջուն ներս մտան, երկու հայ երիտասարդների հետ:

—Մեր տունը բանդուեց, ինչ էք նստել, գլխներիդ ճարը տեսէք:

Հայերը պատմեցին, որ իրանք մի քանի հաշիւների կարգադրութեան համար սաղրազամի տունն էին գնացել և երբ մի ժամ առաջ դուրս էին գալիս, մի իրարանցում տիրեց և ֆէրրաշներ, սէյիդներ, մօլլաներ ներս վազելով դուռում էին, թէ իմամ-Նումային սպանել է ջհուդ աղջիկն ու փախել: Լսելով այդ, նրանք վազեցին եկան իմաց տալու. անկասկած, առաւօտեան երբ լուրն տարածուի քաղաքում, խուժանը թափուելու է հրէաների թաղի վրայ և ջհուդ-բուշան են սարքելու: Քանի որ դեռ գիշեր է և բաւական ժամանակ կայ, պէտք է պաշտպանութեան միջոցներ որոնել, պատրաստուել:

Հայերի բերած լուրը ընդհանուր սարսափ տարա-

ծեց: Լաց, ճիչ, սուգ-շիւան պատեց ամեն կողմ. կանայք ահագին վայնասուն բարձրացրին և սկսեցին պատռել օձիքները, խփել կուրծքը: Ծերունիները և բարեինները խորհուրդ կաղմեցին, կշռելով վերահաս վտանգի բոլոր հետեւանքները և կարեւոր կարգադրութիւններն արին, Պէտք էր անմիջապէս մի քանի աղսախկալ¹⁾ ուղարկել սադրազամի մօտ, նրան պատմել գործի էութիւնը ու խնդրել զօրք ուղարկել թաղն պաշտպանելու: միւս կողմից, որովհետեւ այդ օգնութեան վրայ շատ յոյս չէ կարելի դնել, նոյն իսկ եթէ զօրք ուղարկուի—որ շատ կասկածելի է—պէտք է անմիջապէս ամեն մարդ իր տան մէջ ունեցած թանկագին իրերը՝ փող, զարդ, բարեղէն, շալեղէն բերի սինագոգը՝ թաքցնելու ստորերկրեայ գաղտնարանում, կամ ով կարող է և միջոց կայ, տանի պահ տայ հայերին, գաբըրներին և եւրոպական դեսպանատներին: Տան մէջ պէտք է թողնել ծանր կահ կարասիք, պղնձեղէն, դռները պէտք է պինդ ամրացնել, բայց որ ամենագլխաւորն է—պատուիրում էին ծերունիները—ի սէր Եհովայի, յանուն Տապանակի երդուեցնում ենք երիտասարդներին, որ զէնք չը գործածեն. աւելի լաւ է մի քանի հոգի զոհուեն, քան ամբողջ ժողովուրդը, որովհետեւ զէնքի գործածութիւնը առաջ կը բերի հրէաների ամբողջական ջնջումն: Ապա ծերունիները պատուիրեցին, որ կանայք և աղջկերքը բոլորն հաւաքուեն սինագոգում, թաղի կենտրոնը, իսկ տղամարդիկ պաշտպանեն տները, բայց Եսթերին անկարելի է թողնել սինագոգում, որովհետեւ նրան, երևի, իշխանութիւնը կը պահանջի և և ոչ ոք էլ չէ կարող թաքցնել նրան իր տան մէջ, որովհետեւ նրա պատճառով կարող են ամբողջ տունը քանդել:

—Եսթերը պէտք է չունի ոչ ոքի պաշտպանութեան, նա իմ նշանածն է, ես կը պաշտպանեմ նրան և որպէս

1) Ծեր:

զի կարողանամ տանել իմ տունը, խնդրում եմ այս րոպէիս իսկ կատարել և օրհնել մեր ամուսնութիւնը:

Եւ արտասանելով այս խօսքերը, Սաւուղը բռնեց Եսթերի ձեռքից ու երկուսն միասին չոքեցին խախամի առաջ: Քահանան օրհնեց նրանց պսակը և երկու սիրահար ամուսնորդ շտապով հեռացան սինագոգից. նրանց հետեւեց ծերունի Բենիամինը:

Արշալոյսը նոր էր ծագում, երբ իմամ-Ջումայի սպանութեան լուրը հրէայ աղջկայ ձեռքով արդէն տարածուել էր Թէհրանում: Այդպիսի սոսկալի յանդգնութիւնը—մուսուլման քահանայապետի սպանութիւնը անարգ, արհամարհուած ջհուդի ձեռքով—այնքան անակնկալ էր, որ շատերը չէին հաւատում: Ամենքը շտապում էին գնալ նամազները կատարել մզկիթներում, որպէս զի այդտեղ իմանան մանրամասնութիւնները: Մզկիթները լի էին բաղմունքամբ, ամեն մի ամբիոնի վրայ մի մօլլա կամ սէյիդ գրգռում էր ամբոխը՝ օրինակելի կերպով պատժել մուստառ ջհուդներին, նրանց եօթը պորտը անխճել, որ եօթը պորտ յիշեն այդ պատիժը:

—Ջհուդ-բուշան, ջհուդ-բուշան, աղաղակում էր ամբոխը. սալաւաթ, սալաւաթ:

Եւ կաղմուծում էին խմբեր. խանութները չէին բացւում. ստահակ մանուկները վաղելով փողոցներում, պռուում էին. «Ջհուդ-բուշանի գնանք, ջհուդ-բուշանի»: Ամեն մարդ վազում էր տունը և մի գործիք վերցնում. բահ, կացին, երկաթէ ձող, թուր, խէնջար, հրացանինչ որ ձեռքն էր ընկնում: չէին մոռանում տոպրակ, քսակ, չուալ եւս վերցնել՝ առատ աւար բերելու սրուած ախորժակով:

Լճացած խաղաղ կեանքը ալեկոծուել էր, երեկուայ ահաբեկուած ամբոխը այսօր սրել էր ատամները և գնում էր մի նոր թամաշայի—աւերելու, կողոպտելու, սպանելու, յանուն կրօնի, յանուն հաւատի պաշտպա-

նութեան: Լսում էր հեռուից գոռացող հեղեղի աղմուկը և ամենք զգում էին, որ ոչ մի ամբարդակ կարող չէ այդ հեղեղի առաջն առնել. նա պէտք է կատարէ իր աւերիչ դործը, հիմնայատակ անէ ամեն ինչ, որին կը հանդիպէ իր ճանապարհին: Ինչպէս կարող են գիմադրել այդ կատաղած հեղեղին խեղճ հրէաները, մի փոքրիկ հօտ ոչխարների, շրջապատուած գիշատիչ գազաններով, իսկ մոլեռանդութիւնը գիշատիչ էր դարձնել նոյն իսկ ճնշուած հարստահարուած գիւղացուն:

— Սալաւաթ, սալաւաթ, պոռում էր ամբողջը:

Եւ մոլեռանդ քարոզիչները գոռում էին.

— Մուսուլմաններ, վրէժ, վրէժ առէք մուռտառ, անհաւատ ջհուդներից:

Այդ քարոզիչների և դրդողների մէջ աչքի էր ընկնում մարդասպան սէյիդը, վառուած վրէժխնդրութեան ծարաւով և յուսալից, որ նորից ձեռք կը ձգէ իր որսին: Նա հաւատացած էր, որ ոչ ոք չի իմանայ իր ոճրագործութիւնը, բանի որ միակ վկան՝ իմամ-շումայի կինը պահելու է լռութիւն, բայց եթէ նոյն իսկ յայտնուի որ ինքն է սպանել, նա յոյս ունէր արդարանալ նրանով, որ ջհուդ աղջիկն խելքից հանել էր կրօնապետին հմայքով և կախարդութեամբ և կրօնապետը դաւաճանել էր մեծ մարդարէի օրէնքին. նա կաղմակերպում և զինաւորում էր խմբեր և մի խմբի առաջնորդութիւնն ստանձնելով, ոգեւորում էր նրան առատ և հարուստ աւարի խոստումներով:

— Զհուդ-բուշանի գնանք, ջհուդ-բուշանի գնանք, — [Թնդում էր Թէհրանի մի ծայրից միւսը:

Եւ ամբոխային հեղեղը հօսեց դէպի հրէաների թաղը: Նա նմանում էր քաղցած գայլերի փոհմակին, որ հեռում մսի հոտ է առել և վազում է, աչքերը պրսպողան, երախը լայն բացած: Մի քանի Ֆէրրաշներ և մօտ յիսուն սարբաղներ, որոնց Բէգլար-բէգին ուղարկել էր, սադրազամի հրամանով, պաշտպանելու հրէական թաղը, չէին կարող, ի հարկէ, այդ հեղեղի առաջն առ-

ներ և բաւական էր մի երկու ծերունի մօլլաների յոր-
դորը և կոչը նրանց մուսուլմանական զգացումներին,
որ նրանք միանային ամբօխին և նրա հետ մասնակցէին
աւարառութեան ու յարձակման: Մուսուլման սարքազը
պարտաւոր չէ ամենեւին պաշտպանել քաֆիրներին մու-
սուլմանների դէմ. այդ մտքին շատ վերմ կողմնակից էր
ներքինապետը, որ եկել էր սադրազամի մօտ և յոր-
դորում էր նրան թողնել ժողովրդին՝ կատարել իր
պարտքը:

Հրէայ ազսախկանները, որոնք հազիւ կարողացել
էին լուսածագին ներկայանալ սադրազամին, որքան եր-
դուեցին, պնդեցին, որ սպանողն Եսթերն չէ, այլ սէ-
յիդը, որքան աղաչեցին ստուգել, բննել դործը, բայց
չը կարողացան համոզել և աւելի սաստիկ կատաղեցրին
ներքինապետին.

— Լուեցէք, մուռտառ ջհուդներ. դուք դեռ կամե-
նում էք կեղտոտել մեր սուրբ կրօնապետին. ձեր լե-
զուն պէտք է կտրել:

Վախեցած՝ հրէաները լուեցին: Սակայն մի անակըն-
կալ օգնութիւն՝ սիրտ տուեց հրէաներին: Սենեակը ներս
մտաւ Ալի-Հէյդար դէրվիշը, սադրազամի հին ծանօթը
և բարեկամը: Դէրվիշը դաւուդի¹⁾ էր ծածուկ. նա
սոսկացել էր, տեսնելով թէ ինչ մեծ վտանգի են ենթար-
կուել խեղճ հրէաները և երբ նա լսեց մզկիթի առաջ
երիտասարդ սէյիդի բարոզը, նա իսկոյն ճանաչեց
մարդասպանին: Նա վճռեց այլ ևս լուռ չը մնալ ու
շտապեց սադրազամի ապարանքը: Այդտեղ նա պատ-
մեց սադրազամին և ներքինապետին իր տեսածը և
յայտնեց, որ հրէաները անմեղ են: Ներքինապետը
դարձեալ չէր ուզում հաւատալ. նա գոռաց, որ դէր-
վիշն ամբողջով հարբած է եղել և զառանցել է, բայց
սադրազամը, որ արդէն մեծ կասկածներ ունէր և շատ

¹⁾ Մի աղանդ է, Դաւիթ մարգարէին հետևողներ:

անհաւանական էր գտնուիմ Եսթերին վերագրած յանցանքը, ճանաչուիմ էր դէրվիշին ճշմարտախօս մարդ, իսկոյն կանչել տուեց Բեգլար-բէգուն, պատմեց դէրվիշի վկայութիւնը և հրամայեց հարցաքննել Լէյլա խանըմին: Վերջինս ստիպուեց խօստովանել, որ սպանողն սէյիդն է, բայց ինքն վախեցել է յայտնել, որպէս զի իմամ-ջումայի անունը չարատաւորութիւն Սէյիդի թողած կօշիկներն ևս գտնուեցան, միայն անկարելի եղաւ իմանալ, թէ ինչպէս է մտել սէյիդը թալարը և թագնուել: Անմիջապէս հրաման տրուեց բազմաթիւ զօրք ուղարկել հրէական թաղի պաշտպանութեան համար, բայց արդէն շատ անագան էր....

Ձհուդ-բուշանը վաղուց սկսուել էր: Մէքանի տներ արդէն աւերուել էին, գոյքը աւարի առնուել: Ամբոխը, արդէն արիւնի հոտ առած, սկսել էր կատաղել. երկու-երեք ծերունի հրէաներ, որոնք փորձեցին ընդդիմանալ և թոյլ չը տալ, որ գինու կարամները ջարդ ու փշուր լինեն, վիրաւորուեցին, իսկ մի քանի երիտասարդներ, որոնք աշխատեցին փայտերով պաշտպանուել, երկաթի ձողերի հարուածներով սպանուեցին: Ամենից կատաղին այն խումբն էր, որին առաջնորդուիմ էր երիտասարդ սէյիդը, բուն ռճրագործը. նա աշխատուիմ էր լուպէ առաջ հասնել Սաւուղի տան, որովհետեւ Բենիամինի տունը թափուր գտնելով, նա հասկացել էր, որ Եսթերը նշանածի տանն է պատսպարուած: Եւ երբ նա հասաւ Սաւուղի տան, ուրախութիւնից ոռնաց. կրտուրի վրայ կանգնած էր ¹⁾ Սաւուղը մի քանի երիտասարդների հետ, ոտքից գլուխ զինաւորուած. տունը, ինչպէս երեւում էր, ամրացրած էր: Եւ արդարեւ, Սաւուղը, իր մի քանի ընկերների օգնութեամբ, ամբողջ գիշերը աշխատել էր և պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առել: Բոլոր նրա աղաչանքը, պաղատանքը

¹⁾ Պարականատանում կտուրները հարթ են և նրանց վրայ ամառները քնում են ու ճեմում:

Եսթերին, որ նա թաքնուէ մի հեռու տեղ, անօգուտ էին անցել. Եսթերը վճռողաբար յայտնել էր, որ կամենում է իր ամուսնու հետ ապրել կամ նրա հետ մեռնել և չէ կամենում իր պատճառով ուրիշներին վտանգի ենթարկել:

Բարեբախտաբար, տունը այնպիսի դիրք ունէր, որ կտրից կտրելի էր երկար ժամանակ պաշտպանուել և յետ մղել ամեն կողմից յարձակումը: Տան դուռը պինդ ամրացրին երկաթներով և քարերով. կտուրի վրայ քարեր կուտեցին, երկու մեծ կաթսայ դրին և ջուր եռացրին, ինչպէս և իւղ, փայտեր դիզեցին: Եսթերը ամուսնու կողքից չէր հեռանում: Նա եւս մի նոր կէռ դաշոյն էր խրել դռու մէջ: Պաշտպանողները պատնէշ էին շինել որի յետեւ կարող էին թաքնուել:

Վերջապէս, ամբոխը հայհոյանք, աղաղակ արձակելով, մտեցաւ Սաուղի տան: Հաղիւ սէյիդը նկատեց Սաուղին և նրա կողքին Եսթերին, պռապ:

— Մուսուլմաններ, ահա այս շան աղջիկն է սպանել մեր սուրբ կրօնապետին և այս շան լակոտը յափըշտակել է նրան ու շնացել նրա հետ:

— Սուտ է, անօրէն սէյիդ, գոռաց վերեւից Սաուղը, իմամ-ջումին դու ես սպանել, երբ նա կամենում էր բռնաբարել սրան. սա իմ կինն է, օրինաւոր կինը:

— Մահ, մահ մուստաու ջհուդներին, ոռնաց ամբոխը:

Եւ սոսկալի հարուածները տեղացին դռան դէմ, բայց յանկարծ վերեւից, կտուրից թափուած եռացող ջուրը յետ մղեց ամենքին.

— Վայ երեսոյն ալուեց, վայ խաշուեցի, լսուեցին ողբալի ձայներ:

— Միթէ մուստաու ջհուդները պէտք է մեր առաջն կտրեն. փշրեցէք այս դուռը, ինչ տղամարդիկ էք, պռապ սէյիդը:

Եւ ամբօխը նորից մօտեցաւ դռան ու կացնի հարուածներով փորձեց փշրել դռուը:

Վերելից մի բանի քարեր թափուեցին և վիրաւորեցին մի բանիսին:

— Զեղ շան պէս կը սատկեցնեմ, պոռաց Սաւուղը, եթէ յետ չը դառնար:

Բայց ամբօխը կատաղել էր. դռուը արդէն սկսել էր շարժուել կացինների հարուածների տակ: Մի աման եռուն իւղ թափեց Եսթերը և կռացաւ, այն միջին, որ ներքեւում, շատերը կսկիծից խանչում էին, ու Սաւուղը, գլուխը հանելով պատնէշի յետեւից, կամեցաւ յետ քաշել Եսթերին, սէյիդը, մի զինուորի հրացանը խլելով, ուղղեց Սաւուղին. հրացանը թնդաց և արիւնլուայ Սաւուղը յետ ընկաւ կտրի վրայ:

Ամբօխը ուրախութիւնից սոսկալի ոռնոց արձակեց. դռուը ընկաւ հարուածների տակ և խուժանը թափուեց տան բակը: Սկսեցին ամեն բան ջարդ ու փշուր անել. մի մասը վազեց սէյիդի առաջնորդութեամբ դէպի այն սանդուխները, որոնցով բարձրանում էին կտուրը: Սրա դռուն թէև նոյնպէս ամրացրուած էր, բայց, ի հարկէ, երկար դիմանալ չէր կարող:

Եսթերը, համարեա խելագար, ընկաւ ամուսնու վրայ. Սաւուղը դեռ չնչում էր. «փախիր, փախիր, Եսթեր, ազատիր բեզ»: Այս խօսքերը սթափեցրին երիտասարդ աղջկան. նա նորից կռացաւ, համբուրեց Սաւուղին և շնչաց. «ես կը դամ բո յետեւից. այնտեղ, երկնքում, մենք կ'ապրենք, բայց ես դեռ պէտք է վըրէժդ առնեմ»:

Եւ նորից մի համբոյր դրոշմեց ամուսնու շրթունքներին:

— Իմ հոգեակս, իմ թագ ու պարծանքս, եղան Սաւուղի վերջին խօսքերը: Նա աւանդեց հոգին:

Հարուածները կտրի դռան սկսուեցին. լսում էր սէյիդի կատաղի ոռնոցը: Եսթերը այդ ձայնից

ծլունկ եղաւ, հանեց խէնջարը ու կանգնեց դռան առաջ:

Դուռը սոսկալի շառաչւինով վայր ընկաւ և երեւաց սէյիդի գաղանացած դէմքը, կացինը ձեռքին: Մի ակնթարթում եսթերը թռաւ վրան, խրեց խէնջարը նրա կուրծքը և երբ սէյիդը յետ յետ գնալով, ընկաւ իր յետեւից եկողների վրայ, որոնք սկսեցին գլորուել սանդուղներով, եսթերը դարձաւ Սաւուղի գիակի մօտ և «ահա ես էլ գալիս եմ քեզ հետ, իմ աննման, սրախ հատոր, Սաւուղ», մրմնջալով, արիւնաթաթախ խէնջարը խրեց իր կուրծքը ու ընկաւ Սաւուղի վրայ:

ՇԱՀՐԻԱՐ

Վ. Ե Ր Ջ